

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2011
3(53)

Травень – червень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 26.10. 2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук
(Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Кармазіна М.С. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №6 від 29.12.2009 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011

З М І С Т

I. ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Кармазіна М. Партогенез: труднощі осмислення.....	4
Яковлев М. Сучасна тематика і методи досліджень політичних партій	21
Бевз Т.А. Інституціоналізація політичних партій як процес.....	31
Рибій О. Політична картелізація: новий рівень взаємовідносин партій, держави та суспільства.....	45
Зеленько Г. Чи інституціоналізувалися політичні партії в Україні?	57
Висоцький О. Партії як суб'єкти здійснення технологій легітимації політичної влади	72
Зуйковська А. Ідеологічні засади розвитку політичних партій у сучасній Україні	84
Гай-Нижник П. Ідеологія сучасних українських консервативних політичних партій (з огляду на програмові засади УНКП та УКП)	94
Ситник О. Характеристика ідеології сучасних українських націоналістичних партій: теоретико-методологічний аспект	116
Полтавець С. Геополітична складова у програмах «козацьких» партій України.....	128
Матушенко О. Вплив політичної та бізнес-еліти на еволюцію ролі та місця політичних партій в політичній системі України	137
Любовець О. Політичні партії у парламентських фракціях і групах Верховної Ради України II скликання (1994-1998 рр.).....	148
Мороко В. Вибори 2006 і 2007 рр. на тлі перманентної політичної кризи в Україні.....	162
Туник М. Програмні основи єврейських політичних партій щодо вирішення питання національних меншин....	171
Трачук О. Програма національно-державного розвитку України в документах Української партії самостійників-соціалістів.....	182
Яремчук В. Сучасна українська історіографія з проблеми українських партійних систем кінця ХІХ – початку ХХ ст.: стан розробки і перспективи	190
Сіданіч М. Політологічні аспекти еволюції партійних ідеологій загальнонаціональних партій США.....	216

II. ПОЛІТИКА І ВЛАДА У ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Левенець Є. Теорія розподілу державної влади: сутність, концепції та перспективи.....	230
Василевська Т. Політична культура та етика влади.....	241
Жиган Д. Соціальна політика держави як об'єкт політологічного аналізу.....	251
Дмитришин Ю. Аналіз політичної реформи в дискурсі Хуана Лінца	262
Нагорняк М. Пошуки моделі вирішення етнотериторіальних конфліктів на пострадянському просторі.....	270
Санченко А. Вплив процесу утвердження національної ідентичності на державотворення в Україні	280
Зварич І. Структурно-функціональний аналіз у контексті дослідження сучасних етнополітичних процесів	291
Єфимиц Н. Проблематика ідентичностей та суб'єктності в науковій та громадсько-політичній думці фіно-угорських народів ХХ – початку ХХІ століття	303
Кальян С. Політика єврейської національної громади до проголошення незалежності в УНР.....	317
Полтавець С. Ефективність гетьманської влади Б. Хмельницького	324
Курас А. Баланс розподілу військового та військово- технічного потенціалу колишнього СРСР у регіоні Закавказзя та Середньої (Центральної) Азії	332

III. РЕЦЕНЗІЇ

Кармазіна М. Рецензія на книгу: Лендъел М. О.....	343
Відомості про авторів	348

I. ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Марія Кармазіна

ПАРТОГЕНЕЗ: ТРУДНОЩІ ОСМИСЛЕННЯ

*Стаття присвячена аналізу процесу еволюції підходів до осмислення партогенезу, висвітленню новітніх інтерпретацій та реінтерпретацій сутності, цілей, функцій партій та їх типологізації. **Ключові слова:** партогенез, політичні партії, підходи до типологізації політичних партій.*

Mariia Karmazina. Political parties evolution: The problems of refreshing's. *The article analyzed the problems of refreshing's of political parties evolution in Ukraine and developing of approaches political parties, types of political parties. **Key words:** political party, political parties evolution, types of political parties.*

Один із найосвіченіших людей середини XVIII століття – Д. Юм, – спостерігаючи за процесом становлення партій, писав: «Тією самою мірою, якою люди повинні поважати законодавців і засновників держав, вони мають зневажати і ненавидіти засновників сект і фракцій, тому що вплив фракцій прямо протилежний впливу законів. Фракції підривають систему правління, роблять безсилими закони і породжують найлютішу ворожнечу серед людей однієї й тієї самої нації, які повинні надавати допомогу і захист один одному. І що має робити засновників партій ще більш ненависним, так це складнощі знищення вказаних бур'янів, якщо вони якимось пустили коріння у якій-небудь державі. ...Вони значно легше піднімаються і швидше розмножуються за вільної системи правління, де вони заражують саме законодавство, яке одне було б спроможним, рівномірно застосовуючи заохочення і покарання, викоринити їх» [1]. Ці слова є своєрідним свідченням конфліктності середовища, у якому зароджувалися партії; свідченням несприйняття і відторгнення їх. Адже партії, як бачилося тому ж Д. Юму, багато в чому були «незвичайним і непояснювальним феноменом, який коли-небудь мав місце у людських справах» [1]. Цей новий феномен (доволі відмінний від того, що в сучасних умовах ми називаємо *партією*) свідчив про ускладнення політичних

процесів у суспільствах, які так чи інакше прагнули модернізуватися, про формування нових типів поведінки нових акторів, які виявляли бажання впливати на процес прийняття політичних рішень, зрештою, свідчив про те, що політика переставала бути справою вузького кола осіб-носіїв влади, легітимність права яких управляти суспільствами ставилася під сумнів все більшою і більшою мірою. За приблизно два з половиною століття, що минули від проголошення гнівних інвектив на адресу партій Д. Юмом, ці політичні утворення пройшли складний шлях становлення та розвитку, легітимації у свідомості людей західної цивілізації та політичній практиці країн Європи й Америки, ставши невід'ємною частиною плюрального суспільства й політичних систем, своєрідним маркером процесів демократизації державних органів й агентами демократії. І, врешті-решт, у середині ХХ століття (яке покликало до життя два тоталітаризми – фашистський і радянський) набули своєрідної реабілітації: на їх адресу з вуст іншого дослідника – Е. Шаттшнайдера – пролунало, що «сучасна демократія неймовірним чином рятується наявністю політичних партій» [2].

Попри те, що західна цивілізація вже не одне століття осмислює феномен партій, демонструючи сьогодні неабияку аналітичну зрілість, українська політична наука тільки в останні два десятиліття долучилася до цього процесу, оскільки саме такий нетривалий – двадцятирічний – шлях пройшла новітня українська багатопартійність. Осмислення процесу партогенезу в Україні й становлення української багатопартійності на зламі ХХ – ХХІ століття – досить складне завдання. Ця складність зумовлена кількома обставинами.

По-перше, теоретичних знань вітчизняних колишніх «істориків партії», спеціалістів із «партійного будівництва», можливо, й достатньо для аналізу в історичному ключі партій тоталітарного типу, насамперед – комуністичних (до яких, зокрема, належала КПРС та її структурний підрозділ КПУ, і котрі – наголошу окремо – діяли в умовах ХХ століття), але явно замало для осмислення особливостей сучасного партогенезу.

По-друге, брак системного і систематичного знання щодо витворених західними науковцями – з моменту формування перших як американських (федералістів і демореспубліканців /наприкінці ХVІІІ – на поч. ХІХ ст./, демократів та вігів /близько 1830 р./, партії Know nothing /1852/ та ін.), так і

англійських та інших партій у європейських країнах до сьогодні – теоретичних підходів до вивчення партій та партійних систем (починаючи від ідей та положень, висловлених Г. Боллінгброком, Е. Берком, Д. Юмом, й закінчуючи тими, що були обґрунтовані (у термінах Д. Керемени та С. Хаг) у «золотий вік» наукової літератури, присвяченої партіям [3, с.520]), розроблених ними методик дослідження, як і те, що вітчизняні дослідники часто-густо відмовляються від строгого дотримання принципів наукового дослідження, призводить до того, що спроби застосування *фрагментів* теоретичного досвіду, напрацьованого представниками політичної науки на Заході для пояснення партійного життя в Україні, не увінчуються (як засвідчує, приміром, аналіз авторефератів дисертацій, захищених в Україні за двадцятилітній період з відповідної проблематики) появою справді вагомого наукового результату, який би переконливо й аргументовано висвітлював (принаймні в якійсь частині) специфіку, тенденції конкретно українського партогенезу.

По-третє, висновки «за аналогією з Європою» (чи Росією, чи «країнами СНД») щодо процесів в Україні, як це іноді намагаються робити вітчизняні дослідники, приміром, класифікуючи партійний спектр чи проводячи типологізацію українських партій, описуючи їхні функції, основну мету діяльності, стосунки з державою, громадянським суспільством і т. п. – малопродуктивний метод, який мало дає для розуміння сутності українських партій і ширше – глибинних процесів (часто – латентних), що відбуваються в українському суспільстві та політичних інститутах на зламі століть.

Представники західної політичної науки – американці та європейці, – досліджуючи процес становлення партій, свого часу усвідомлювали, що у кожній країні, як твердив ще у 1888 р. у тритомнику «Американська республіка» Дж. Брайс (англійський історик, правознавець, державний діяч, 1838 – 1922), партії «були продуктами місцевого ґрунту», що розвивалися вони «під впливом тих умов, в яких перебувала нація». Відтак, Дж. Брайс акцентував, що якби хтось з англійців, наприклад, надумав «ототожнювати головні американські партії» з англійськими партіями вігів та торі або навіть тільки намагався відшукати «між ними схожість, то він добре зробив би, якби швидше відмовився від такого наміру», оскільки був би втягнутий у «безвихідні труднощі» [4, с.7]. У середині ХХ століття М. Дюверже також наголосив, що «всі

партії відчувають сильний вплив свого походження, на зразок того, як люди все життя несуть на собі печать свого дитинства» [5, с.20]. Керуючись цими настановами, можна впевнено сказати, що процеси становлення партій в Україні є по-своєму унікальними, і механічно «вписати» їх у «європейську схему» чи якусь іншу не вдасться.

Труднощі осмислення сутності партій і партійних систем спричиняються й іншими чинниками. Ще у 1951 р. М. Дюверже у передмові до своєї книги «Політичні партії» написав, що дослідник опиняється «у порочному колі: тільки численні і достатньо ґрунтовні монографії, які відзначатимуться попереднім характером, дозволять коли-небудь побудувати загальну теорію партій, – але такі монографії не зможуть бути по-справжньому глибокими, доки не буде створено загальну теорію партій» [5, с.14]. У 70-х роках про необхідність створення такої теорії заговорили Л. Мейер і Дж. Сарторі; у 80-х, крім Л. Мейера, про важливість загальної теорії писав фон Бойме; у 90-х – У. Гротті, Дж. Шлезінгер, Я. Бадж та Г. Кеман, К. Джанда. Крім західних вчених, у 90-х роках минулого століття (із розпадом СРСР та кардинальною зміною ситуації у Росії – початком формування російської багатопартійності) важливість і необхідність створення «достовірної теорії політичної партії», яка б спиралася на «порівняльний аналіз якомога більш широкого і різноманітного міжнародного досвіду» і яка б була вільною від суб'єктивізму [6, с.103], збагнули й наголосили російські дослідники.

Попри довготривале усвідомлення браку теорії можемо констатувати, що загальна теорія партій відсутня й сьогодні. Поки що дослідники розмірковують над тим, якою має бути ця теорія. Так, Кеннет Джанда свого часу, переймаючись питаннями «Чи повинна загальна теорія політичних партій відповідати строгим вимогам, які висувуються до теорій, що виходять із гіпотез і засновані на дедуктивному методі? Чи повинна вона включати в себе аксіоми, постулати і математичний апарат?», звертав увагу на те, що «багато хто хотів би бачити загальну теорію як сукупність тісно взаємопов'язаних теоретичних положень, які піддавалися б емпіричній перевірці» [7, с.102]. Я. Бадж і Г. Кеман обстоювали теорію як серію гіпотез чи припущень, відповідність кожного із яких фактам, що витікають із зібраної з проблеми інформації, була б ретельно виваженою. Зведені воедино положення

утворили б «теорію», яка пояснювала б, чому партії діють тим чи іншим чином. Будучи перевіреною, така «теорія» дозволила б передбачувати дії партій після приходу до влади за певних обставин [8, с.7-8].

Крім питання щодо *форми* загальної теорії, дослідники дебатують над питанням про те, *що* повинна пояснювати ця загальна теорія? Згаданий К. Джанда вважає, що мета загальної теорії партій – пояснювати організацію та поведінку партій [7, с.103]. Задумуючись над питанням, чи повинна загальна теорія партій пояснювати *все*, що стосується партій, чи має вона бути монолітною, єдиною, американський дослідник дійшов висновку, що «якщо так, то нестача загальної теорії партій буде відчуватися до того часу, доки відсутній корпус взаємопов'язаних положень, що пояснюють, як мінімум: (1) коваріантність організаційних характеристик окремих партій; (2) яким чином і коли партії виникають, переживають зміни та зникають; (3) вплив партій на політичне життя в його інституційних та особистісних аспектах. Але якщо цілі загальної теорії партій дійсно такі, то, по суті, вочевидь, що її не буде ніколи. ...Такий підхід робить неможливим загальні теорії поведінки виборців, законодавчих зборів і будь-якого іншого політичного інституту чи поведінки, бо запити занадто високі» [7, с.104].

Обстоюючи думку про те, що «ми не повинні чекати, що загальна теорія партій пояснить абсолютно все», Кеннет Джанда схилився до того, що загальною теорією можуть слугувати «сукупність взаємопов'язаних положень», кожне з яких можна застосувати до досить широкого кола явищ [7, с.104].

Показово, що російські науковці [9, с.7], перебуваючи переважно поза європейськими науковими дискусіями, дещо по-іншому дивляться на теорію політичних партій. В одних випадках у ній вбачають «міждисциплінарну галузь наукового знання, яка вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування та організаційного устрою політичних партій». Вони твердять, що теорія політичних партій «має складний об'єкт аналізу, де перший рівень становить вивчення процесів розвитку окремих політичних партій, другий – вивчення структури і діяльності групи партій, які мають схожі структурно-функціональні, ідеологічні чи статусні (парламентські, позапарламентські) характеристики. Зрештою, третім рівнем аналізу може слугувати вивчення структури, якісних характеристик й особливостей розвитку

партійної системи країни (групи країн)». В інших випадках російські науковці ще більше розходяться з підходами Кеннета Джанди, стверджуючи, як, наприклад, Роальд Матвеев, що «загальна теорія партії розробляє методологію і типологію партій, вивчає закони руху, що проявляються у всіх партіях – від їх створення до сучасного стану, – у царині організації, структури, соціальної бази і складу, зв'язку з громадським рухом і течіями політичної думки у методах функціонування, діяльності, процесі вироблення ними ідеології, політики, програми, політичних рішень, прийомів здійснення політики та інших основних функцій, політичної поведінки, формування природних лідерів, керівного ядра та активістів. Загальна теорія аналізує зв'язки партії з населенням, виборцями, громадськими організаціями, рухами, громадянським суспільством, політичною і партійною системою, державними органами, економічними структурами. Особливою галуззю загальної теорії є вивчення шляхів, форм та меж можливого впливу тієї чи іншої партії на суспільство, суспільні відносини та суспільну свідомість» [6, с.104].

Сьогодні немає й єдино прийнятного для представників політичної науки визначення *політичної партії*. Аналіз дефініцій свідчить, що ті з них, які були чи є прийнятними для одного кола дослідників (у той чи інший час), викликали чи викликають незгоду й критику у інших. Зрозуміло, що в одних випадках дається взнаки фактор часу: погляд представника XVIII століття – європейця Едмунта Берка (1729 – 1797), котрий розглядав партію як групу (організацію) людей, «об'єднаних для просування спільними зусиллями національного інтересу з допомогою деякого специфічного принципу, з приводу якого всі вони дійшли згоди», акцентуючи тим самим як об'єднавчу платформу для членів партії *національний інтерес*, та мету їх діяльності, що полягала у *просуванні* останнього – з плином часу почав нескінченно варіюватися. Нечисленні дослідники партій початку XIX століття, прискіпливо вдивляючись у предмет свого зацікавлення та намагаючись збагнути причини та мету виникнення партій, функції та їх структуру і т. ін., як правило, використовували у ході досліджень історичний підхід та бачили у партіях кожен своє – від *спільності осіб, які публічно сповідують одну і ту саму доктрину*, з погляду Б. Константа, до *зла, що властиве демократичному правлінню*, з погляду А. де Токвіля [10, с.150].

Варто звернути увагу і на той факт, що дослідники XIX століття не один раз здійснювали спроби типологізації партій, продовживши тим самим традицію, започатковану у попередньому столітті Д. Юмом. Відтак, якщо Д. Юм розділяв партії на *особисті* і *реальні*, тобто на ті, які «засновані на особистій дружбі чи ворожнечі в середовищі осіб, які становлять конкуруючі партії, і ті, які засновані на будь-якій реальній відмінності у думках чи інтересі» [1], то у 1844 р. у Цюріху світ побачили дві книги Теодора (1816 – 1856) і Фрідріха (1814 – 1856) Ромерів – «Чотири типи партій» та «Вчення Теодора Ромера про політичні партії» [11, с.56-63; 12, с.63-67], в яких автори спробували подивитися на партії крізь призму психології людини і націй та виділили ліберальний, консервативний, радикальний та абсолютистський їх типи.

Оцінку А. де Токвіля (спостерігача за американськими партіями) варто порівняти із оцінкою уже згаданого Дж. Брайса, який, думається, спромігся більш глибоко проникнути у світ і сутність, зокрема, американських партій, що по-своєму відобразилося у вищезгаданій праці «Американська республіка». У ній дослідник констатував, що поступове становлення американських партій наприкінці XVIII століття було наслідком боротьби двох тенденцій у державі – доцентрової і відцентрової. Таким чином, Дж. Брайс усвідомив, що формування партій в Америці було результатом наявності у соціумі певного конфлікту. Їх члени виражали не *національний інтерес*, а, можна твердити, *групові інтереси*. Прагнучи ж розкрити суть американської партії кінця XIX століття, Дж. Брайс уже прямо вказував на це: «Всяка група виборців, яка призначає свого власного кандидата на посаду президента і віце-президента Сполучених Штатів, вважається національною партією» [4, с.19]. Таке твердження дослідника дозволяє говорити щонайменше про дві речі: про зростання ваги партій упродовж століття і про те, що вони стали своєрідним інструментом для задоволення інтересів і потреб груп інтересів.

Подальші рефлексії Дж. Брайса над цілями американських партій дозволили йому виділити й дещо інші «чотири цілі» партій: 1) підтримувати єдність між членами і не дозволяти їм витратити силу на взаємні звинувачення; 2) набирати нових прихильників серед нових переселенців, які тільки отримали громадянство, з-посеред молоді, яка досяг-

ла відповідного віку і, відповідно, буде брати участь у чергових виборах, із середовища тих мешканців, які перед цим ставилися до партії індивідуально чи навіть вороже; 3) збуджувати у виборців ентузіазм, «вказуючи їм у публічних промовах і в брошурах на численність партії і на важливе значення спільної мети»; 4) давати виборцям інформацію з політичних питань, які їм доводиться розв'язувати, а крім того, – «про особисті достоїнства їх вождів та про недоліки їхніх противників» [4, с.26]. Тобто – агрегація інтересів та «концентрація» їх у *спільній меті* членів партії, підтримка єдності лав та їх розширення за рахунок нових adeptів, певна маніпуляція свідомістю виборців за допомогою таких інструментів, як *публічні промови та брошури, надання інформації* не тільки про політичне життя, але й про *достоїнства вождів та недоліки опонентів* і, головне, участь у виборах були тими завданнями, які вирішували американські партії наприкінці ХІХ століття.

На цілі, виділені Дж. Брасом, варто подивитися і під децю іншим кутом зору: через призму елементів, які *конституують партію* і до яких можна віднести усі «цілі», відзначені Дж. Брайсом. Якщо висловити їх сучасною термінологією, то Дж. Брайс точно вловив суть партії як певної організації (яка існує у деяких часових рамках), члени якої мають конкретне світосприйняття (спільну ідеологію) і яка прагне підтримки народу та бореться за владу. (Показово, що приблизно саме так сутність партії наприкінці ХХ століття розкриватиме Дж. Ла Паломбара).

Зверну увагу і на те, що досліджуючи структуру, принципи організації, програмні вимоги американських партій, Джеймс Брайс, по-перше, чітко розмежував *правильно організовані партії* демократів і республіканців та *другорядні* (у сучасних термінах *треті*), серед яких були партія грінбекерів, прогібіціоністів, мугуенпсів та ін. Тобто, Дж. Брайс долучився до кола тих дослідників, які першими прагли типологізувати партії. По-друге, намагаючись порівнювати ситуацію у різних регіонах Сполучених Штатів Америки (взявши до уваги *географічний чинник*), він звертав увагу на те, що, приміром, мугуенпси були досить численними у Новій Англії та в містах східних штатів, а у найбільшій кількості зустрічалися на півночі і на заході «аж до Каліфорнії», але «найбільшого впливу на вибори» досягли тільки у Нью-

Йорку, Массачусетсі, Коннектикуті. На півдні їх зовсім не було [4, с.25]. Отож, специфіка життя на місцях зумовлювала політико-партійні переваги населення у тих чи інших регіонах США.

Злам ХІХ – ХХ століття засвідчив намагання дослідників з'ясувати, яку еволюцію пережила політична партія впродовж ХІХ століття і чим вона стала, у чому полягали відмінності між партіями в європейських країнах (насамперед між партіями в Англії та Франції), і ширше – між американськими та європейськими партіями. Відтак, до порівняння англійських та американських партій у праці «Політика як покликання і професія» (1918) вдався Макс Вебер (1864 – 1920) [13, с.644-706] та, приміром, Аббот Лоуелл (1856 – 1943). Останній, відзначаючи відмінність *джерел політичних незгод* у США та в Європі, звернувся до аналізу процесу партогенезу у Англії та Франції, зокрема, зауважив, що «...Француз – в політиці скоріше теоретик, ніж практик. Він швидше прагне до ідеалу, намагаючись здійснити свої уявлення про досконалу форму суспільства, і неохоче поступається якою-небудь частиною його заради того, щоб отримати те, що досягне. Такі схильності... слугують причиною виникнення множини груп, кожна з яких має свій ідеал і не бажає пожертвувати будь чим для злиття в одну велику партію» [14, с.35]. Моїсей Острогорський (1854 – 1919) у праці «Демократія і політичні партії» (1898) теж не уникнув порівняння, аналізуючи специфіку функціонування партій США та Англії.

Варто наголосити, що М. Вебер чи не першим у ХХ столітті спромігся запропонувати свою класифікацію партій, виділивши партії «шановних людей» (еліти), і масові, а крім того, – партії патронажного типу і світоглядні [13, с.672-685].

Праці вищезгаданих дослідників свідчать про усвідомлення їх авторами того факту, що умови формування й діяльності європейських партій відмінні, що ментальні настанови європейців мають свої особливості не тільки порівняно з американцями, але й у кожній країні Європи. Роздуми над партійною специфікою зумовлювали появу суперечливих висновків (як, приміром, висновки А. Лоуелла про те, що «за парламентської форми правління партійна організація ледве чи потрібна» [14, с.36]) і слугували основою для урізноманітнення підходів до типологізації партій.

XX століття, і особливо його друга половина, засвідчило зростання дослідницького інтересу до партій: із середини 1940-х років до кінця 1990-х тільки західноєвропейським партіям, за оцінкою Р. Гантера та Х. Р. Монтеро було присвячено близько 11,5 тис. монографій, книг та статей [15, с.2], понад третина з них носили теоретичний та аналітичний характер [16, с.507]. Заслугою ж М. Дюверже (як засвідчив вихід у світ у 1951 р. його фундаментальної праці) стало обґрунтування типології партій, яку, що важливо, сприйняли й почали активно використовувати інші науковці: вчений обґрунтував існування *кадрових* (ліберальні та консервативні) і *масових* партій, віднісши до останніх соціалістичні, комуністичні, фашистські партії [5, с.116], природа яких визначалася, з погляду М. Дюверже, структурними одиницями політичного утворення – *комітетом, секцією, осередком* чи *міліцією* [5, с.59-83]. Тим самим дослідник продовжив традицію Дж. Брайса і М. Острогорського, перший з яких, досліджуючи партійні утворення в США, виділяв як структурні підрозділи у їхніх межах *комітети* і *зібрання*. Другий, вивчаючи процес становлення партій в Англії, увагу приділив *кокусам*.

Серед дослідників 60-х років, чиї зусилля були спрямовані на подальший пошук аргументів для обґрунтування швидкозмінюваної партійної типології (попри те, що *масова партія* М. Дюверже на більш-менш тривалий час стала таким собі «аналітичним стандартом», у межах якого відбувалися рефлексії дослідників), чільне місце, як відомо, зайняв О. Кірххаймер, який спробував пролити світло на нову суть взаємин між партіями, державою, громадянським суспільством у повоєнний період [17, с.177-200]. О. Кірххаймер, зваживши на зникнення чітких меж між соціальними групами, на послаблення політичної ідентифікації населення, «розмивання» залежності між його інтересами та партіями; проаналізувавши результати політики загального благоденства (як наслідку економічного зростання), які сприяли написанню програм не для окремих груп, але для всього населення; зрештою, взявши до уваги розвиток ЗМІ, який зумовив можливість звернення партійних лідерів відразу до всього електорату (а не якоїсь конкретної групи в його межах), дійшов висновку, що виборці змогли стати «покупцями» партій (а не їх членами). Партії ж перетворилися у *catch-all*

parties – *всеохопні партії* (або партій *хватай всіх*). Таким чином, на відміну від М. Дюверже, який в основу класифікації партій поклав структурний підхід, О. Кірххаймер використовував, перш за все, соціальні та економічні критерії.

1980-ті роки – початок періоду, який в літературі дістав назву *decline of parties* і який характеризувався зменшенням впливу партій на суспільство, а з боку виборців – відмовою від своїх попередніх партійних симпатій та набуття нових і т. ін. І якщо одні дослідники розглядали у цій ситуації деградацію партій та заявку на вихід на політичну сцену нових акторів, котрі б спромоглися замінити собою партії, то інші обстоювали думку про те, що партії лише змінюють своє обличчя, поведінку, стратегії впливу на політику і прийняття рішень.

Подальший аналіз партійної структури, стратегій партійної поведінки підштовхнув дослідників до тверджень про подальшу трансформацію суті партій та до висновку про посилення зв'язків між партіями і державою. Показово, що ще у 1957 р. О. Кірххаймер намагався привернути увагу до явища, поіменованого ним *державно-партійним картелем*; у 1968 р. А. Лійпхарт уже використав поняття *картельна демократія*. У 1992 р. Р. Кац і П. Меїр, виступаючи з доповіддю на сесії семінару в Європейському консорціумі політичних досліджень, а згодом – у 1995 р. – у журнальній публікації [18], висунули концепцію *картельної партії*, в основі якої – інституціональна аргументація. Концепція була піддана й емпіричному тестуванню (у демократичних країнах), і теоретичній перевірці. У ході дискусії, що розгорілася, свою позицію помірною критика позначив К. фон Байме, Р. Кооле та Г. Кічельт виступили як противники, а Т. Погунтке, К. Деттербек та С. Скерроу – частково підтримали авторів концепції. Що ж до емпіричної перевірки, то в одних випадках вона, врешті-решт, підтвердила концептуальні положення Р. Каца та П. Меїра, в інших – ні.

Але нещодавно – у 2009 р. – Р. Кац і П. Меїр, наголошуючи на тому, що «масова партія мертва», опублікували нове дослідження за назвою «Картельна партія: повернення до тези» [19], на якому, думається, варто зупинитися докладніше. По-перше, дослідники доповнили свою аргументацію, яка базувалася на аналізі внутрішніх чинників (соціальних, політичних чи інституційних), зовнішніми, які «підірвали переконання у важливості ліво-правого ідеологіч-

ного розколу, що лежить в основі більшості західних партійних систем»; зумовили передачу «влади і повноважень нагору, технократичній непартійній системі Європейського союзу» або СОТ; зрештою, зміцнили переконання, що «традиційно центральні для політики проблеми інфляції та безробіття віднині знаходяться поза владою національних урядів і, таким чином, поза владою партій, які ці уряди контролювали». Все це, як зазначили Р. Кац та П. Меїр, сприяло прискоренню *деполітизації*, що є, з їхнього погляду, «найбільш вагомим в аргументації теорії картеля» – *кооперування* партій та наявність *змови* між ними. *Змова*, на думку дослідників, що є важливим елементом в обґрунтуванні картеля, стає більш легкою, коли ризики конкуренції обмежені. Вони акцентують: «Конкуренція між картельними партіями все менш фокусується на відмінностях в політиці і все більше – на видовищній, образній, театралізованій стороні політики, яку Бернар Манін передає поняттям «audience democracy» – «демократія глядацького залу».

По-друге, у дослідженні 2009 р. проаналізовані практики державних субвенцій, зокрема таких, як:

- використання значної кількості державних грошей на фінансування партійних організацій та партій у парламенті;

- різні і все більш схожі між собою закони про партії, якими часто супроводжувалося введення державних субвенцій і які встановлювали для партій (іноді у досить жорстких термінах) дозволені організаційні практики;

- правила доступу до громадського, а іноді навіть до комерційного мовлення та медіа, які ставали все більше і більше важливим чинником виборчих кампаній та за забезпечення обізнаності суспільства з партіями;

- доступ до державної машини, яка слугує джерелом патронажу і підтримки;

- доступ до державних посад (що спричинило цікаве явище у західних демократіях – наприкінці 1980-х років залишалось зовсім мало партій, які не мали подібного досвіду на національному рівні).

Аналіз вищеперахованих фактів дозволив Р. Кацу і П. Меїру ще і ще раз говорити про рух партій до держави, про те, що партії підпадають під значно сильніший вплив держави, ніж вважалося до цього (звернімо увагу: ці аргументи дослідників сьогодні ніким не спростовуються). Зміна сутності партії, на думку дослідників, проявляється у тому,

що «коли конкуренція значною мірою вилучена з політики., партійні оратори зазвичай стають апологетами і захисниками політики, яка в цілому є більше політикою держави, ніж якоїсь певної партії чи коаліції». Понад те, «як частина платні за державне фінансування, партії також приймають все більше нормативно-правових актів, які обмежують як їхню діяльність, так і структури, актів, які вони самі і розроблюють». Вони долають рамки корисного для суспільства регулювання, щоб «стати фактично досить сформованими інститутами держави».

Емпірична перевірка Р. Далтоном і М. Ваттенбергом [20] гіпотези Р. Каца і П. Меїра про те, що партії, наближуючись до держави, віддаляючись від суспільства, підтвердила останню. На користь висновків Р. Каца і П. Меїра, як вони самі наголосили, свідчить і падіння партійного членства у 1990-ті роки, і послаблення партійної ідентифікації, і чітко виражене падіння явки на вибори та ін. Картелізація призводить до того, що у партій зникають низові осередки, а у суспільстві зникає партійність. Можна додати, що структура для партії перестає бути однією із основних ознак. Партія втрачає зацікавленість у підтримці виборців.

Зрештою, варто звернути увагу і на типологізацію партій, запропоновану Д. Хопкіним і К. Паолуччі, які провели дослідження (case study) ситуації в Іспанії та Італії [21, с.307-339], при цьому концентруючи увагу на партіях, які отримують підтримку не від держави, а з приватного сектору, – *партіях-бізнес-фірмах*. Такі партії створюються навколо лідера, мають вільну ідеологію, мінливі цілі й стратегію поведінки та націлені на організацію підтримки лідеру з боку виборців під час виборів. Це свого роду партії *хватай всіх плюс* (в термінології Х.-Ю Пуле), партії ad hoc [22, с.80].

Звернемо увагу і на підходи до типологізації партій, які обґрунтовують науковці, досліджуючи ситуацію у країнах Східної Європи. Так, Нік Сіттер виділив *реформовані комуністичні партії; нові партії*, які постали в результаті діяльності опозиційних рухів, котрі здійснили стрибок до всеохватних чи картельних партій; *партії соціальних інтересів* (які досить часто відроджують попередниць міжвоєнної або пострадянської ери) та нові популістські партії [23, с.434].

Що розуміється під *новою партією*? Серед визначень, які відображають суть цих нових утворень – визначення, запропоноване Мергіт Тевітс (яке вона дає, посилаючись, у

свою чергу, на працю Саймона Хага): «Новою є та партія, яка або виникла внаслідок розколу існуючої партії, або є справді новою у тому смислі, що утворюється без будь-якої допомоги наявних партій. Зміни в існуючих партійних системах відбуваються внаслідок змін у стратегічному виборі кандидатів й у поведінці виборців. Тобто рішення вийти на електоральну арену залежить від розрахунку еліт, тоді як рішення підтримати новачка залишається за виборцями» [24, с.115].

Чим відрізняється *нова партія* від *історичної*? З погляду М. Тевітс, *історична* партія уже колись існувала, а її нова поява – лише данина традиції. *Нова* ж партія, що виникає у період між виборами і прагне визначитися із своєю ідейною нішою (при цьому вона може конкурувати за неї з іншими партіями), має нову назву і новий склад політичних лідерів [24, с.114].

Слід зауважити, що поява *нових партій* характерна не тільки для країн Східної Європи, але й Західної, де наприкінці ХХ століття заговорили про *нових правих*. Звертаючись до аналізу цих новачків, дослідники відзначають нестабільність, породжену ними в суспільствах, наголошують на зниженні якості представництва та передбачуваності політики (як чинника, що забезпечує стабільність). Зрештою, ведуть мову про те, що нові партії зумовлюють випадкову помилку у політичній конкуренції; вони та їхній успіх значною мірою визначають важливі політичні процеси, характерні для розвитку партійної системи та демократичної консолідації [24, с.113].

Попри беззаперечні успіхи у дослідженні партій у другій половині ХХ століття – поява новітніх інтерпретацій та реінтерпретацій їхньої сутності, цілей, функцій та здійснення спроб створення загальноприйнятної типології та ін. – на початку ХХІ століття дослідники констатують відсутність такої загальновизнаної типології партій [15, с.14].

Аналіз ускладнюється й тим, що сьогодні процес партогенезу охоплює все більше країн, у т. ч. Африки, Океанії, арабського світу. Разом з тим, залишаються країни, у яких «справжні партії» відсутні. У той же час партії в США та Західній Європі переживають чергові трансформації. Розмисли над ситуацією, що склалася на початку ХХІ століття, підводять зарубіжних дослідників (зокрема згаданих Р. Каца та П. Меїра) до висновку про те, що «теза картеля дозволяє

передбачити, що більшість із характеристик та лейблів, які ми сьогодні використовуємо... для ідентифікації партій – сімейство, ідентичність, ідеологія, статус і т. п. – все більше втрачають смисл». Крім того, – й до формулювання нових питань (як і часто – до негативних відповідей на них): чи багатопартійність завжди обмежує авторитарне правління? Чи і надалі партії залишаються агентами демократизації? Чи прагне керівництво партій представляти інтереси членів своїх низових організацій? Зрештою, що відбувається з демократією? Чи повинні ми продовжувати думати про партію як про організацію, а не, приміром, як про мережу?

Прагнучи осмислити усе різноманіття партій, їх роль і місце у суспільствах початку ХХІ століття, дослідники (зокрема, К. Лоусон) доходять висновку, що в останні роки партії у США та Канаді «поступово послаблюються як агенти демократизації», що канадці сьогодні менше ніж будь-коли віддані партійній ідеології, є прибічниками партій і прагнуть брати участь у виборах [25, с.40]. А у США – «ситуація навіть більш серйозна», адже обрані від партій законодавці, особливо у штатах, прийняли безліч законів, які все більше утруднюють формування нових партій та їх рівноправну конкуренцію на політичному полі; у виборчих кампаніях вони обслуговують кандидатів, які виграють номінування передовсім унаслідок власних зусиль, допомагаючи їм збирати величезні суми грошей на оплату витрат на кампанію. Прийшовши до влади, такі кандидати «не здійснюють жодних зусиль, щоб знизити вартість виборчих кампаній», а з своїми донорами розраховуються «опором необхідним реформам» та «прийняттям потрібних їм законів», що свідчить про наростання *дедемократизації* [25, с.40]. Схожі процеси відбуваються в Італії, Франції, Німеччині, Великобританії та інших європейських країнах, де партії перетворюються у «могутніх партнерів держави і все менше хочуть чи здатні виконувати роль агентів демократичного зв'язку» [25, с.41]. Правда, дослідники відзначають і той момент, що в ряді країн партії виступають не агентами дедемократизації, але й її жертвами.

Сьогодні постає низка питань суто методологічного характеру: «*як і що ми вивчаємо, коли досліджуємо партії?*» які індикатори картелізації партійної системи і партії варто брати до уваги як найбільш надійні [25, с.41]? На всі ці питання не може бути однакової відповіді у ході аналізу

партійних систем і партій країн, розташованих не тільки на різних континентах, але й сусідніх, відмежованих одна від одної кордоном. Присутньою може бути певна схожість процесів. Але особливості і стадії – різні, про що не варто забувати, досліджуючи партогенез в Україні.

---

1. Давид Юм. О партиях вообще. – Режим доступу: http://www.sotsium.ru/books/104/108/hume16_of%20parties%20in%20general.html#t001
2. E. E. Schattschneider. Party government.–N.-Y.:Farrar & Rinehart, Inc., 1942. – P.1.–Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/ncr.v31:4/issuetoc>
3. Caramani D., Hug S. The literature on European parties and party systems since 1945: a quantitative analysis // European journal of political research. – Oxford. – 1998. – Vol. 33. – № 4.
4. Брайс Дж. Американская республика // Теория партий и партийных систем: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008.
5. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000.
6. Матвеев Р. Ф. Теоретическая и практическая политология. – М.: Издат-во Ассоциации «Российская политическая энциклопедия», 1993.
7. Джанда К. Состояние теории партий // Теория партий и партийных систем...
8. Budge I., Keman H. Parties and democracy. Coalition formation and government functioning in twenty states. – Oxford, 1990.
9. Основы теории политических партий / Под. ред. С. Е. Заславского. – М.: «Европа», 2007.
10. де Токвиль Алексис. Про демократію в Америці / Перекл. з франц.. = К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999.
11. Див: Ромер Теодор, Ромер Фридрих. Четыре типа партий // Теория партий и партийных систем...– С.56 – 63.
12. Учение Теодора Ромера о политических партиях // Теория партий и партийных систем... – С.63 – 67.
13. Див.: Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М.Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С.644 – 706.
14. Аббот Лоуэлл. Правительство и политические партии в государствах Западной Европы // Теория партий и партийных систем...

15. Montero J. R., Gunther R. Introduction: Reviewing and reassessing parties // Political Parties: Old Concepts and New Challenges / Gunther R., Montero, J. R., Linz J. J. (eds.). – Oxford: Oxford University Press, 2002.

16. Див.: Bartolini S., Caramani D. and S. Hug. Parties and Party Systems: A Bibliographic Guide to the Literature on Parties and Party Systems in Europe since 1945 on CD-ROM [Supplemented with booklet]. – London: Sage. – 1998. – 448 pp.; Caramani D, Hug S. The literature on european parties and party systems since 1945: a quantitative analysis // European Journal of Political Research. – Oxford. – June 1998. – V.33. – Issue 4.

17. Kirchheimer O. The transformation of the Western European Party System // Political Parties and Political Development / Edited by J. LaPalombara and M. Weiner. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – Pp.177 – 200.

18. [Richard S. Katz](#), [Peter Mair](#). Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party // Party politics. – Palgrave Macmillan, 1995. – P.5 – 28. – Режим доступу: <http://ppq.sagepub.com/content/1/1/5.abstract>

19. Katz [R. S.](#), Mair P. The Cartel Party thesis: A restatement // Perspectives on politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – Vol.7. – N4. – P.753 – 766. – Режим доступу: <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=6677128>

20. Russell J. Dalton, Martin P. Wattenberg. Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies. – N.Y.: Oxford univ. press, 2002. – 328 p.

21. Hopkin J., Paolucci C. The Business Firm Model of Party Organization: Cases from Spain and Italy // European Journal of Political Research. – Oxford, 1999. – Vol. 35. – №3. – P. 307–339.

22. Puhle H.-J. Still the Age of Catch-Allism? Volksparteien and Parteienstaat in Crisis and Re-Equilibration // Political Parties: Old Concepts...

23. Sitter N. Cleavages, party strategy and party system change in Europe East and West // Perspectives on European politics and society. – Routledge, 2002. – №3.

24. Tavits M. Party system in the making: The emergence and success of new parties in new democracies // British journal of political science. – Cambridge: Cambridge univ. press, 2007. – Vol.38. – №1.

25. Лоусон К. Новый подход к сравнительному исследованию политических партий // Политическая наука. – М.: ИНИОН РАН, 2010. – №4.

СУЧАСНА ТЕМАТИКА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У статті дається загальний огляд тематики досліджень політичних партій у західній політичній науці; наводяться приклади емпіричних напрямів досліджень і неперевірених теоретичних моделей поведінки партій; стисло окреслюються основні методи досліджень політичних партій у міждисциплінарній перспективі

Ключові слова: політичні партії, поведінка партій, теоретичні моделі, методи досліджень.

Maksym Yakovlev. The article provides a general overview of political parties' research topics in Western political science; a number of examples of empirical research themes and yet unverified theoretical models of party behaviour is presented; a brief outline of the main political parties' research methods from an interdisciplinary perspective is given. Key words: political parties, party behaviour, theoretical models, research methods

Дослідницьке поле сучасної політичної науки активно розширюється за рахунок нових суспільно-політичних явищ, розвитку комунікаційних технологій, появи віртуального середовища і віртуальних спільнот та цілої низки інших процесів. Разом з тим, «класичні» об'єкти політичних досліджень, зокрема політичні партії, не втрачають своєї актуальності: вони досліджуються крізь призму нових теоретичних концепцій, за допомогою нових методів дослідження, в контексті взаємодій з новими соціальними та політичними феноменами тощо. У сучасній науковій літературі, як закордонній, так і вітчизняній, можна знайти чимало прикладів інноваційних досліджень політичних партій як суспільно-політичного феномену. Попри достатню кількість публікацій, присвячених як теоретичному, так і прикладному емпіричному аналізу політичних партій, статті, присвячені узагальненому окресленню новітньої тематики досліджень політичних партій та відповідних методів, які використовуються науковцями у прикладних політичних дослідженнях, трапляються вкрай рідко. Ця стаття спрямована на заповнення

цієї теоретико-методологічної прогалини в сучасних українських публікаціях, присвячених тематиці та методам дослідження політичних партій у західній політичній науці.

Отже, ця стаття має на меті представити огляд сучасних підходів до дослідження політичних партій у західній політичній науці в міждисциплінарному розрізі. Досягненні цієї мети передбачає виконання таких двох завдань: 1) у загальних рисах окреслити тематику досліджень політичних партій у західній суспільствознавчій традиції; 2) навести приклади застосування кількісних і якісних методів до дослідження окресленої тематики.

Політичні партії є своєрідною «класикою жанру» як теоретичних розвідок, так і прикладних досліджень у політичній науці. Варто відзначити, що ця «класика» не втрачає своєї актуальності і сьогодні. Приміром, при Інституті політичних наук Копенгагенського університету, який має багаторічно історію, Центр досліджень виборів і партій було відкрито відносно недавно – у 2008 р. [1]. Німецький дослідник К. Тецлафф пише, що в Африці з початком нового сторіччя розпочався своєрідний «ренесанс» досліджень політичних партій як тамтешніми, так і європейськими науковцями [2]. Ціла низка дослідницьких організацій, про які йтиметься далі, активно розширюють тему досліджень політичних партій.

Наприклад, Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам (англ. скорочено IDEA) у своїй базі даних досліджень політичних партій має дані щодо 300 партій з 50 країн світу. Основні напрями дослідницької тематики цього інституту такі: 1) функціонування партії, включно зі структурою керівництва партії, роллю членства в партії, управління партією та «внутрішня партійна демократія»; 2) представництво в партіях жінок, молоді та інших «недопредставлених» груп; 3) вибір кандидатів від партій; 4) політика партій, її розвиток і становлення; 4) фінансування партій, підготовка керівних кадрів партій та їх управління [3]. Загальною метою своїх досліджень IDEA вважає «виокремлення найкращого підходу до реформування та розвитку політичних партій задля їх ефективності, відповідальності, довіри до них громадян» [3], а також для того, щоб партії були справжнім представницьким органом у процесі демократизації. Як відомо, роль партій у процесах демократизації є також своєрідним «класичним» напрямом політичних досліджень.

Інша дослідницька організація, яка, на відміну від IDEA, займається дослідженням політичних партій переважно в межах Європи, є Обсерваторія політичних партій і представництва (англ. Observatory on political parties and representation, скорочено – OPRP) при Обсерваторії демократії ЄС (англ. European Union democracy observatory, скорочено – EUDO). Її дослідницькі проекти стосуються таких тем, як внутрішня організація партій, ідеологічна відповідність їх діяльності та програмних документів, роль політичних партій у «транснаціоналізації» політики ЄС тощо [4]. Розглянемо останню тему дещо детальніше.

Однією з відносно нових тем у дослідженні діяльності політичних партій є дослідження політичних партій та партійних альянсів, які беруть участь у виборах до Європарламенту. Цей напрям присвячений здебільшого дослідженню ролі загальноєвропейських виборів, в яких, на думку дослідників, партії можуть виступати не в ролі представників певних інтересів, а у вигляді «артикулянтів» певних тем. У німецькій політичній науці часто вживаними є поняття *тематизація* питання чи проблеми, під яким мають на увазі винесення якихось суспільно-політичних проблем на порядок денний, привернення уваги громадськості до певних питань тощо. Зрозуміло, що інституційованим структурам, якими і є партії, здійснювати таку діяльність простіше, ніж окремим громадянам чи громадським діячам. Політичні партії в ЄС, які займаються політичною діяльністю не лише на національному, але й на загальноєвропейському рівні, можуть активно *тематизувати* спільні для країн-членів ЄС питання та проблеми. Відповідно, така діяльність політичних партій може бути виділена в окремо дослідницьку тематику. Цілком можливо, що для України перспективною може бути тематика політичних альянсів вітчизняних політичних партій з великими загальноєвропейськими партіями, оскільки приклади щонайменше спроб такої співпраці вже існують.

Інтернет є не лише потужним джерелом інформації, але й особливим середовищем спілкування. Деякі дослідники наголошують на *соціальній* ролі Інтернету, який не просто допомагає спілкуватися окремим індивідам, але й надає своєрідну платформу для активної суспільно-політичної діяльності, яка часто може переходити з віртуального Інтернет-середовища до реального світу. В англомовній науковій

літературі прийнято казати про перехід ініціативи з *off-line* в *on-line*. Політичний активізм в Інтернеті як особливий феномен сучасності в останні роки активно досліджується у багатьох країнах: Центр соціальних досліджень Австралійського національного університету має підрозділ дослідження нових медій і політики [5]. Інститут інформатики та медіа досліджень Орхуського університету в Данії серед інших дослідницьких тем розробляє напрям «нові медіа як засіб демократичного діалогу» [6]. Оксфордський інститут Інтернету (англ. Oxford Internet Institute) займається дослідженнями «електронної демократії», передвиборчих кампаній в Інтернеті тощо [7]. У Школі соціальних студій університету Глазго, яка охоплює кафедри політології, соціології, центр регіональних досліджень Центрально-Східної Європи та інші підрозділи, група науковців працює над проектом з дослідження проблем безпеки та тероризму в Інтернеті [8].

Наведені приклади соціальних досліджень віртуального середовища стосуються широких політичних тем, серед яких також представлені дослідження політичних партій. Варто відмітити, що такі наукові розвідки стосуються не лише використання Інтернет-технологій у розвинених західних демократіях. Яскравим прикладом дослідження діяльності саме політичних партій в Інтернеті на пострадянському просторі може бути робота науковця з Единбурзького університету Л. Марча, який досліджував використання Інтернету російськими політичними партіями. На його думку, Росія як «перехідна країна із зародковою партійною системою» [9, с. 136] є особливо цікавим прикладом використання сучасних комунікаційних засобів, особливо в умовах посилення політичної цензури. Із певною долею правдоподібності це твердження може стосуватися й України доби незалежності, оскільки вітчизняні політичні сили активно намагаються здобути контроль над ЗМІ, тому Інтернет-середовище є для багатьох єдиним можливим способом артикуляції своєї громадсько-політичної позиції. Таким чином, політичний активізм українських партій, особливо опозиційних чи маргіналізованих, у віртуальному середовищі може бути цікавою та перспективною темою наукових досліджень.

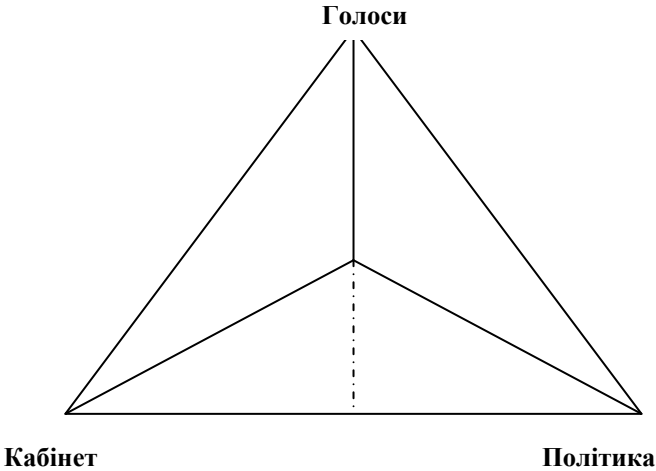
Часто можна почути такі закиди, що дослідження політичних партій в українських реаліях є, по суті, дослідженням бізнес-проектів окремих політиків чи громадських діячів, мовляв, партії в Україні є радше *партіями політика* а

не політичними партіями. Варто відмітити, що проблема дослідження партії в цілому, а не окремих політичних лідерів, які «мають свою партію», є актуальною не лише для України. Так, член Шведської наукової ради М. Лесслі відмічає, що тенденції зсуву фокусу уваги до дослідження індивідів, а не партій, які вони представляють, були вже давно відчутні у Великій Британії та Німеччині і, нарешті, «докотилися» і до Швеції [10]. Разом з тим, для українських дослідників це вказує на те, що вони є неодинокими у проблемі дослідження «одноосібного» партійного лідерства. Досвід аналогічних досліджень за кордоном може сприяти розширенню теоретико-методологічної бази наукових розвідок в Україні.

Активний розвиток нової тематики досліджень політичних партій не завжди означає, що усі теоретичні моделі попередніх років вичерпали себе і потребують негайної заміни новими теоретичними концепціями. Розглянемо приклад однієї з моделей поведінки партій, яка все ще лишається неперевіреною на емпіричному матеріалі попри те, що поведінка партій за допомогою кількісних методів досліджується щонайменше з 50-х рр. ХХ ст. Норвезький дослідник К. Стрем, який живе і працює у США, у 1990 р. запропонував класифікацію підходів до пояснення поведінки партій [11]. Згідно із його класифікацією, є три групи поглядів на діяльність партій: відповідно до першої, яку запропонував Е. Даунс ще 1957 р., партії спрямовують свою діяльність передусім на здобуття якомога більшої кількості голосів виборців [12]. Згідно із другою групою підходів, прикладом якого може виступати дослідження американця В. Райкера 1962 р. [13], партії намагаються здобути не більше голосів, а більше міністерських портфелів, тобто їхня діяльність спрямована на здобуття якомога більшого контролю за діяльністю уряду. Нарешті, відповідно до позицій третього напрямку, який яскраво артикулював у своїй праці Р. Аксельрод у 1970 р. [14], партії намагаються максимізувати свій вплив на вироблення і здійснення державної політики. В оригіналі англійською ці напрями називаються: *vote-seeking*, *office-seeking* та *policy-seeking*. Схематично бачення К. Стремом можливих моделей поведінки партій можна представити у вигляді тривимірного простору. Цю модель ілюструє схема 1. Цілі діяльності партії представлені у вигляді кутів трикутника. Якщо партія прагне здобути виключно голоси виборців, у

цій схемі вона знаходитиметься у верхньому куті, а якщо виключно контролю над розробкою та здійсненням державної політики у певній галузі – у нижньому правому куті. Натомість, якщо партія у своїй діяльності переслідує кілька цілей, її позиція в схемі знаходитиметься або десь на сторонах трикутника, або на бісектрисах.

Схема 1. Тривимірний простір можливих цілей поведінки партій за К. Стремом

Якщо позиція якоїсь партії включає в себе елементи усіх трьох цілей, то вона на схемі буде розташована у відповідних площинах всередині трикутника. Розташування певної політичної партій у схематично зображеному просторі здійснюється на основі досить простих розрахунків. На думку К. Стрема, поведінка партії є адитивною функцією трьох виділених ним цілей, яку можна представити у вигляді формули:

$$B = w_1V + w_2O + w_3P$$

У якій B – поведінка партії з огляду на цілі її діяльності; V – поведінка, спрямована на здобуття якомога більшої кількості голосів виборців; O – поведінка, спрямована на здобуття контролю над діяльністю уряду; P – поведінка, спрямована на здобуття впливу на формування та реалізацію державної політики. Окрім цих показників, модель включає ваги – w_1, w_2, w_2 , які показують, наскільки та чи інша ціль

є важливою для певної партії. Наприклад, якщо партія X спрямовує свою діяльність виключно на здобуття контролю над процесами формування та реалізації державної політики у певній галузі, то значення ваг при інших цілях – V та O – дорівнюватиме нулю.

У своєму підручнику з методів політичних досліджень група нідерландських науковців-політологів з Вільного університету Амстердама відзначають, що запропонована К. Стремом схема-модель станом на 2006 р. ще не була перевірена на основі емпіричного матеріалу, хоча сама ідея різних цілей діяльності партій використовувалася іншими науковцями у своїх публікаціях [15].

Оскільки ця модель, як і багато інших, ще не була перевірена на основі емпіричного матеріалу, виникає питання: як можна отримати дані для їх перевірки? Приклад різних методів збору та опрацювання інформації про поведінку виборців та їх ставлення до програмових позицій політичних партій містить у собі база даних ITANES – Італійської національної асоціації електоральних досліджень, яка вже мала 14 хвиць досліджень з 1990 по 2006 рр. [16] За цей період були використані такі методи збору інформації: безпосереднє опитування громадян (face-to-face та анкетування), телефонне опитування, он-лайн опитування, фокус-групи та, нарешті, контент-аналіз повідомлень у ЗМІ. Збір даних відбувався після виборів (з 1990 р. по 2001 р.), напередодні виборів взагалі (з 2004 р. по 2006 р.) та щоденно під час передвиборчої кампанії зокрема (2006 р.). Варто відмітити, що кістяком дослідницької групи (до досліджень залучалися 35 науковців з низки італійських університетів та дослідницьких центрів) виступали не соціологи, як це можна було б очікувати від проведення аналогічних досліджень в Україні, а саме політологи.

Міждисциплінарність є основною характеристикою досліджень політичних партій не лише в Італії. Наприклад, Робоча група з дослідження партій Німецької асоціації політичної науки входить до секції «Політична соціологія» [17], яка об'єднує науковців, що займаються дослідженням суспільно-політичних феноменів як на політологічних, так і на соціологічних і навіть психологічних теоретико-методологічних засадах. Можна сподіватися, що методологічна підготовка українських фахівців з політичної науки дозволить їм у найближчому майбутньому самостійно проводити приклад-

ні емпіричні дослідження, зокрема з тематики політичних партій, як це роблять їхні італійські колеги.

Наведений перелік методів збору інформації Італійської національної асоціації електоральних досліджень, окрім фокус-груп, представляє кількісну дослідницьку традицію. Фокус-групи та матеріали в ЗМІ можуть досліджуватися та тлумачитися в межах як постпозитивістських, так і інтерпретативних підходів. Прикладом поєднання цих підходів можуть бути дослідження політичної активності молоді та їхньої участі у місцевих осередках політичних партій, проведене норвезькими дослідниками з Інституту дослідження суспільства Х. Ліден та Г. Едегорд. Також дослідження внутрішньої організації партій та внутрішньопартійних трансформацій Е. Візендаля показує поєднання кількісних та якісних дослідницьких традицій. Спільним для обох прикладів є те, що логічною основою для поєднання методологій і методів дослідження є їх предмет – політичні партії, політична участь та політичний активізм, які є нерозривно пов'язаними між собою.

Отже, у дослідженнях політичних партій західними науковими групами можна виділити безліч тем, серед яких варто зазначити такі: дослідження функціонування партії, їх внутрішня структура, структура керівництва партій, «внутрішня партійна демократія»; політична активність партій в Інтернеті, використання партіями нових комунікаційних засобів та віртуальних мереж; представництво різних соціальних верств і так званих «недопредставлених» груп; безпосередньо сама політика партій, її ідеологічний вимір; схеми фінансування партій, підготовка керівних кадрів партій та їх управління; міжнародні партійні альянси тощо. Окрім тематики прикладних емпіричних досліджень, на сьогодні накопичена ціла низка неперевіраних ще теоретичних моделей, що пояснюють поведінку та діяльність політичних партій.

Дослідження наведеної тематики, перевірка на основні емпіричного матеріалу різних теоретичних моделей вимагають від науковців у галузі політичних наук ґрунтовної підготовки з методології та методів емпіричних досліджень. Це і статистичні методи обробки даних (наприклад, для дослідження електоральних процесів і ролі партій у них), і якісні інтерпретативні підходи (наприклад, для дослідження політичного активізму партій в Інтернет-середовищі). Окрім цього, дослідження політичних партій потребує міждисциплі-

нарних підходів: це передусім поєднання політології та соціології, історії та політології, наук про соціальні комунікації та політичних наук і т.д. Українська політична наука безумовно має великий потенціал розширення свого дослідницького поля, посилення міждисциплінарних зв'язків, залучення досвіду закордонних колег, що, у свою чергу, дозволить досліджувати і таку «класичну» для політології тему, як політичні партії.

---

1. Офіційний сайт Центру досліджень виборів і партій Інституту політичних наук Копенгагенського університету. – [Режим доступу]: <http://www.cvap.polsci.ku.dk/>

2. Tetzlaff R. Zur Renaissance der politischen Parteien und Parteienforschung in Afrika / Rainer Tetzlaff // Africa Spectrum – 2002. – № 37 (3). – S. 239–257.

3. Офіційний сайт Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам – Institute of democracy and electoral assistance. – [Режим доступу]: http://www.idea.int/parties/r_d/index.cfm

4. Офіційний сайт Обсерваторії політичних партій і представництва – Observatory on political parties and representation. – [Режим доступу]: <http://www.eui.eu/Projects/EUDO-OPPR/Home.aspx>

5. Офіційний сайт Віртуальної обсерваторії досліджень онлайн мереж (VOSON Project) Австралійського національного університету – [Режим доступу]: <http://voson.anu.edu.au/>

6. Офіційний сайт Інституту інформаційних та медійних досліджень (дат. Institut for Informations- og Medievidenskab) Орхуського університету. – [Режим доступу]: <http://www.university-directory.eu/Denmark/Institute-of-Information-and-Media-Studies--Aarhus-University.html>

7. Офіційний сайт Оксфордського інституту інтернету. – Oxford Internet Institute. – [Режим доступу]: <http://www.oii.ox.ac.uk/>

8. Веб-сторінка професора політичної комунікації Школи соціальних і політичних наук Університету Глазго Сари Оатс. – [Режим доступу]: <http://www.media-politics.com/>

9. March L. Virtual parties in a virtual world: the use of Internet by Russian political parties / Luka March // The Internet and Politics: Citizens, voters and activists. – ed. by S. Oates, D. Owen, R.K. Gibson. – Eastbourne: Routledge, 2006 – P. 136–162.

10. Lesslie M. Цікаво чи є інтернет для партій — чи дві в Швеції? / Marianne Lessli // Vetenskapsrådet – [Режим доступу]:

<http://www.vr.se/huvudmeny/forskningvistodjer/humanioraochsamhallsvetenskap/demokratiforskning/okatfokuspaperpersonistalletforpartinuavenisverige.4.5e8c90b8117f5bd550a80001664.html>

11. Strøm K. A behavioural theory of competitive political parties / K. Strøm // *American Journal of Political Science*. – 1990. – № 34 (2). – P. 738–754.

12. Downs A. *An Economic Theory of Democracy* / Anthony Downs. – New York: Harper & Row, 1957. – 310 p.

13. Riker W.H. *The Theory of Political Coalitions* / W.H. Riker. – New Have: Yale University Press, 1962. – 302 p.

14. Axelrod R. *Conflict of Interest: A Theory of Divergent Goals with Application to Politics* / R. Axelrod. – Chicago: Markham, 1970. – 216 p.

15. Pennings P. *Doing Research in Political Science* / Paul Pennings, Hans Kerman, Jan Kleinnijenhuis. – 2nd ed. – Sage, 2006. – P. 199–200.

16. Bellucci P. ITANES – The Italian National Election Study series // Paolo Bellucci, Marco Maraffi // *Italian Political Science*. – Issue 1. – Spring, 2008. – [Режим доступу]:

<http://www.italianpoliticalscience.org/issue1/itanes-the-italian-national-election-study-series>

17. Офіційна Інтернет-сторінка Робочої групи з дослідження партій Німецької асоціації політичної науки. – [Режим доступу]: <http://www.akpf.uni-trier.de/index.php?id=1450>

18. Lidån H. Ungt engasjement. Ungdoms samfunnsengasjement og lokalpolitiske deltagelse / H. Lidån, G. Hødegerd // *ISF sammendrag*. – 2002. – № 3. – Oslo: Institutt for samfunnsforskning, 2002. – S. 28–31.

19. Wiesendahl E. *Der Organisationswandel politischer Parteien. Organisations- und wandlungstheoretische Grundlagen* / Elmar Wiesendahl // *Parteien als fragmentierte Organisationen: Erfolgsbedingungen und Veränderungsprozesse*. – Opladen: Verlag Barbara Budrich, 2010. – S. 35–64.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ПРОЦЕС

У статті розглядається процес інституціоналізації політичних партій. Висвітлюються підходи до визначення поняття інституціоналізації політичних партій у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі. Аналізується правова інституціоналізація політичних партій в Україні.

Ключові слова: інституціоналізація, політичні партії, процес.

Teniana Bevz. The process of institucionalizacii of political parties is examined in the article. Going light up near determination of concept of institucionalizacii of political parties in foreign and domestic scientific literature. Legal institucionalizaciiya of political parties is analysed in Ukraine.

Keywords: *institucionalizaciya, political parties, process.*

Одним з найважливіших політичних інститутів традиційно вважаються політичні партії, вплив яких безпосередньо відтворюється на функціонуванні політичної системи в цілому. У політичній теорії тривалий час панував інституційний підхід, що редукував усе політичне життя до діяльності держави і її окремих інститутів.

Політичний інститут – це, по-перше, стан організованої спільноти, організаційна форма об'єднання людей в особливе співтовариство, яке ґрунтується на колективній волі, цілях і образах життєдіяльності; по-друге, ідеальна модель асоціації людей, влади, що формується з приводу, і впливу, яка підтримує інтеграцію людини і колективу, керованість спільністю і яка опирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми (встановлення), і, по-третє, реалізація і відтворення моделей (систем принципів і норм, правил і цілей) спілкування в структурі сукупної практики політичної активності індивідів і груп, людського соціуму в цілому [2, с. 35].

Узагальнюючи різноманітні визначення категорії політична партія, можна констатувати, що це тип недержавного інституту, групове об'єднання, яке володіє формальною, організаційною структурою; здійснює спеціалізовану

функцію боротьби за офіційний контроль над владою; об'єднане характерною ідеологічною доктриною, яка претендує на вираження загальнонаціональних інтересів; наділена правовим статусом і включена у виборчий процес.

Становлення політичних партій як політико-правового інституту розглядали С. Заславський, А. Ковлер, З. Зотова, В. Лапаєва, Ю. Юдін [8].

Теорія нового інституціоналізму – напрям в американській політології, що виник в 1970-і рр. Класики неінституціоналізму американські політологи Д. Марч і Д. Олсен у роботі «Вновь открывая институты: Организационный базис политики» (1989) проаналізували політичні інститути з точки зору взаємозв'язку формальних норм і неформальних правил гри, що, як наслідок, формують складні організаційні стосунки, форми взаємодій і саму кооперативну діяльність людей, які підтримують стабільність і порядок у суспільстві. Особливу увагу цей напрям приділяє соціокультурним символам і цінностям, стереотипам і регламентам, що впливають на структурування макрополітики. Неінституціоналісти зробили значний внесок в осмислення питань про організаційну ієрархію, норми і правила, процедури і регламенти, що «скріплюють» діяльність політичних інститутів. «З біхевіоралістської точки зору, формально організовані інститути мають бути змальовані лише як арени, на яких розгортається політична поведінка, що рухається більш фундаментальними чинниками. З нормативної точки зору, концепти, за допомогою яких мораль інкорпорується в життя таких інститутів, як право і бюрократія, і які акцентують увагу на громадянськості і колективності як основах політичної спільноти, прокладають дорогу загальним ідеям, пов'язаним з індивідуальною мораллю, і мирним переговорам між конфліктуєчими сторонами [11, с. 1].

На глибоке переконання Д. Марча і Д. Олсена, «концепція інститутів ніколи не зникала з теоретичної політології, в останні роки сталося все ж потужне її витіснення неінституційними теоріями політичного життя» [11, с. 2–3].

Розвиток інституту політичних партій вимагає не лише продуманої політики відносно регулювання діяльності політичних партій, але й активності самих політичних партій, освоєння ними міжпартійного діалогу і підвищення свого статусу в суспільстві з метою найбільшої вірогідності досягнення програмних установок і реалізації поставлених завдань.

У зарубіжних країнах особливої ваги в сучасну епоху набуває інституціоналізація політичних партій. Ідеться, перш за все, про порядок їх створення і регулювання внутрішньої структури і політичної діяльності. Тривалий час це було поза межами правового регулювання держави.

Політичні партії розглядалися державною владою як приватні організації, подібні різного роду клубам і товариствам. Ситуація змінилася тоді, коли партії були визнані складовою частиною політичної системи. Спочатку це визначалося доктриною, а згодом і конституційним правом. Проте міра правового регулювання політичних партій і його характер далеко не однакові в різних країнах. Виділяють два основні методи регулювання правового статусу і порядку діяльності політичних партій – зовнішній і внутрішній.

Зовнішній метод регулювання здійснюється за допомогою прийняття конституцій, парламентських законів і винесення судових ухвал. У ряді конституцій, прийнятих після Другої світової війни, містяться положення, що стосуються політичних партій. Міра деталізації і визначеності цих положень різна, але їх наявність становить певну специфічну межу сучасного конституціоналізму.

До актів зовнішнього регулювання організації і діяльності політичних партій належать рішення судів, які володіють правами конституційного нагляду, що особливо типово для США і Німеччини. Внутрішній метод регулювання здійснюється самими політичними партіями через їх центральні і місцеві керівні органи. Всі партії, незалежно від міри їх організаційного оформлення, володіють певною внутрішньою структурою, між різними партійними органами існують інституціоналізовані стосунки. Особливим предметом регулювання в організаційно оформлених партіях є членство.

Керівні органи партій – з'їзди, конференції, центральні і національні комітети, приймають програми, статuti, правила, інструкції з питань організаційної структури і партійної діяльності. Визначені таким чином партійні норми не мають правового характеру, і змусити їх примусове виконання через суд неможливо. Необхідною гарантією дотримання внутріпартійних норм є різні засоби партійного примусу (виключення з числа членів, покарання, відмова у висуненні в кандидати і ін.).

До основних завдань інституціоналізації варто віднести: 1) юридичне закріплення і уточнення правового статусу полі-

тичних партій, їх ролі і місця в політичній системі, функцій, цілей, завдань, гарантій їх діяльності; 2) досягнення правовими засобами організаційної стійкості політичних партій і їх активної участі в політичному житті (в т.ч. за допомогою встановлення спеціальних вимог в частині їх організаційної структури); 3) визначення порядку взаємодії партій з органами державної влади й іншими суспільними об'єднаннями; 4) забезпечення, деталізація і розкриття конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії і на участь в управлінні справами держави; 5) створення умов, що забезпечують контроль держави за діяльністю партій, своєчасне, оперативне, відповідне, засноване на правових нормах усунення загроз безпеці суспільству і державі, що витікають від екстремістських політичних об'єднань. У процесі правової інституціоналізації політичних партій певний вплив мають і суб'єктивні інтереси, які проявляються законодавцем і іншими суб'єктами правовідносин.

У політичній науці об'єктом дослідження виступає не нормативно-правове оформлення партійної діяльності, а власне партія як інститут політичної системи і суб'єкт політичного процесу [9, с. 93]. С. Заславський вважає, що інституціоналізація політичних партій виражається в їх легітимізації, функціоналізації, політичній ідентифікації, формалізації внутрішньопартійної організації [7, с. 13].

З погляду С. Гантінгтона, «інституціоналізація – це процес, за допомогою якого партії зміцнюються, набувають значення і стійкість [10, с. 111].

Інституціоналізація політичних партій виявляється у створенні розгорнутої правової основи їхньої організації і діяльності. Поняття інституціоналізації охоплює регламентацію порядку утворення партій, фіксацію в законодавстві загальних вимог щодо формування програмних і організаційних документів, внутрішньої структури і членства, фінансування діяльності та регулювання деяких інших питань.

Під інституціоналізацією політичних партій розуміють процес перетворення політичних партій зі звичайної асоціації громадян у повноцінний конституційно-правовий інститут. У цьому випадку інституціоналізація асоціюється не тільки з процесом правового оформлення діяльності політичних партій, але і з його наслідком. Адже перетворення політичної партії із асоціації громадян у конституційно-

правовий інститут відбулося тільки після того, як був визначений статус і порядок діяльності політичних партій.

Інституціоналізація знаходить свій вияв, по-перше, у конституційному закріпленні статусу політичних партій, а **по-друге** – в деталізації цього статусу на законодавчому рівні. Як засвідчує аналіз законодавства зарубіжних країн, у практиці багатьох з них накопичено значний досвід правового регулювання засад організації та діяльності партій. Важливими, з нашого погляду, є три моменти: 1) **місце та роль політичних партій у суспільстві та державі**, що передбачає правове розв'язання багатьох проблем; 2) **порядок створення, призупинення діяльності та розпуску партії**; 3) **проблема фінансування політичних партій**.

Водночас, варто пам'ятати, що «як властивість інституціоналізація може бути визначена як міра матеріалізації партії в суспільній свідомості, внаслідок чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись до значимих моделей поведінки»[3, с. 49]. Правомірність і результативність розгляду інституціоналізації як властивості сформулювала М. Уелфлінг.

Міра інституціоналізованості партії вимірюється досить просто. Зазвичай це мінімальна підтримка виборців і мінімальна тривалість існування самої партії. Р. Роуз і **Т. Макі**, стверджують, що «ми можемо говорити про інституціоналізацію партії в тому разі, якщо вона брала участь більш ніж у трьох загальнонаціональних виборах. Якщо партія не змогла цього досягти, її не можна назвати такою, що зміцнилася. Вона ефемерна».

«З умовами виникнення партій пов'язують перспективи їх інституціоналізації й інші учені. А. Панеб'янко виділяє три найважливіші чинники: 1) чи виникла партія з «центру», з тим щоб потім проникнути на «периферію», або, навпаки, виросла з місцевих організацій, які потім об'єдналися в загальнонаціональну організацію (тобто, «проникнення» і «дифузія»); 2) чи була партія зі самого початку підтримана якимсь іншим, уже існуючим **інститутом**, або вона розвивалася, спираючись лише на власні сили («зовнішня» або «внутрішня» легітимація); 3) чи стояв у витоків партії харизматичний лідер [12]. Згідно з А. Панеб'янком, проникнення, внутрішня легітимація і відсутність харизматичного лідера сприяють успішній інституціоналізації.

Неочікувані результати дає підхід, при якому інституціоналізація виступає як незалежна змінна. «Переважно в цій якості вона і цікавить А. Панебьянка, який пропонує розрізняти партії за «досягнутими ними рівнями інституціоналізації» [12, с. 55]. З позиції ученого, аналіз інституціоналізації дозволяє передбачати не лише виникнення внутріпартійних груп, але і характер розвитку партій [12, с. 265]. Наприклад, інституціоналізації партії, що досягли високого рівня, менш схильні до змін.

Переходячи від окремих партій до партійних систем, М. Уелфлінг висловила теоретичне положення, згідно з яким високий рівень інституціоналізації всіх партій системи пом'якшує соціальні конфлікти і сприяє стабільності.

Розглядаючи інституціоналізацію як залежну змінну, Р. Роуз і Т. Макі виділили чотири чинники, за наявності яких шанси новоутвореної партії на успішну інституціоналізацію зростають: 1) виникнення одночасно з проведенням перших вільних виборів; 2) пропорційна виборча система; 3) опора на організовану соціальну групу; 4) первинний успіх на виборах»

Інституціоналізація політичних партій – це процес перетворення політичних партій із звичайної асоціації громадян в повноцінний конституційно-правовий інститут. Інституціоналізація політичних партій виявляється в двох взаємопов'язаних процесах: в конституціалізації, тобто включенні в конституцію основних принципів статусу політичних партій, і в законодавчій інституціоналізації, внаслідок якої правове положення партій набуває подальшого врегулювання в законі.

Законодавча інституціоналізація зазвичай включає правове регулювання таких елементів статусу політичних партій: 1) поняття політичної партії, визначення місця і ролі партій у політичній системі і державному механізмі; 2) умов і порядку створення і припинення політичних партій; 3) вимог до ідеології і програмних положень партій; 4) вимог до їх організаційної будови і порядку діяльності; 5) фінансово-економічної бази партій; 6) взаємин з публічною владою, раніше всієї участі у виборах і в діяльності законодавчих органах держави і місцевого самоврядування.

Інституціоналізація політичних партій – це процес перетворення їх в ефективний політико-правовий інститут шляхом регулювання комплексу стосунків, пов'язаних з освітою, організацією діяльності політичних партій, ліквідацією політичних партій на основі законодавчого регулювання.

П. Бурдье: «Чим далі розвивається процес інституціоналізації політичного капіталу, тим більша боротьба за інтелектуалів поступається місцем боротьбі за «посади» і все більше активісти відступають перед «тримачами прибуткових посад». На практиці в настроях безперервно посилюється вагомість імперативів, пов'язаних з відтворенням апарату і пропонованих ним постів. Стає зрозумілим, що партії можуть, таким чином, доходити до того, щоб жертвувати своєю програмою ради утримання влади або просто виживання»[1, с. 216–217.].

На Заході політичні партії створювалися й існували в лоні громадянського суспільства. Партії створюються, а інколи і просто делегуються зверху, за мовчазного потурання самих громадян, що залишаються загалом байдужими і нейтральними до цієї політичної активності можновладців.

Рівень розвитку партогенезу і партійного функціонування в сучасній Росії дозволяє констатувати формування партійності як інституціоналізованого комплексу партійно-політичних стосунків, що включає стосунки партій і електорату, партій і партій, партій і влади, партій і інститутів громадянського суспільства.

Встановлення алгоритму інституціоналізації партогенезу і партійного будівництва співвідноситься зі становленням інститутів влади.

Теоретизування інституціоналізації партогенезу здійснюється в двох напрямках: а) узагальнення магістральних закономірностей і тенденцій; б) виявлення приватних сюжетів і ситуацій.

Інституціоналізація партійності відображає рівень розвитку політичних процесів, інститутів і технологій українського суспільства, яка характеризується не лише наявністю декількох партій, але і наявністю вертикальної і горизонтальної системи партійних організацій, відміченої як успіхами, так і істотними недоліками та протиріччями.

Перспективи політичних партій, у тому числі домінуючих, тим або іншим чином пов'язані з їх інституціоналізацією. З організаційної точки зору цей процес можна визначити як рутинізацію, стабілізацію і зміцнення правил і моделей взаємодії. Іншими словами, в процесі інституціоналізації суб'єкти, у тому числі окремі індивіди, дедалі частіше і щораз більшою мірою пов'язують реалізацію своїх прагнень з правилами і практиками, які пропонуються організацією.

Результатом інституціоналізації стають повторюваність і передбаченість правил, процедур або моделей поведінки, здатність формувати стабільний набір очікувань.

Процес інституціоналізації супроводжується розвитком внутріпартійної згоди, яку можна визначити як «міру того, наскільки в даній ситуації члени групи працюють разом заради реалізації групових цілей в одному і тому ж напрямі, одним і тим же способом».(якщо цитата, то не може бути виправлень) Внутріпартійна згода передбачає певну міру єдності еліти і згоду членів з цілями партії або перевагами лідера. Воно може виражатися, у тому числі, в прийнятті організаційних правил, які забезпечуються такими механізмами, як партійна дисципліна, тобто система примусу і санкцій. Провідну роль в інституціоналізації партійності відіграє і партійна еліта.

Поява демократичних суспільних рухів у вигляді народних фронтів та неформальних громадських об'єднань засвідчила про перші кроки інституціоналізації відкритої політичної опозиції, що є показником високого рівня політико-правової свідомості громадян.

Правова регламентація діяльності політичних партій у демократичних країнах є явищем досить новим і знаходиться в стані еволюційного розвитку. В низці країн окремі закони про політичні партії (в 1969 р. такі закони прийняті у Фінляндії та Німеччині, в 1978 – Іспанії, в 1990 – Болгарії, в 1997 – Польщі та Росії, в 2001 –Україні. Правова інституціоналізація стосується не тільки конституційного врегулювання статусу політичних партій. Прийняті й діють спеціальні закони про політичні партії, які визначають їх статус і права, дають визначення поняття політичних партій, закріплюють порядок їх утворення та припинення діяльності тощо.

Базовими законодавчо-нормативними актами України, якими регулюються питання утворення та функціонування політичних партій, на сьогодні є Конституція України, закони України «Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Кабінет Міністрів України», про Державний бюджет України на відповідний рік, постанова Верховної Ради України від 16 березня 2006 р. № 3547 «Про

Регламент Верховної Ради України», інші нормативно-правові акти, які визначають питання взаємодії політичних партій з іншими органами виконавчої влади (наприклад, Бюджетний кодекс України).

Правова інституціоналізація політичних партій – це регламентація діяльності політичних партій за допомогою правових норм, визнання її конституційних функцій у рамках існуючої політичної системи, регулювання за допомогою права цілого комплексу відносин, пов'язаних зі створенням та діяльністю партій. Після скасування ст. 6 Конституції СРСР процес створення політичних партій в Україні став легальним, але для оптимізації партійно-політичного життя необхідне було врегулювання їхньої діяльності відповідними правовими нормами.

З 1 січня 1991 р. розпочалася реєстрація Міністерством юстиції політичних партій. Завершенням цього етапу можна назвати ухвалення Президією Верховної Ради УРСР Указів «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» та «Про заборону діяльності Компартії України». 1992–1996 рр. – створення правового режиму функціонування політичних партій у незалежній Україні, яка стала на шлях побудови демократичної держави. 16 червня 1992 р. приймається Закон України «Про об'єднання громадян» (№2460-ХІІ), який уперше містить поняття політичної партії. У статті 2. визначено, що «політичною партією є об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі»[5, с. 504].

У законі також вказується на необхідність реєстрації політичних партій та їх місцевих організацій (ст. 14. Легалізація об'єднань громадян). У першій половині 90-х рр. ХХ ст. виникла велика кількість маловпливових партій, що було зумовлено декількома причинами. По-перше, ліберальне законодавство надавало можливості практично будь-якій організації отримати статус політичної партії. По-друге, в політичному житті України були відсутні чітко оформлені ідеології, здатні згуртувати серйозні політичні сили. По-третє, багато партій створювалися виключно для задоволення владних амбіцій їх лідерів. По-четверте, партійні лідери відрізнялися непоступливістю, безкомпромісністю, небажанням

вступати в які-небудь союзи і альянси. По-п'яте, для українського суспільства характерний атомізований стан, що почалося на структурі багатопартійності.

Водночас, варто констатувати, що інституціоналізація взаємин політичних партій, держави і громадянського суспільства, а разом з цим і можливість надання політичним партіям і партійній системі твердого правового статусу в Україні тривалий час не були реалізовані.

Лише з 1996 р. розпочався новий етап у процесі правової інституціоналізації політичних партій. Його можна окреслити періодом 1996–2001 рр. і назвати завершальним етапом правового регулювання організації та діяльності політичних партій України. Початок цього етапу збігається із прийняттям Конституції України 1996 р. На конституційному рівні було закріплено право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Уперше на конституційному рівні знайшли відображення основні завдання партій: сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах. Конституція України у загальних рисах також регламентує деякі питання членства в партіях.

Завершенням процесу правової інституціоналізації політичних партій в Україні стало прийняття 5 квітня 2001 р. Закону України «Про політичні партії в Україні» (№ 2365–III). Власне цим Законом закріплювалася інституціоналізація політичних партій. Утверджувався процес перетворення партій в ефективний політико-правовий інститут шляхом регулювання комплексу стосунків, пов'язаних з утворенням, організацією діяльності та ліквідацією політичних партій на основі законодавчого регулювання.

Доречним буде зауважити, що прийняття Закону України «Про політичні партії в Україні» – одне із зобов'язань нашої держави перед Радою Європи. Тому остання схвально поставилася до факту його ухвалення. Водночас, Рада Європи наголошує на тому, що головним завданням України тепер є забезпечення повної відповідності існуючої практики вимогам Закону. Цей Закон гарантує громадянам право

об'єднання в політичні партії. «Право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії. Належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання будь-яких пільг і переваг. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюється виключно Конституцією та законами України». Закон України «Про політичні партії в Україні» дає нормативне визначення політичної партії: «Політична партія – це зареєстроване згідно з Законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах»[6, с. 118].

Стаття 4 цього Закону визначає гарантії діяльності політичних партій, встановлює їх рівність перед законом. У ній зазначається, що «органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям» [6, с. 118]. Також Законом визначено випадки, коли створення чи діяльність політичних партій підлягають забороні. До їх числа належать дії чи програми, які спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, підризу безпеки держави, незаконне захоплення державної влади, пропаганда війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, посягання на здоров'я людини. Політичним партіям забороняється створювати воєнізовані формування. Рішення про заборону діяльності політичних партій розглядається і приймається лише Верховним Судом України. Рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з'їзді й повинно бути підтримане підписами не менше ніж 10 тисяч громадян України, зібраними не менш як у двох третиinah областей України. Діяльність незареєстрованих партій Зако-

ном забороняється. Реєстрацію політичних партій здійснює Міністерство юстиції України. Після реєстрації політична партія отримує реєстраційне свідоцтво й набуває статусу юридичної особи. Рішення про реєстрацію або відмову у ній приймається протягом 30 днів з часу надходження всіх документів. Цей термін може бути продовжений, але не більше ніж на 15 днів. У тому разі, коли документи політичної партії не відповідають Конституції та чинному законодавству, у реєстрації політичної партії може бути відмовлено. Політична партія щорічно інформує Міністерство юстиції України про обласні, міські, районні організації партії або інші структурні утворення. Міністерство юстиції щорічно оприлюднює список зареєстрованих політичних партій та їхні юридичні адреси. Рішення щодо відмови у реєстрації політичної партії повинно бути вмотивоване й викладене письмово. Воно може бути оскаржене в судовому порядку. Відмова у реєстрації не є перешкодою у повторному зверненні про реєстрацію. Будь-яка політична партія зобов'язана відповідно до цього Закону мати Статут, в якому мають бути прописані всі положення від цілей і завдань до структури.

З метою забезпечення територіального принципу побудови партій ст. 11 Закону України «Про політичні партії» зобов'язує партію протягом шести місяців із дня реєстрації забезпечити утворення та легалізацію своїх обласних, міських і районних організацій у більшості областей України, містах Києві і Севастополі та в Автономній Республіці Крим. Політична партія, як і її обласні організації, зареєстровані відповідно до Закону, є юридичними особами.

Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. Ця норма є важливою з огляду на те, що, беручи активну участь у здійсненні державного управління, політичні партії мають враховувати особливості життєдіяльності всіх регіонів України, зокрема таких аспектів, як економічний та соціальний розвиток, етнонаціональні, мовні, культурні та релігійні особливості регіонів.

Важливо враховувати формування не лише ідеї партії як інструменту реалізації політичного процесу, але й ідеї партії як законної опозиції.

Інституціоналізація політичних партій – це процес набуття партією політичної вагомості та сили, організаційної сталості та досвіду політичної боротьби у виборчих перегонах.

Інституціоналізація політичних партій – це не тільки процес, але й певна властивість і стан. Як властивість – це ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, унаслідок чого вона існує незалежно від своїх лідерів.

Задля виміру інституціоналізації використовуються різноманітні показники: тривалість існування партії та її стабільність (залученість до розколів та об'єднань), електоральна стабільність, стабільність представництва у законодавчих органах. Л. Дунаєва, наприклад, стверджує, що «ми можемо говорити про інституціоналізацію партії в тому разі, якщо вона принаймні тричі брала участь у загальнонаціональних виборах»[4].

Умови інституціоналізації політичних партій як ефективного політико-правового інституту пов'язані з впливом політичних партій на соціально-політичну ситуацію в країні, що приводить до посилення ролі деяких політичних партій в умовах співіснування в українському політичному просторі досить великої кількості політичних партій. На тлі зниження активності участі електорату в політичному процесі, у тому числі на виборах, реальним впливом на соціально-політичні процеси володіють лише великі парламентські партії.

Незавершеність інституціоналізації політичних партій, невизначеність їх соціальної бази, а також унікальність конфігурації соціальної структури і стратифікації суспільства, висока міра динамічності політичного процесу в Україні диктують доцільність побудови типології політичних партій на основі розширеного простору і з врахуванням історичної перспективи отриманих типів. Такий простір повинен об'єднати: ідеологічну орієнтацію (як у вигляді занесених у програмні положення партій пунктів, що відображають інтереси, умонастрою і фрустрації свідомості певних соціальних груп) і характер відношення до політичної системи, що формується (роль і значення партій як системоутворюючого чинника або, навпаки, чинника, що уповільнює стабілізацію системи, а то і просто – перешкоджає стабілізації

Процес інституціоналізації політичних партій відбувається нестабільно, оскільки політичні партії повинні брати участь у житті суспільства постійно, а не лише в період виборів, інакше їх спіткає політичне животіння і як наслідок цього, ліквідація. На сьогодні роль партій у суспільстві не

можна оцінювати однозначно. З одного боку, зміцнюється їх позиції в суспільстві, з іншого –недовіра до партій з боку громадського суспільства посилюється.

1. Бурдые П. Социология **политики.** – М., 1993. – С. 216-217.
2. Дегтярев А.А. Основы политической теории / А.А. Дегтярьов. – М., 1998. – С. 35.
3. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория / К. Джанда // Современная сравнительная политология. – М., 1997. – С. 49.
4. Дунаева Л.М. Інституціональні фактори формування і розвитку партійних систем // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні та політичні науки / Л.М. Дунаева. – Вип. 8. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2000.
5. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. –№ 34. – С.504.
6. Закон України про політичні партії в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – С. 118.
7. **Заславский С. Е. Институционализация** многопартийности в современной России: генезис, механизмы формирования, перспективы: Дис...канд.полит. наук: 23.00.02/ Моск. гос. ун-т. / С. Е. Заславский. – М., 1995. – С. 21.
8. Заславский С.Е. Правовые формы организации политических партий в России /С.Е. Заславский // Законодательство и экономика. – 1997. – № 3; Ковлер А.И. Стратегия избирательной компании и ее планирование. /З.М. Зотова, А.И. Ковлер. – М.: РЦОИТ. 1999; Лапаева В.В. Становление многопартийности в России (социально-правовой анализ). / В.В. Лапаева //Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 4; Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве / Ю.А. Юдин. – М,1998.
9. Лук'янов Д.В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання). Монографія / Д.В. Лук'янов. – Харків: Право, 2007. –320 с.
10. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С.111.
11. March J., Olsen J. Rediscovering Institutions. The Oranizational Basis of Politics. – New York- London, 1989.
12. Panebianco A. Political parties: Organization and power. – Cambridge: Cambridge university, 1988.

ПАРТІЙНА КАРТЕЛІЗАЦІЯ: НОВИЙ РІВЕНЬ ВЗАЄМОВІДНОСИН ПАРТІЙ, ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються організаційний та системний рівні партійної картелізації, аналізуються фактори, які сприяють або перешкоджають картелізації, та причини того, чому партії картелізуються і якою мірою цей процес є вигідним для держави. Засвідчити новий рівень у взаємовідносинах держави, суспільства та партій дозволило проведення дослідження сутності поняття, рушіїв виникнення та особливостей функціонування картельної партії.

Ключові слова: картельна партія, картелізація, партійна організація, партійне фінансування.

Olena Rybiy. The article examines the organizational and party system level of party cartelization, the factors that facilitate or weaken cartelization, and the reasons why the party become a cartel and to what extent this process is beneficial to the state. The article provides investigation of essence, drivers of emergence and particularities of functioning of a cartel party, which allows to reveal the new level of relationship between state, society and political parties.

Keywords: cartel party, cartelization, party organization, party funding.

Для сучасних політичних науковців, зокрема тих, хто займається компаративним аналізом, одним з дослідницьких пріоритетів є прикладні та теоретичні дослідження динаміки партійної організації. Висока чутливість останньої до більш глобальних суспільно-політичних процесів зумовлює потребу постійного перегляду основних типів та теоретичних моделей організації партійного функціонування. Можна стверджувати, що така потреба не задовольняється у повному обсязі, оскільки відчувається брак сучасних досліджень, які б ретельно класифікували нові партійні форми [19, с. 137], адекватно описували тенденції у партійній організації, а також ранжували і категоризували ті фактори, які спрямовують партійний розвиток у певне русло.

З середини XVI століття партії трактувалися як групи, спільноти людей, що об'єднані однією доктриною чи ідеєю (Б. Констан), погодженими принципами досягнення мети (Е. Берк) або спільними поглядами і світобаченням (А. Токвіль) [2, с. 310]. Однак вже у XX ст. у визначенні поняття партії наголос теоретиків політичних партій та партійних систем змістився з ідеологічного принципу, що апелював здебільшого до підтримки широкими верствами населення, на проблему захоплення влади та перемоги у виборах.

Е. Даунс у своїй роботі «Економічна теорія політичної дії в демократії» (1957) у межах моделі раціональної політики визначив політичну партію як команду (за уточненням автора, «команда» – це коаліція, чії члени мають ідентичні цілі) людей, що претендує на посади в державному апараті заради досягнення вигод, престижу та влади [9, с. 137]. Е. Даунс переконаний: партії прагнуть зайняти державні посади не для того, щоб здійснювати політику ідеологічного спрямування та реалізувати інтереси певної соціальної групи, а навпаки, формулюють свої політичні програми та слугують інтересам групи задля отримання посад [9, с. 137]. Д. Сарторі визначає політичну партію як «будь-яку політичну групу, що бере участь у виборах» [16, с. 63], водночас можна стверджувати, що для М. Дюверже нею є *організація*, що спирається на підтримку широких мас населення [1]. У свою чергу, для Р. Катца і П. Майєра політичні партії є групами лідерів, які змагаються за можливість зайняти державні посади та взяти на себе відповідальність за результати діяльності уряду на наступних виборах [12, с. 21]. Можна підсумувати, що з середини XX ст. політичні партії виступають одночасно як суспільні агенти та структури (іншими словами, прагматично орієнтовані організації) – відповідно як інститути демократичного представництва та суб'єкти, що маніпулюють прихильниками для забезпечення електоральної перемоги [5].

Отже, якщо політичні партії традиційно розглядалися як суспільні суб'єкти, добровільні об'єднання, що формулюють, артикулюють та репрезентують громадянські інтереси [6, с. 2], то зважаючи на тенденції у партійному функціонуванні останніх десятиліть, традиційний спосіб позначення сутності політичних партій можна поставити під сумнів. Партії дедалі частіше постають як утворення, що керуються прорахованим раціональним інтересом партійних еліт та

ґрунтуються радше навколо розподілу певних ресурсів та вигод, аніж на ідеологічній основі та уподобаннях [6, с. 2]. Окрім того, у багатьох державах спостерігається дедалі менше ознак автономного функціонування, відокремлення партій як суспільних агентів від, власне, держави [12]. Зазначені тенденції були серед тих підстав, які у 80-х–90-х рр. дозволили дослідникам партійних систем проголосити настання періоду «партійного занепаду» [11, с. 2]. Дійсно, у сучасних державах ми можемо відзначити виникнення так званого «парадоксу партій», коли вони, з одного боку, і далі є ключовими демократичними інститутами, а з іншого – припиняють виконувати низку функцій, необхідних для «здорового» функціонування демократії [4, с. 174].

Однак слід зазначити, що дискусія щодо занепаду партій спричинена здебільшого відсутністю адекватних дійсності теоретичних моделей партійної організації. Оскільки складна динаміка сучасних суспільно-політичних процесів зумовлює ситуацію, коли «ідеальні» типи партій, що сформульовані на основі вивчення партійних систем усталених демократій, можуть не існувати у «чистому» вигляді у державах з іншими політичними традиціями та культурою, а також здатні набувати нових характеристик та докорінно трансформуватися від впливом нових вимог інституціонального і соціального середовища.

Достатньо поширеним є переконання того, що виникнення різних типів партійної організації є *еволюційним процесом* зміни способів взаємодії держави, громадянського суспільства та політичних партій, які детермінують панування певних партійних типів у різні проміжки часу – від кадрових та масових партій, партій виборців (всеохоплюючих) у відносно недалекому минулому, до картельних партій, притаманних сьогодні [12, с. 9]. Іншу позицію займає С. Волінець, який переконаний, що партії існують одночасно у різних формах, але ми маємо недостатньо ефективних способів їхньої класифікації [19, с. 137]. Тому більш продуктивним видається розвиток класифікаційної схеми партій, яка б передбачала одночасне співіснування різних партійних типів, без акцентування одного з них як домінуючого на певних етапах історичного розвитку [15, с. 507].

Традиційною основою для типологізації політичних партій можна вважати відмінності у організаційній структурі, особливостях партійного членства та зв'язках між партією

та громадянами [10, с. 62–90], у ідеологічних чи прагматичних цілях їхньої діяльності. Водночас можна стверджувати, що дедалі більшої ваги у справі розрізнення партій набуває фактор партійного фінансування, єдиний, що залишається відносно динамічним та, таким чином, спроможним спричинити виникнення нових партійних типів [7, с. 164]. Якщо М. Дюверже під фінансовою підтримкою партій розумів налагоджену систему регулярних невеликих індивідуальних пожертв або поодиноких значних внесків від забезпечених громадян [10, с. 63–64], то вже у О. Кірчгеймера партії перебувають у пошуку фінансової підтримки з боку спеціальних об'єднань груп інтересів [13, с. 192–195]. У свою чергу, Р. Катц і П. Майер вказують на те, що на сучасному етапі політичні партії шукають підтримки радше у держави, аніж у груп інтересів та окремих прихильників [12, с. 15]. На користь зазначеного аргументу свідчить, зокрема, те, що технології виборів перестали орієнтуватися на масове залучення нових партійних прихильників, а змістилися у сферу медіа маркетингу, який покликаний посилювати позиції партії через схвалення на сторінках друкованих видань, ефективне використання ефірного часу тощо [5]. Окрім того, дедалі вагомішу роль у залученні прихильників відіграє постать партійного лідера, аніж факт, власне, «масовості» певної партії.

Однією з найостанніших вагомих спроб, що була покликана відобразити ті сучасні процеси, які відбуваються на рівні взаємодії громадянського суспільства, політичних партій та держави, було виокремлення Р. Катцом і П. Майером нового типу партійної організації – картельної партії. Виникнення картельних партій зазначені дослідники пов'язують з явищем симбіозу партій та держави, яке відображається у перетворенні партій Західної Європи на своєрідних «агентів держави», які використовують державне фінансування задля свого спільного виживання [12]. У свою чергу, держава перетворюється на інституціоналізовану структуру, яка підтримує «інсайдерів» та перешкоджає потраплянню у систему влади нових, альтернативних партій [12, с. 16]. Занепад партій виборців (catch-all parties) та виникнення нового партійного типу Р. Катц і П. Майер пов'язують, зокрема, з тим, що на системному рівні політика «хапай усіх» (catch-all politics) досягла межі своїх фінансових можливостей [5]. Водночас, є сенс стверджувати, що на макрорівні

орієнтація на масове членство фактично перестала себе виправдовувати, особливо зважаючи на зростання витрат на партійне функціонування, зниження політичної активності населення, непередбачувану мінливість суспільно-політичних умов тощо [5].

Отже, наприкінці ХХ ст. у науковому вжитку з'являється поняття картельної партії, основною характеристикою якої стає взаємопроникнення з державою. Характерно, що, за переконанням Р. Катца і П. Майера, навіть у випадку, коли процес картелізації відбувається на рівні партійної системи внаслідок змови між формальними конкурентами, погодження позицій та кооперації всіх учасників, все одно є сенс стверджувати про можливість існування картельної партії *в однині* [12, с. 17]. Дослідники стверджують, виникнення картельного типу партій зумовлене фундаментальними змінами у соціально-політичному середовищі (зниження членської активності, збільшення фінансових витрат на виборчі кампанії тощо), які тягнуть за собою вимушені трансформації внутрішньої партійної організації, що, в свою чергу, призводить до перетворень на макрорівні – рівні політичної системи. Протилежної позиції дотримуються численні науковці, які займаються кроснаціональними дослідженнями. Вони стверджують, що партії здебільшого схильні застосовувати картельну модель у своїх зовнішніх зв'язках шляхом пошуку доступу до державних ресурсів та послаблення залежності від таких соціальних гравців, як ГРУ-пи інтересів, аніж змінювати свою внутрішньо-організаційну структуру [6, с. 2].

Зазначене підтверджує факт того, що дослідження явища партійної картелізації мають проходити на двох рівнях: *системному* (вивчення особливостей картелізації партійних систем) та *організаційному* (аналізу картельного типу партійної організації) [17, с. 3]. А. Сік відзначає, що такі дослідження мають включати як виявлення факту існування картелі на рівні партійної системи, так і вивчення державних інституціональних заходів та «картелістичних» інститутів («cartelistic institutions») – системи фінансування партій, спеціальних норм партійного законодавства, умов проведення виборчих кампаній тощо, – які змушують партії перетворюватися на «індивідуальні картелі» (individual cartel parties) [17, с. 3].

Слід зазначити, що теоретичне обґрунтування картельного типу партійної організації виявилось достатньо вразливим для критики. Так, запропонований Р. Катцом і П. Майером аналіз взаємовідносин між громадянським суспільством та державою критикується за надмірну статичність, яка перешкоджає об'єктивному відображенню дедалі зростаючого ступеня втручання держави у суспільні справи [15, с. 507]. У свою чергу, Г. Кітчельт переконаний, що міжпартійна кооперація проходить здебільшого за правилами «дилеми в'язнів» (сформованої у межах теорії ігор моделі взаємодії «гравців», у якій зрада домінує над співпрацею), що унеможлиблює виникнення партійної картелі на системному рівні [14, с. 149].

Додаткового обґрунтування і доведення потребують концептуальні засади поняття картельної партії, емпірична валідність та поширеність на практиці цього типу партійної організації [15, с. 507]. Критики нового типу організаційної структури зазначають: якщо навіть факт існування картельних партій на практиці і можна встановити у певних випадках, то процес їхнього розвитку не на початковій стадії, як стверджують Р. Катц і П. Майер [12, с. 17], а навпаки – на прикінцевій [14, с. 149].

З одного боку, тенденції до картелізації були виявлені численими дослідниками у багатьох партійних системах як європейських держав, так і інших країн світу [6, с. 2]. Як приклади відносно успішних політичних картелей науковці наводять різнопартійну робочу групу з питань пенсійної реформи у Швеції, двопартійну Комісію з питань реформування системи соціального забезпечення в США з 1981 по 1983 рр., консенсус між партіями щодо пенсійної реформи у Німеччині, багатосекторну політичну картель (multisector policy cartel) у технократичному уряді Італії (ймовірно, мається на увазі конкуруючі картелі «правого» та «лівого» спрямування – *прим. авт.*) та ін. [18, с. 233]. На думку М. Блайза, спроби посилити свої позиції шляхом утворення політичної картелі приблизно останні 20 років демонструє Лейбористська партія Великобританії [5]. У свою чергу, Р. Катц і П. Майер зазначають, що процес картелізації політичних систем найбільш помітний у Австрії, Данії, Німеччині, Фінляндії, Норвегії та Швеції – країнах, де традиції ефективної міжпартійної кооперації поєднуються з високим рівнем підтримки партій на державному рівні [12, с. 17].

Водночас, ми можемо спостерігати, як партії в молодих демократіях жорстко контролюються владними центрами, а їхня організація є чимось проміжним між позапарламентською партійною організацією та організацією тих партійних осередків, які провадять діяльність у державних установах [3, с. 395]. Зазначені явища, які сприяють процесам політичної картелізації, вказують передусім на зусилля, спрямовані на підвищення партійної згуртованості на тлі дестабілізуючого впливу низького рівня партійної інституціоналізації та лояльності суспільства.

Іншої позиції дотримується Дж. Хопкін, який переконаний, що у наші дні стратегія партійної картелізації, період домінування якої припав на 70-ті–80-ті рр. ХХ ст., стає все менш ефективною [11, с. 3]. На підтвердження цієї думки можна навести приклад Швеції. На сучасному етапі у цій державі відбуваються саме ті процеси – скорочення очікувань виборців, екстерналізація політичних зобов'язань, зниження суспільної підтримки партій, – які, за логікою, мають призводити до партійної картелізації, однак в політичній дійсності цього не відбувається [5]. Окрім того, досвід парламентських виборів 1998 р. у Швеції продемонстрував, що дві провідні партії, які «картелізували» свої політичні зусилля, втратили значну частку своїх прихильників, порівняно з виборами 1994 р. [5]. Останнє дозволяє твердити, зокрема, про те, що картелізація як стратегія виживання у низці випадків вичерпала свої можливості.

Утім, перед тим, як позначати картельну партію неіснуючим чи «ідеальним» типом та розглядати останній у негативному сенсі, варто звернути увагу на специфіку кожного зі способів класифікації партій. Так, «ідеальні типи» можна віднести до «пояснюючих» типологій (*explanatory typologies*), які містять гіпотетичні припущення, покликані робити певні узагальнення та суттєво відрізняються від «описових» типологій (*descriptive typologies*), що лише констатують існування певних типів чи випадків [7, с. 153]. «Ідеальні» типи, які, за переконанням Д. Колієра, доцільніше називати «аналітичними категоріями», є корисними для подальшого сортування відповідно до певного набору абстрактних критеріїв низки завжди відмінних між собою емпіричних випадків [7, с. 161–162]. У цьому контексті можна вважати, що артикулювання такого типу партійної організації, як картельна партія, покликане відобразити масштабні

зміни у відносинах держави і суспільства загалом та напрям і перспективи розвитку партійної організації зокрема.

Варто зазначити, що завданнями, які повною мірою не були вирішені у Р. Катца і П. Майера, залишаються виявлення причин лояльності та підтримки державою партій, що втрачають суспільну підтримку, факторів, які зумовлюють картелізацію партій та перешкод на шляху процесу партійної картелізації.

Зважаючи на те, що наявність та діяльність політичних партій різного спрямування залишається невід'ємним елементом демократичного процесу, є сенс стверджувати, що державі вигідно підтримувати та дотувати політичні партії через низку причин. По-перше, не порушується умова ротації політичних сил, а також применшується значення небажаних доказів ерозії репрезентативної функції інституту політичної партії. По-друге, держави з великою кількістю «неконтрольованих» партій з меншим успіхом здатні внаслідок «політичних торгів» проводити потрібні політичні реформи та рішення, аніж за наявності кількох лояльних до уряду партій, які готові йти на співпрацю та потребують додаткової фінансової підтримки.

Сучасні політичні науковці зазначають про зусилля урядів різних держав налагодити використання спеціальних інституціональних заходів (*ad hoc institutional arrangements*) – так званих «політичних картелів», що покликані зменшувати рівень конфліктності політичного процесу загалом та у різних владних центрах зокрема. Саме таким способом ті політичні органи держави, які є відносно слабкими та не користуються підтримкою населення, уникають відкритих конфліктів та відповідальності за непопулярні рішення шляхом угод між основними соціальними партнерами – політичними партіями, профспілками, роботодавцями, трудовими колективами тощо [18, с. 221–222]. У свою чергу, зазначені соціальні партнери мають принаймні мовчазне визнання уряду та статус «механізмів вирішення політичних конфліктів» [18, с. 222].

Важливою здатністю картельних партій є можливість створення інституціональних обмежень [5] – правил, яких мусять дотримуватися інші «партії-гравці». Тому варто відзначити, що здатність створювати перешкоди доступу до системи прийняття рішень для дрібних та опозиційних партій особливо важлива для урядів, які стикаються з пробле-

мою піднесення неопопулістських та радикальних націоналістичних партій та рухів.

Інша форма політичної картелі може існувати у політичних системах з «безпартійним», технократичним урядом. У такому разі, конкуруючим партіям вигідно підтримувати уряд, оскільки він здатен реалізувати жорсткі, але необхідні рішення, з якими жодна з лояльних партій не хоче себе асоціювати [18, с. 222]. Водночас, держава суттєво підвищує власну здатність відшкодовувати збитки та досягати бажаних результатів через «неофіційні» канали [18, с. 222].

У свою чергу, на питання, чому сучасні політичні партії надають перевагу картелізації, аніж конкуренції, є декілька відповідей. По-перше, в умовах глобалізації та суттєвих обмежень на здійснення політики «хапай усіх» виборчі технології та рівень фінансових затрат на їх реалізацію змінилися, а партійне членство перестало відігравати основну роль для перемоги у виборах [5]. По-друге, простір для політичного протистояння значно зменшився: можливість обіцяти та забезпечувати все більше суспільних благ задля приваблення виборців стає дедалі менш здійсненною [5]. По-третє, партійні картелі слугують спеціальними механізмами для концентрації влади, зниження політичної відповідальності партій перед суспільством за непопулярні рішення [18, с. 233].

Як наслідок, є сенс стверджувати, що партії змушені дотримуватися певної стратегії виживання, яка передбачає зменшення політичних зобов'язань перед виборцями шляхом картелізації: якщо всі партії поведуться відносно однаково, то це надає їм змогу забезпечити прибутковість (обіймати політичні посади) та безпеку (мінімальні збитки від поразки на виборах) за умови прикладання менших зусиль (нижчі політичні зобов'язання) [5].

До картелізації партій можуть призвести різноманітні причини, у тому числі уразливість та слабкість партії або ж можливість спільними зусиллями реалізувати власні інтереси, які у подальшому стимулюватимуть партійний розвиток [8, с. 16]. Сприяти картелізації політичних партій може низка умов: по-перше, існування певних встановлених рамок між партійною і міжблоковою взаємодією та кооперацією з приводу різноманітних питань; по-друге, ситуація, коли відсутність кооперації може призвести до значних та непередбачуваних політичних збитків; по-третє, коли опози-

ційна партія впевнена у своїй перемозі на наступних виборах та не бажає спільно з урядом вирішувати суспільно важливі питання; по-четверте, наявність дієвих санкцій за ухиляння від участі у картелі [18, с. 234].

Окрім того, формування партійної картелі на системному рівні полегшують такі три фактори: сприятливі особливості інституціональних параметрів та виборчої системи зокрема; традиційна схильність до політичної кооперації та пошуку консенсусу з приводу основних політичних питань; а також політична професіоналізація, яка передбачає, що політики з різною партійною належністю не тільки співпрацюють разом у різних напрямках, але і поділяють однакові інтереси щодо переобрання, кар'єрних амбіцій, отримання стабільного прибутку тощо [8, с. 17–18].

Що стосується перешкод на шляху до картелізації, то у цьому контексті слід відзначити: дуже важко започаткувати та підтримувати стабільне функціонування картелів, які навіть у економіці є рідкісним явищем; окрім того, перебування у політичній картелі є достатньо не вигідним у довгостроковій перспективі [5]. На додаток, повноцінні картельні партії є достатньо вразливими на організаційному рівні, зокрема через те, що вони нездатні повною мірою узгодити свої прагнення одночасно до розширення кордонів членства та до проведення закритої процедури відбору нових «кандидатів» [6, с. 1].

Варто відмітити, що використання доступу до державних ресурсів для організаційної консолідації та електоральної мобілізації також є доволі витратною стратегією [11, с. 23]. Партії, яким бракує сильних соціальних «коренів» та стабільного електорату, завжди перебувають під загрозою раптової та потенційно катастрофічної втрати суспільної підтримки, навіть за умови, що вони мають значні ресурси для протидії своїй слабкості як представників громадянського суспільства [11, с. 23].

Зазначимо, що політичні картелі стикаються з такими загрозами для свого існування: відступництвом членів, які перебувають у пошуку короткотермінових переваг за рахунок своїх колег, а також доступністю альтернатив – опозиційних до картелі партій, які користуються підтримкою у населення та перешкоджають узгодженим діям картелі [5]. Остання загроза є вагомим викликом для картелів, зокрема,

через те, що вони достатньо ефективні у обмеженні конкуренції у своїх лавах, у той час як придушення у цілому опозиції виходить за межі їхніх можливостей [12, с. 23].

Можна підсумувати, що картельний тип партійної організації мають ті політичні партії, основною сутнісною характеристикою функціонування яких є жорстка залежність від державних дотацій. У більшості ж випадків партійна картелізація має ситуативний характер та розглядається як спосіб співпраці партій для підвищення власної конкурентоспроможності, а також як стратегія виживання не шляхом традиційного конкурування, а за допомогою нових способів міжпартійної взаємодії. У такому разі є підстави позначати картелізацію як одне з *явищ* у процесі адаптації партій до вимог часу, зміни формату відносин між партіями, державою та суспільством. Окрім того, є сенс стверджувати, що партії можуть утворювати картелі з державою на двосторонній основі, утворюючи картельний тип партійної організації, а також на багатосторонній основі у результаті кооперації між собою та державою, утворюючи, в свою чергу, партійну картель на системному рівні, переважно без значних змін у окремих партійних організаціях. Що стосується невіршених частин проблеми партійної картелізації, то у подальшому є потреба емпіричної перевірки основних гіпотез моделі картельної партії, наслідків картелізації як на функціонування політичної системи, так і на загальний рівень довіри громадян до політичних органів.

---

1. Джанда К. Сравнение политических партий : исследования и теория [Електронний ресурс] / Кеннет Джанда. – 1993. – 57 с. – Режим доступу : <http://pavroz.ru/dov/jandaparties.pdf>.

2. Чередов И. Эволюция определений и типологий политических партий / И. Г. Чередов // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2009. – № 111. – С. 309–316.

3. Biezen I. On the Internal Balance of Party Power : Party Organization in New Democracies / Ingrid Van Biezen // Party Politics. – 2000. – Vol. 6, №4. – P. 395–417.

4. Biezen I. The Place of Parties in Contemporary Democracies / Ingrid Van Biezen // West European Politics. – 2003. – Vol. 26, №3. – P. 171–184.

5. Blyth M. Globalization and the Limits of Democratic Choice : Social Democracy and the Rise of Political Cartelization [Електронний ресурс]

/ Mark Blyth // International Politics and Society. – 2003. – № 3. – Режим доступу : http://www.fes.de/ipg/IPG3_2003/ARTBLYTH.HTM

6. Bolleyer N. Inside the Cartel Party : Party Organization in Government and Opposition [Електронний ресурс] / Nicole Bolleyer. – 2007. – 30 р. – Режим доступу : <http://socialsciences.exeter.ac.uk/politics/research/readingroom/Bolleyer%20Cartel%20Party%20&%20Fiana%20Fail%20Political%20Studies%202008.pdf>

7. Collier D. Typologies : forming concepts and creating categorical variables / David Collier, Jody Laporte, Jason Seawright // The Oxford Handbook of Political Methodology / [ed. by J. M. Box-Steffensmeier, H. E. Brady, D. Collier] ; general ed. by R. E. Goodin. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P. 152–173.

8. Detterbeck K. Cartel parties in Western Europe? [Електронний ресурс] / Klaus Detterbeck // Causes and Consequences of Organizational Innovation in European political parties : ECPR Joint Sessions (Grenoble, 6–11 Apr. 2001). – 20 р. – Режим доступу : <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/grenoble/ws22/detterbeck.pdf>.

9. Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy / Anthony Downs // The Journal of Political Economy. – Apr. 1957. – Vol. 65, № 2. – P. 135–150.

10. Duverger M. Political Parties : Their Organization and Activity in the Modern State / Maurice Duverger. – London : Methuen and Co, 1954. – 439 p.

11. Hopkin J. The Emergence and Convergence of the Cartel Party : Parties, State and Economy in Southern Europe : paper for presentation (London School of Economics, 30 Jan. 2003) [Електронний ресурс] / Jonathan Hopkin. – 39 р. – Режим доступу : <http://personal.lse.ac.uk/HOPKIN/hopkin%20lse%20paper%202.pdf>.

12. Katz R. Changing Models of Party Organization and Party Democracy : The Emergence of the Cartel Party / Richard S. Katz, Peter Mair // Party Politics. – 1995. – Vol. 1, № 1. – P. 5–28.

13. Kirchheimer O. The transformation of West European party systems / O. Kirchheimer // Political Parties and Political Development / [ed. by J. LaPalombara, M. Weiner]. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1966. – P. 177–200.

14. Kitschelt H. Citizens, politicians, and party cartelization : Political representation and state failure in post-industrial democracies / Herbert Kitschelt // European Journal of Political Research. – 2000. – № 37. – P. 149–179.

15. Koole R. Cadre, Catch-all or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party / R. Koole // Party Politics. – Oct. 1996. – № 2. – P. 507–523.

16. Sartori G. Parties and Party Systems : A Framework for Analysis / G. Sartori. – Colchester : ECPR Press, 2005. – 344 p.

17. Sikk A. A Cartel Party System in a Post-Communist Country? The Case of Estonia : paper prepared for the ECPR General Conference (Marburg, 18-21 Sept. 2003) [Електронний ресурс] / Allan Sikk. – 2003. – 25 р. – Режим доступу : <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/generalconference/marburg/papers/16/3/Sikk.pdf>.

18. Weaver R. K. Government Institutions, Policy Cartels, and Policy Change // Rethinking Political Institutions : the Art of the State / [edit. by I. Shapiro, S. Skowronek, D. Galvin]. – New York, London : New York University Press, 2006. – P. 216–237.

19. Wolinetz S. Beyond the Catch-All Party : Approaches to the Study of Parties and Party Organization in Contemporary Democracies // Steven B. Wolinetz // Political Parties: Old Concepts and New Challenges / [ed. by Juan Linz, Jose Ramon Montero, Richard Gunther]. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 136–165.

Галина Зеленько

ЧИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗУВАЛИСЯ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ?

У пропонованій статті автор аналізує процес інституціоналізації політичних партій в Україні. Виокремлює етапи інституціоналізації, зовнішні (інкорпорацію політичних партій в політичну систему країни) та внутрішні (організаційну структуру) складові процесу інституціоналізації.

Ключові слова: політична партія, етапи інституціоналізації політичних партій, організаційна структура політичних партій.

G. Zelenko If Political Parties Became a Political Institute in Ukraine? In this article author analyses the process of institutionalization of political parties. Author gives stages of institutionalization, outside (incorporation political parties in political system of country) and inside (organization structure) components the institutionalization process.

Key words: political party, the stages of institutionalization of political parties, the organization structure of political parties.

Плюралістична політична система є інструментом вирішення наявних у суспільстві конфліктів і протиріч. Водночас не варто забувати, що дійсно демократична політична система з міцним багатопартійним ядром є і засобом, і

результатом демократичних процесів, формування структур громадянського суспільства, правової і соціальної держави, потужного середнього класу.

Проте повноцінними політичними акторами суб'єкти політичної системи стають за умови їх інституціоналізації, відповідно до відомої аксіоми: політика реагує лише на організовані інтереси. У пропонованій статті автор ставить за мету охарактеризувати процеси інституціоналізації політичних партій в Україні.

У політичній науці є ряд підходів до трактування політичних інститутів і рис процесу інституціоналізації. Найбільш загальне визначення поняття інституціоналізація (від лат. *institutum* – устрій, установа) – це процес визначення і оформлення організаційних, правових та інших структур для задоволення суспільних потреб, які стають засобом формування державно-правових структур і політичних рішень [1, с. 236]. У соціальному плані інститут трактується як колективна поведінка, яка через свою повторюваність і стійкість веде до утвердження певного соціального феномену і породжує відповідні правила поведінки у суспільстві. Наприклад, англійська звичка пити чай о п'ятій після обіду істотно вплинула на організацію праці і життєвий ритм британців загалом, так само як спека у країнах Південної Європи породила традицію обідньої сієсти тощо.

Юридичне трактування інституту – формалізація очевидного і тривалого характеру відносин, уже визнаних у соціальному плані через нормативно-правове регулювання. В реальності співвідношення між двома значеннями інституту може мати два види наслідків: соціальний інститут безпосередньо не набуває правового закріплення; юридичний (політичний) інститут орієнтує майбутню поведінку людей на певні норми і правила, які фіксуються на нормативно-правовому рівні.

Процес інституціоналізації відбувається у три основні етапи:

- на першому етапі виникають потреби, задоволення яких вимагає спільних дій, що спонукає суспільних акторів до об'єднання;
- на другому етапі формуються загальні цілі, суспільні норми, зокрема правові, для забезпечення взаємодії відповідних суб'єктів;

• на третьому етапі встановлюється система санкцій для забезпечення реалізації норм і правил поведінки.

Тобто підвалина інституціоналізації – нормативність, яка є обов'язковим компонентом будь-якого інституту. Інституційна основа політичних партій – соціальні групи, в яких згуртовані громадяни з політично забезпеченими і юридично закріпленими правами і свободами. Звісно, що на інституційні форми впливає система звичаїв і моральних норм, які утвердилися у цьому суспільстві. Демократичні ж принципи організації влади сприяють формуванню інституційного режиму у вигляді політичних і правових установ, що забезпечують громадянам належну організовану участь в управлінні і контроль за діями влади [1, с. 236]. Тобто, інституціоналізація забезпечує неперервність певного типу зв'язків. У нашому випадку – соціальних зв'язків всередині суспільства, які дають підстави для утвердження зрозумілих і тому загальноприйнятих «правил гри». Якщо джерело влади перебуває не в людях, а в інститутах, то останні легко обмежити, а також виробити правила і механізми відтворення суспільних відносин. Саме інституціоналізовані відносини між політичними партіями, громадянами та органами державної влади, по суті, й становлять партійну систему.

В Україні з розвитком багатопартійності пов'язувалися великі надії на швидкий перехід до демократії після краху тоталітарного режиму та відходу КПРС з політичної арени. Водночас реальні процеси інституціоналізації політичних партій та становлення партійної системи виглядають вкрай суперечливо. Тут слід звернути увагу на кількісні (формальні) та якісні (фактичні) характеристики цього процесу.

Процес інституціоналізації політичних партій в Україні хронологічно, на нашу думку, поділяється на чотири етапи: 1) 1990 – 1997 рр.; 2) 1997 – 2004 рр.; 3) 2004 – 2010 рр.; 4) з 2010 рр.

Перший етап – 1990 – 1997 рр. пов'язаний з відміною статті 6 Конституції СРСР, в якій було зафіксоване монопольне становище КПРС на політичну владу. Тому вже вибори до Верховної Ради УРСР у 1990 р. відбувалися на змагальній основі. Тоді кандидатам від Комуністичної партії Української РСР протистояли прихильники реформаторської течії всередині самої компартії («Демократична платформа»), а також представники широкого за своїми орієнтаціями суспільно-політичного руху – Народний Рух України.

Повністю багатопартійними і змагальними були дострокові парламентські вибори 1994 р. На час проведення цих виборів уже було зареєстровано 30 політичних партій, тоді як у 1990 р. поряд з КП УРСР офіційно існувала лише Українська республіканська партія.

Завдяки тому, що вибори відбувалися на мажоритарній основі абсолютної більшості, до парламенту потрапили представники 14 політичних партій. Проте лише шість політичних партій висунули своїх кандидатів офіційно (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, Партія праці), оскільки жодна політична партія не мала необхідної кількості депутатських мандатів для формування стійкої більшості. Тому голосування в парламенті було ситуативним. Депутати парламенту були об'єднані у 10 фракцій. Показово, що лише дві партії – КПУ та НРУ – мали достатню кількість мандатів для створення власних фракцій.

Фактичний же бік цього процесу мав такий вигляд: протягом 1990-х рр. домінували т.з. «непартійні уряди», коли уряд формувався нібито за професійним принципом, реально ж – за принципом лояльності до Президента України, який фактично й був главою уряду, хоча формально цих повноважень не мав. Це перешкоджало питанню формування політичної відповідальності уряду, який спирався б на підтримку певних партій у парламенті.

Штучне відсторонення партій від політичної конкуренції уповільнило й деформувало розвиток партійної системи і спричинило утвердження суто українського поняття «партія влади» – провладні партії, які створювалися окремими політиками для політичного прикриття і обслуговування інтересів влади.

Другий етап інституціоналізації політичних партій пов'язаний з прийняттям нового Закону «Про вибори народних депутатів України» у 1997 р., відповідно до якого було запроваджено змішану лінійну виборчу систему у співвідношенні «50 на 50». Внаслідок застосування цієї виборчої системи у парламентських виборах взяли участь 21 партія і 9 виборчих блоків, які об'єднали 19 політичних партій. Це стало стимулом до утвердження політичних партій як політичних акторів.

Парламентські вибори 2002 р. сприяли утвердженню нових тенденцій у розвитку партійної системи країни. Формально кількість політичних партій істотно збільшилася –

до 120, розрослася й інфраструктура політичних партій. Проте критерієм поділу цих партій на опозиційні та проурядові став критерій ставлення знову ж таки до політики глави держави. Такого поняття, як «розділене правління», що характерно для країн Західної і Центрально-Східної Європи (глава держави і уряд за результатами парламентських виборів представляють різні – опозиційні – політичні сили) в державі не існувало і не могло виникнути, оскільки уряд формувався на «позапарламентській основі». Таким чином, партії не виконували однієї з основних функцій – владної, що унеможливило їх повноцінну інкорпорацію в процеси прийняття політичних рішень і свідчило про суто формальну роль політичних партій у політичній системі – партії не стали повноцінними політичними акторами.

Всупереч наявності функціонально дещо обмежених парламентів, в Україні протягом 1990-х рр. оформилися основні партійно-політичні течії. Проте система партій була вкрай нестабільною і сплуралізованою. Основною перешкодою, на наш погляд, була відсутність ефективних інструментів інституціоналізації партійної системи. По-перше, спрощеною залишалася процедура реєстрації; по-друге, реєструючий орган (Міністерство юстиції України), реєструючи політичну партію, ретельно не перевіряв реалістичність поданих списків і протоколів і за бажання можна було зареєструвати будь-яку політичну силу. Згадаймо, як на початку 2005 р. під час спроби зареєструвати політичну партію «Пора» близько третини прізвищ, поданих у списку, виявилися фальшивими. Інший приклад – в Україні – єдиній країні у світі – офіційно зареєстровано партію анархістського спрямування «Партія анархістів України». По-третє, за відсутності у Президента реальних підстав для розпуску парламенту (парламент міг бути розпущеним тільки за умови, якщо протягом 30 днів не розпочав пленарних засідань), з одного боку, та відсутності імперативного мандата (у частині відкликання депутата), з іншого, у чіткому внутрішньому політичному структуруванню парламенту не було необхідності. Також обмежені повноваження парламенту щодо виконавчої влади не було фактором, який формував потребу виразної партійної політики.

Третій етап тривав від прийняття Закону «Про внесення змін до Конституції України» у грудні 2004 р. (переходом до парламентського принципу формування уряду) і наступним

переходом до пропорційної виборчої системи органів представницької влади усіх рівнів, що стало стимулом для інституціоналізації політичних партій. Незважаючи на те, що конституційна реформа розбалансувала політичну систему і призвела до перманентної політичної кризи, яка тривала в Україні з 2005 по 2010 рр., що гальмувало процеси прийняття політичних рішень, для інституціоналізації політичних партій це мало позитивне значення. Політичні партії стали більш «впізнаними», виділилися потужні політичні партії, які мали відносно сталий електорат і дійсно артикулювали певні соціальні групи, підвищився рівень політичної конкуренції у суспільстві.

Водночас, пропорційна виборча система у модифікації, запровадженій в Україні, із формуванням загальнонаціонального виборчого округу, закритими партійними списками, відсутністю преференційного голосування – призвело до мінімізації зв'язку між партією та її електоратом. Підтвердженням цьому є той факт, що протягом 1994 – 2010 рр. кількість громадян, які вважають, що в Україні немає партій, яким можна довірити владу, збільшилася з 28% до 33,1% [1, с. 488]. Очевидно й те, що партії, за висновком українського соціолога О.Резніка, не вважають за потрібне підтримувати постійний безпосередній зв'язок з виборцями [2, с. 236]. Тим більше, що в масштабах країни це вимагає великих коштів. Достатньо використовувати можливості ЗМІ для підтримки власного іміджу. Тут очевидно, що у хід ідуть будь-які засоби боротьби за виборця.

Проте з формального погляду, якщо дотримуватися висновків Р. Роуза і Т. Маккі, які стверджують, що говорити «про інституціоналізацію партій у тому разі, якщо вона принаймні тричі бере участь у виборах» [3, с. 536], то інституціоналізація партійної системи і, відповідно, політичних партій в Україні відбулася. Зокрема, спираючись на концепцію цих дослідників, переконливо це доводить у своєму дослідженні відома українська дослідниця І.Бекешкіна. Так з-поміж 187 політичних партій, які сьогодні зареєстровані Міністерством юстиції України, у всіх трьох останніх електоральних циклах (парламентські вибори 2002 р., 2006 р., 2007 р.) брали участь 11 політичних партій. Також у кількісному відношенні можна вважати розвиненою партійну інфраструктуру. На 2008 р. в Україні зареєстровано 15 867 місцевих осередків політичних партій [4, с. 133].

Водночас, більшість з парламентських політичних партій (виборчих блоків) мають сталий електорат, що є свідченням політичної структуризації суспільства.

Але чи змінилося ставлення громадян до політичних партій? Як засвідчують соціологічні дослідження, нині проявляється (хоча й не стійка) тенденція до збільшення кількості громадян, які є членами політичних партій. Якщо у 2008 р. – 2,8%, то у 2010 р. – 3% громадян [5, с. 488]. Зважаючи, що від початку 1990-х рр. ця цифра жодного разу не перевищувала 2% (винятком є лише 2004 р., що пов'язано з т.з. «помаранчевою революцією»), можна стверджувати, що це свідчення суттєвого підвищення інтересу, а значить і довіри до політичних партій. Якщо ж звернутися до тих Самих досліджень Інституту соціології НАН України, то кількість громадян, які вважають, що «багатопартійна система Україні не потрібна», протягом 1994 – 2010 рр. збільшилася з 29,8% до 46,3%. Відповідним чином змінилася й кількість тих, хто вважає, що Україні багатопартійна система потрібна: з 36,1% до 21,0% [5, с. 488]. Проте на запитання, чи є в Україні серед наявних на сьогодні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу, у 1994 р. 13,9% респондентів відповіли позитивно, у 2010 р. 29,9% також дали ствердну відповідь [5, с. 488], що загалом свідчить про підвищення ролі політичних партій як посередницьких структур між державою та суспільством.

Проте українські громадяни стабільно голосують так, що жодна політична сила не набирає абсолютної більшості у парламенті (більше 50%) і сформувати однопартійний уряд, що змушує політиків формувати внутріпарламентські коаліції. Це сприяє функціонуванню хоч і хиткого, та все ж плюралістичного парламентаризму [2, с. 236]. Водночас, хоча в Україні на парламентських виборах, які проводилися на пропорційній основі, до вищого представницького органу потрапляло по 5 політичних блоків (партій), що є нормою для більшості парламентських країн Європи, парламент залишається слабо структурованим і з високим рівнем конфліктного потенціалу. Причина, на наш погляд, у недореформованості власне Конституції України у редакції 2004 р., коли не було заборонено перехід депутата із фракції у фракцію. Звісно, така норма не є демократичною за висновками Венеційської комісії, проте для України це була необхідна

міра, яка б дисциплінувала депутатів і сприяла підвищенню культури парламентської діяльності, процесу законотворчості і політичному структуруванню суспільства.

Четвертий етап інституціоналізації політичних партій України зумовлений скасуванням політичної реформи 2004 р. Конституційним Судом України. З поверненням до позапарламентського принципу формування уряду (відповідно до Конституції України 1996 р.) парламентські партії знову позбавлені можливостей впливу на формування політичних рішень і, відповідно, політичної відповідальності за характер цих рішень. Тому наразі, на переконання автора, відбувається процес деінституціоналізації політичних партій. Поки що відсутні соціологічні дані щодо ставлення громадян до політичних партій після відміни конституційної реформи. Проте гіпотетично можна вважати, що подальший партієгенезис в Україні буде розвиватися за логікою другого етапу, що було охарактеризовано вище.

Інший аспект процесу інституціоналізації політичних партій в Україні стосується внутрішньої організаційної структури політичних партій і виконанням партіями внутрішньопартійних функцій, аналіз яких необхідний для відповіді на питання, «чи інституціоналізувалися політичні партії в Україні?».

Так, згідно зі ст. 36 Конституції України, «політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян і беруть участь у виборах». Вони (самостійно чи об'єднані у блоки) є єдиними конституційними і поки що єдиними суб'єктами виборчого процесу (умови пропорційної виборчої системи).

За інформацією Міністерства юстиції України станом на 1 червня 2011 року в державі зареєстровано 187 політичних партій. Однак в усіх регіонах України регіональні структурні утворення мають лише 27 політичних партій. Діяльність 35 політичних партій поширюється на менше ніж половину регіонів України (від 13 до 1). Не мають жодного зареєстрованого структурного утворення 11 політичних партій. Найбільшу кількість зареєстрованих обласних, районних, міських організацій мають політичні партії в таких областях, як Донецька – 1709, Дніпропетровська – 1262, Київська – 1152, Харківська – 1119, Одеська – 1084. В Автономній Республіці Крим зареєстровано 77 республіканських та 757 районних у містах органі-

зацій. У місті Києві зареєстровано 96 міських та 489 районних організацій, у місті Севастополі – 71 міську та 96 районних організацій політичних партій [6].

Але великі, на перший погляд, цифри щодо кількості політичних партій – не відображають місця політичних партій в українському суспільстві. Більше 80% громадян України протягом 1993 – 2010 рр. не входили до жодної політичної партії чи громадської організації. Сам по собі цей показник не надто відрізняється від показників партійного членства у низці інших країн. Однак турбує те, що рівень підтримки механізмів прийняття політичних рішень (процедур демократії) залишається вкрай низьким.

Спираючись на багаторічні дослідження Міжнародної фундації виборчих систем (IFES), акцентуємо увагу на найбільш проблемних моментах. Так, серед проблем, що заважають нормальному функціонуванню політичних партій, самі партійні активісти найчастіше називають недосконалість законодавства про політичні партії, протидію з боку органів влади та відсутність постійного фінансування.

Чи не найуразливішою ланкою партійної системи є **партійна ідеологія**, яка в українських реаліях набуває вигляду досить нетрадиційних сполучень – ліві консерватори, праві ліберали, «зелені» бізнесмени, жінки, що не відстоюють гендерної рівності тощо. Не дивно, що у свідомості мас закріплюються лише поодинокі ідеологічні стереотипи, даючи «своїм» партіям стабільний електорат. Однак саме брак системи чітко ідеологічно ідентифікованих політичних партій призводить до формування антипартійних стереотипів масової свідомості. Натомість ідеологія заміщується постаттю партійного лідера, з відходом чи зміною якого нерідко розпадається вся партійна споруда. Інший спосіб заміщення партійної ідеології є належність до влади. Відхід від влади означає відтік членів партії або її розвал. Так сталося свого часу з Народно-демократичною партією, Соціалістичною партією України та ін.

В українських реаліях більшість політичних партій нехтують постійною роботою партійного будівництва і намагаються виграти вибори, починаючи активно працювати над створенням власного іміджу лише з початком чергової виборчої кампанії. В ході виборчої кампанії більшість політичних партій припускається хибної тактики: їх інтерес до громадської думки обмежується лише рейтингами, відповідно до показників яких коригуються передвиборчі зусилля або ж створю-

ються і поширюються «правильні» рейтинги. У період між виборами політичні партії майже не роблять послідовних кроків у напрямі інформування громадян про власну діяльність. Найчастіше це епізодичні інформаційні приводи, які дають можливість «засвітитися» партії. Зокрема, парламентські вибори 2002, 2006 та 2007 рр. показали різке зростання витрат політичних партій на застосування виборчих технологій і залучення професійних політичних технологів, політичну рекламу в ЗМІ. Водночас, ці вибори продемонстрували скептичне ставлення виборців до політичних брендів і великий розрив між витраченими на технологічний підхід ресурсами і одержаними результатами.

Також політичні партії виявляються хронічно не спроможні сформулювати чітку, переконливу і реалістичну програму, яка б вирізняла їх серед інших партій і давала виборцям відповіді на запитання щодо курсу і намірів цієї партії. 25% опитаних IFES громадян вважають, що жодна політична партія не має чітких пропозицій щодо вирішення проблем, які стоять перед країною, а 23% опитаних було важко відповісти на це запитання. Лише 18% опитаних вважають, що такі пропозиції мають більшість політичних партій, а 34% – що «деякі з партій» [7].

І навіть незважаючи на те, що останній Закон «Про вибори народних депутатів України» значно розширив можливості політичних партій щодо контролю за дотриманням виборчого законодавства і забезпечення виборчих прав громадян і політичні партії отримали право брати участь у формуванні виборчих комісій і делегуванні офіційних спостерігачів для роботи на кожній виборчій дільниці, переважна більшість партій виявилася неспроможною реалізувати ці можливості й охопити своїми представниками усі 33 тисячі виборчих дільниць.

Водночас, українські політичні партії приділяють недостатньо уваги виборам до місцевих органів влади. Брак організаційної спроможності та особистостей, які могли б достойно представляти партію на місцевому рівні, призводить до того, що більшість політичних партій беруть лише епізодичну участь у змаганні за 430 тисяч виборчих посад депутатів та голів міських, районних, обласних, сільських, селищних рад. Таким чином, імідж політичних партій України формується у безпосередньому зв'язку з іміджем вищих органів влади. Незадоволення політикою уряду, роздратування поведінкою бага-

тьох чиновників обертається негативною реакцією щодо існування і діяльності партій взагалі.

У рамках проекту «Сприяння розбудові аналітичної та організаційної спроможності політичних партій» було проведено низку обговорень і експертних фокус-груп за участі активістів регіональних і місцевих осередків політичних партій демократичного спрямування. Результати цього моніторингу невтішні. Більшість місцевих партійних структур існують від виборів до виборів, значною мірою на ентузіазмі й зусиллях їхніх активістів, без належної системної організаційної роботи, в умовах різко обмеженого фінансування і браку внутрішньопартійної комунікації – між керівництвом партії й функціонерами та активістами на місцях, які б мали працювати й доносити ідеологію, стратегію, тактику, взагалі слово про існування цієї політичної партії до потенційних виборців.

Після виборів 2002 р. більшість партій згорнули активну діяльність. Тимчасом активісти регіональних і місцевих осередків політичних партій наголошують на необхідності інтенсивнішої комунікації по всій партійній вертикалі, візитів лідерів партій у регіони і більшої уваги до місцевих проблем. Відповідно до результатів наведеного вище опитування IFES, 48% громадян відповіли заперечно на запитання «Чи є такі політичні партії, що приділяють увагу розв'язанню проблем місцевості, у якій Ви проживаєте?», а 37% не змогли відповісти на нього взагалі і лише 7% дали позитивну відповідь [7].

Істотною проблемою для посилення ролі політичних партій є брак їх інституціональної спроможності. Комітет виборців України (КВУ) в рамках програми «Демократичний моніторинг» щорічно проводить моніторинг стану та проблем діяльності політичних партій в Україні. Об'єктом моніторингу є лише ті партії, які, на думку КВУ, відповідають загальноприйнятим стандартам політичних партій і мають ідеологію, за якою цю партію можна відрізнити від інших, відносно стабільну електоральну базу, визначене ставлення до влади – як центральної (конкретно до Президента та уряду), так і місцевої, стабільну організаційну структуру – розвивають регіональні організації, ведуть облік кадрів та іншу регулярну організаційну роботу, мають партійні ЗМІ. За цими ознаками КВУ виділив 13 партій (КПУ, СПУ, СДПУ(о), «Батьківщина», УРП, «Собор», «Трудова Україна», Партія регіонів, Аграрна партія України, НДП, НРУ, УНР, ПРП, ПЗУ) і здійснив моніторинг

діяльності їх обласних осередків. Усього у процесі дослідження було проаналізовано діяльність понад 300 центральних органів та місцевих осередків політичних партій України.

За наслідками моніторингу встановлено, що найбільше представництво в обласних та районних державних адміністраціях мали у різні періоди СДПУ(о), НДП, Партія регіонів, Батьківщина, «Наша Україна». Під час проведення моніторингу спостерігалось у різні періоди стрімке зростання кількості чиновників, які оформлювали членство в «партії влади» – Партії регіонів України, пізніше у «Батьківщині», «Нашій Україні». Однак партійність переважної більшості державних службовців має суто номінальний характер. Чиновники доволі часто змінюють партійність, переходячи з однієї до іншої партії, керуючись насамперед близькістю партії до влади.

З погляду освітнього рівня партійних функціонерів, у 80% випадків керівництво та рядові працівники обласних, районних осередків політичних партій мають вищу освіту. Рівень освіченості керівних керівників партії, звичайно ж, позитивно позначається на іміджі політичної партії. Однак спеціальні навички роботи в партійних структурах мають далеко не всі. Найбільш досвідченими, за результатами моніторингу, є функціонери Партії регіонів, «Батьківщини», КПУ, «Нашої України», СПУ. Водночас результати моніторингу засвідчили, що партії, які не належать до «партії влади» змушені розвивати горизонтальну та вертикальну партійну інфраструктуру і є більш досвідченими у плані апаратної роботи, тимчасом як «партії влади» створення партійної інфраструктури підміняють адміністративним ресурсом.

Водночас, усі партійні організації майже не дбають про навчання своїх кадрів, вдаючись до різноманітних тренінгів епізодично. У багатьох політичних партіях України зберігається надзвичайна плінність кадрів. Передусім це стосується партій, які об'єднані в партію не на основі ідеологічного критерію, тобто в партіях, які перебували найближче до «партії влади» або самі були такими. Часто цілі осередки якоїсь із цих партій переходять до іншої, що породжує неприязнь між цими нібито союзницькими структурами.

Варто звернути увагу й на те, що основні фінансові надходження до осередків політичних партій формуються з добровільних пожертвувань від представників малого і середнього бізнесу (35%), надходжень від центральних керівних органів

(55%), продажу партійної преси (5%), членських внесків (5%). У 60% обласних організацій партій працюють від 2 до 10 найманих працівників [8].

Деякі партії мають «партійні холдинги» – мережі громадських структур (молодіжні, жіночі, спортивні, ветеранські тощо), які перебувають під контролем партії, мережі економічних структур, що перебувають під впливом партії, регіональних партійних осередків чи партійних лідерів, всеукраїнських та регіональних ЗМІ. Серед наявних політичних партій до категорії «партійний холдинг» можна віднести Партію регіонів, КПУ, «Батьківщину», «Народну партію» (В.Литвин). Переважна більшість політичних партій є складовими фінансово-промислових груп.

Лише окремі політичні партії (Партія регіонів, «Батьківщина», КПУ, СПУ) мають всеукраїнські друковані ЗМІ зі значними тиражами і широкою мережею розповсюдження. Іншим партіям бракує професійного підходу у виданні та розповсюдженні регіональних партійних друкованих ЗМІ, єдиного збалансованого механізму в роботі регіональних партійних медіа, альтернативних мереж поширення регіональних партійних ЗМІ. Для них характерні низькі накладі регіональних партійних видань (у 80% випадків наклад регіональних партійних видань становить 1000-2000 примірників). Однак близько 80% регіональних партійних друкованих ЗМІ виконують роль внутрішніх бюлетенів і мають на меті інформування партійного активу, що унеможливорює їх вплив на електорат. Близько 35% партійних друкованих видань є т.з. «газетами під вибори» і невідомі широкому колу виборців [8].

Висновки. Отже, якщо досягнути двадцятирічну історію партієгенезису України, стає очевидним, що цей процес застиг на етапі інституціоналізації демократії, перші кроки у напрямі консолідації демократії і політичних партій як складової політичної системи, розпочаті у 2004 р., наразі фактично звернуті. Дійсно, на перший погляд, з'явилися нові політичні інститути, існує величезна кількість громадських організацій, покликаних артикулювати різноманітні суспільні інтереси, політичних партій. Але щодо демократичних процедур, то вони стали фарсом, завдяки чому в уявленні українських громадян тривалий час сама ідея демократії сплюндрована. Рівень песимізму серед українських громадян щодо ста-

ну демократії значно посилюється. Близько 60% з них вважає, що демократичнішою Україна не стає [9].

Державні структури, покликані захищати права та свободи громадян, в суспільній свідомості так і не стали виконувати належну їм функцію. Це засвідчують дані соціологічних опитувань. За загалом позитивного ставлення до демократії, більшість респондентів, водночас, критично ставиться до інструментальних можливостей вітчизняної демократії: 69% українців не вірять, що участь у голосуванні забезпечує їм вплив на процес ухвалення рішень у державі; 78% громадян взагалі не вірять або сумнівається, що такі люди, як вони, можуть мати вплив на рішення уряду.

Тобто, «електоральна демократія» (у термінах Л.Даймонда [10, с. 10]) спричинила значний дисонанс між формально існуючими демократичними політичними інститутами, легально діючими опозиційними партіями і відсутністю такої неодмінної для демократії якості, як наявність поля для відносно чесного електорального суперництва, здатного привести до відсторонення від влади правлячої партії. Тим самим порушується основний принцип демократії – принцип виборності, що в українських умовах поглиблює політичне відчуження. Організаційна ж структура абсолютної більшості політичних партій свідчить про те, що партіями вкрай епізодично виконується внутрішньопартійна функція.

Тому, відповідаючи на запитання, поставлене у заголовку статті, ми змушені констатувати, що процеси інституціоналізації політичних партій розпочалися, але наразі переживають у стагнацію. Причина у поверненні до позапарламентського принципу формування уряду після відміни т.з. «політичної реформи» 2004 р., коли головним критерієм класифікації політичних партій є не ідеологічний критерій, а критерій лояльності до політики Президента та уряду. Причому, за цих умов тип виборчої системи не має принципового впливу на процеси інституціоналізації політичних партій, оскільки конституційна конфігурація системи формування і прийняття політичних рішень не передбачає механізмів залучення саме політичних партій як колективних акторів до цього процесу. Також відсутність імперативного мандата в частині заборони переходу депутата представницького органу із фракції у фракцію або автоматична втрата депутатського мандата у разі виходу депутата із фракції (ця норма застосовується, наприклад, у Сеймі Республіки

Польща) не сприяє внутрішньому структуруванню парламенту і нівелює рівень депутатської відповідальності.

Повернення до змішаної знову ж таки лінійної виборчої системи у співвідношенні «50 на 50», що передбачається зареєстрованим у Верховні Раді законопроектом «Про вибори народних депутатів України», у цій ситуації здатне знизити рівень політичного відчуження у країні, проте не стимулюватиме процеси інституціоналізації політичних партій. На наш погляд, така виборча система матиме необхідний ефект лише у поєднанні з розширенням на конституційному (законодавчому) рівні установчої функції парламенту у частині повернення до парламентського принципу формування уряду, оскільки цим самим нововведенням буде повернуто політичним партіям можливість повноцінного виконання однієї з основних функцій – поряд з представницькою – владну. Наразі ж, даючи оцінку ролі політичних партій, слід зазначити, що основні з них – це потужні угруповання, але які представляють не інтереси широких соціальних прошарків – а фінансово-промислових груп і які радше є «групами тиску», «групами – політичними лобістами», але не повноцінними політичними партіями.

---

1. Див.: Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

2. Див.: Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 336 с.

3. Див.: Rose R. Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-Off Facing Organizations // When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations / Ed. by K. Lowson and P.H. Merkl. – Princeton University Press, 1988.

4. Див.: Consolidation of Democracy and Implementation of Democratic Reforms: the role of NGOs. Ukraine – Russian Federation – Belarus / Edited by A. Yevgenyeva. – Kyiv: Justinian, 2008. – 152 p.

5. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги – К., 2010.

6. Офіційний сайт Міністерства юстиції України // [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.minjust.gov.ua>

7. IFES / [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.ifes.com>

8. Наша громада (Видання Комітету виборців України. – 2007. – №8 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvu.org.ua>.

9. Опитування Міжнародної Фундації Виборчих Систем в межах проекту «Ставлення та очікування: Опитування громадської думки в Україні за 2010 р.». – К., 2011.

10. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна демократизации»? // Полис. – 1999. – №1. – С. 10 – 25.

Олександр Висоцький

ПАРТІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Розглядаються партії як суб'єкти здійснення технологій легітимації політичної влади. Встановлюються індикатори та детермінанти їхньої легітимності, виокремлюються та аналізуються найбільш ефективні технології, що використовуються політичними партіями для здобуття легітимності.

Ключові слова: політичні партії, технології легітимації політичної влади, політичні суб'єкти, громадська думка, суспільне визнання, легітимність політичної влади.

Olexander Vysotskyi. Parties as subjects of the technologies of legitimating political power realization. Political parties as subjects of the technologies of legitimating political power are considered. Indicators and determinants of their legitimacy are determined. The most effective technologies that are used by political parties to obtain legitimacy, were identified and analyzed.

Key words: political parties, the technologies of legitimating political power, political subjects, public opinion, social recognition, legitimacy of political power.

Мета та завдання. Мета статті – з'ясувати чинники та принципи функціонування партій як суб'єктів здійснення технологій легітимації політичної влади. Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких завдань: 1) визначити ознаки суб'єктів здійснення технологій легітимації політичної влади; 2) встановити індикатори та детермінанти легітимності політичних партій; 3) виокремити та проаналізувати найбільш ефективні технології, що використовуються для здобуття легітимності політичними партіями.

Легітимність політики та влади є результатом процесу взаємодії між суб'єктами суспільного визнання та суб'єктами здійснення технологій легітимації політичної влади. Діяльність суб'єктів суспільного визнання переважно не є спонтанною та некерованою. Вона залежить від суб'єктів здійснення технологій легітимації, зусилля яких орієнтовані на управління легітимацією у власних політико-владних інтересах. Суб'єктів здійснення технологій легітимації влади можна визначити через активне, ініціююче, керуюче та контролююче відношення щодо процесу легітимації. Звідси, суб'єкт здійснення технологій легітимації – це той, хто управляє легітимацією за допомогою набору, певної послідовності процедур, спрямованих на здобуття легітимності та підтримки від суб'єктів визнання політичної влади. З огляду на іманентне прагнення до зміцнення легітимності будь-яких політичних суб'єктів, які беруть участь у боротьбі за владу, намагаються її зберегти та ефективно реалізувати, ці суб'єкти можуть розглядатись одночасно і як суб'єкти здійснення технологій легітимації, оскільки їх успіх на політичній арені безпосередньо залежить від ефективності здобуття легітимності у сприйнятті суспільства та є наслідком використання технологій легітимації, які покликані забезпечити таку ефективність. Іншими словами, оскільки ефективна діяльність у боротьбі за владу політичних суб'єктів залежить від здійснення технологій легітимації, політичні суб'єкти вимушені вдаватися до застосування цих технологій, виступаючи їх суб'єктами. Тут слід зауважити, що технології легітимації мають тенденцію викривати суб'єктів їх застосування, вказуючи на них через посилення їх легітимно-владних позицій. Таким чином, суб'єкти здійснення технологій легітимації визначаються не лише через свою активну роль щодо застосування технологій легітимації, але й завдяки тій користі, яку їм приносять ці технології в їх боротьбі за владу. Іншими словами, політико-владні інтереси та їх ефективна реалізація через вплив на громадську думку та здобуття суспільного визнання є індикаторами (ознаками) суб'єктів здійснення технологій легітимації влади.

Від суб'єктів здійснення технологій легітимації влади слід відрізнити розробників цих технологій – політичних технологів, які готують проекти та варіанти технологій легітимації, але не мають політико-владних інтересів. За суб'єктами здійснення технологій легітимації завжди залишається

вибір тих чи інших варіантів цих технологій з огляду на тактичні та стратегічні завдання та, природно, відповідальність за наслідки їх застосування у вигляді перемоги чи поразки у боротьбі за владу.

Якщо суб'єктами здійснення технологій легітимації влади виступають будь-які політичні актори, які ефективно борються за владу, то провідними суб'єктами здійснення технологій легітимації, з огляду на їх ключову роль у політичних процесах, є політичні лідери, партії (або блоки партій) та держави.

Серед основних суб'єктів здійснення технологій легітимації важливе місце займають політичні партії.

Політичні партії як суб'єкти політики та важливі складові переважної більшості політичних систем світу відіграють певну роль в управлінні легітимаційними процесами. Як відомо, політичні партії прагнуть до завоювання влади чи до участі в її здійсненні [8, с. 245; 12, с. 41], що ставить їх перед необхідністю набуття легітимності у сприйнятті певної частини суспільства. Легітимність партії може вимірюватися, на думку П.Веба та С.Вайта, такими індикаторами, як кількість членів, довіра громадян порівняно з іншими політичними установами, підтримка на виборах [21, с. 12, 27]. Багато в чому високі показники легітимності партії можуть залежати від щільності її зв'язків з політично активними групами суспільства, тобто від того, наскільки громадяни ідентифікують себе з певною партією та пов'язують реалізацію своїх інтересів з її перемогою у боротьбі за владу.

Для досягнення легітимності партія вдається до використання різноманітних технологій легітимації влади. Особливо важливе значення мають технології легітимації, які спрямовані на налагодження як внутрішньопартійної, так і зовнішньої комунікації. Ефективна внутрішньопартійна комунікація передбачає високий рівень лояльності її членів до програмових цілей партії, інструментів їх реалізації та партійного керівництва, а також недопущення внутрішньопартійних конфліктів. Ефективна зовнішня комунікація передбачає здобуття партією легітимності серед широких мас населення через використання комунікативних технологій легітимації влади.

Однією з важливих комунікативних технологій легітимації політичної влади партії є формування та підтримка її корпоративного іміджу. Вагому роль іміджу партії як засобу

завоювання влади відзначали такі автори, як Е. Кармінес, С. Рентен, Дж. Стімсон [18], Р. Трілінг [20], М. Бруер [17], Р. Старовойтенко [13].

Розглядаючи іміджмейкінг як комунікативну технологію легітимації політичної влади, ми виходимо з концепції комунікативно-інструментального розуміння іміджу, що обґрунтовується в роботах О. Єгорової-Гантман, К. Плешакова [3, с. 5] та Г. Почепцова [9, с. 80; 10, с. 173; 11, с. 35, 41]. Можна погодитись із Х.Хесом, що корпоративний імідж партії визначають: 1) корпоративний зовнішній вигляд (дизайн), 2) корпоративна комунікація та 3) корпоративна поведінка, що разом складають корпоративну ідентичність. Корпоративний імідж, на думку Х.Хеса, це сума уявлень у суспільстві про яку-небудь організацію або проєкція корпоративної ідентичності, що, в свою чергу, представляє собою загальну суму всіх якостей та зовнішніх презентативних форм будь-якої організації [14, с. 64-66].

До **корпоративного дизайну** партії належать прапор, зовнішній вигляд бюро (офісів) партії, дизайн партійних брошур, листівок, плакатів та бланків для листування. Їхній зовнішній вигляд має впадати в око, легко запам'ятовуватися та викликати позитивні емоції. Це створює вагомі передумови, що громадськість прихильно поставиться до партії та забажає ознайомитися зі змістом матеріалів партії [14, с. 65].

Корпоративна комунікація партії має за мету привернути увагу громадськості до її політичних продуктів – ідей, програм, формулювань актуальних тем, коментарів поточних подій, політичних акцій, вербалізацій та метафоризацій політичних ситуацій, думок, законопроектів та пропозицій реформ, а також політичних діячів. На думку П.Бурдье, «поле політики – це ринок, в якому існує попит, виробництво та пропозиція продукту особливого роду – політичних програм, думок, позицій» [1, с. 208]. Політичні продукти партії створюють контекст, через який сприймається партія громадянами та оцінюється її адекватність та здатність репрезентації їхніх інтересів. Іншими словами, у випадку висування та просування політичних продуктів партії можна говорити про технологію контекстуалізації, яка формує сприятливе середовище для її позитивної оцінки наявними та потенційними прибічниками та виборцями.

Одним із головних завдань корпоративної комунікації партії є завоювання медіапростору, тобто забезпечення систематичної та позитивної уваги ЗМІ до її діяльності. Реалізація цього завдання може бути забезпечена через врахування інтересів і вимог керівників та працівників мас-медіа, тобто у повідомленнях та виступах її представників. Ідеться, головним чином, про відповідність партійних повідомлень формату того чи іншого мас-медіа. Як правило, ЗМІ надають перевагу цікавим для своєї аудиторії повідомленням та діячам, що передбачає їх соціальну значущість.

Корпоративна поведінка партії має переконати як прибічників, так і потенційних виборців у її відповідальності, готовності до кінця відстоювати інтереси своїх прихильників, враховуючи їх думки у прийнятті політичних рішень. Отже, з одного боку, корпоративна поведінка має демонструвати якості партії як відповідального виконавця волі суспільства, а з іншого – надійного та доброзичливого партнера, що є відкритим до пропозицій громадян.

У дусі Г. Маклюєна та К. Боулдінга можна стверджувати, що будь-яка характеристика як особливість партійного дизайну чи будь-який прояв діяльності політичної партії, що внаслідок корпоративної комунікації чи поведінки стали відомими широкій публіці, є повідомленнями, значущість яких вимірюється позитивним для іміджу партії впливом на громадську думку. Як відомо, Г. Маклюєн вказував, що будь-який засіб комунікації є повідомленням [6, с. 10], а К. Боулдінг у своїй ґрунтовній роботі «Імідж: знання у житті та суспільстві» доводив, що значущість повідомлення – це зміна, яку воно виробляє в іміджах, що підтримуються одержувачами повідомлення [16, с. 7]. Значущість повідомлень, завдяки яким формуються та підтримуються партійні іміджі, багато в чому визначається потребами та інтересами суспільних груп, а також їх перевагами та цінностями. Як зазначає Т. Грінберг, «імідж політичної партії... повинен відповідати суспільним запитам, очікуванням та вимогам цільових груп виборців. Підлаштування іміджу під соціальні очікування здійснюється на основі соціально-психологічних досліджень та соціологічних опитувань, спрямованих на визначення домінуючих у суспільстві цінностей, проблем, страхів, потреб і т.ін. Імідж політичної партії має міцно пов'язуватися з реальностями політичної системи та життя країни» [2, с. 200].

М. Бруер порівнює позитивне чи негативне сприйняття партійних іміджів громадянами з індивідуальними пристрастями у їжі [17, р. 5], тим самим певною мірою ототожнюючи інтерпретацію політики на масовому рівні зі споживанням. Завдяки іміджам, які є стереотипними уявленнями, своєрідними ментальними картинками в головах громадян, спрощується процес сприйняття політичних партій та диференціації політичних діячів на масовому рівні. Партійні іміджі не лише формують громадську думку, детермінуючи політичну поведінку різних суспільних груп, особливо під час прийняття рішень та виборів, але й здатні впливати на ідентифікацію соціальних суб'єктів. Наприклад, у США можна почути твердження: «Я народився демократом та помру також демократом» [17, с. 12]. Те, що імідж може ефективно впливати на формування громадської думки щодо суб'єктів політичного процесу та визначати політичну поведінку за допомогою повідомлень, робить діяльність з його створення та просування – іміджмейкінг – однією з головних технологій легітимації політичної влади. На думку М. Бруера, переважний вплив на формування партійного іміджу в головах електорату справляє інформація про те, за що виступає партія, та про те, хто її підтримує (чи виступає проти неї) [17, с. 5].

Особливе значення у реалізації технології партійного іміджмейкінгу має позиціонування, на чому наголошує Г. Почепцов [9, с. 150–151]. Ефективне позиціонування дозволяє вигідно виділити партію на фоні інших партій, зробивши її у сприйнятті громадськості легітимним претендентом на владу. Визначаючи позиціонування як технологію [9, с. 149], Г. Почепцов виділяє такі три її послідовні операції: **трансформацію** (відбір), **утрирування** та **переведення** [9, с. 155]. **Трансформація** (відбір) полягає в обмеженні (відборі) характеристик партії, зведенні їх лише до необхідних, потрібних для наявних та потенційних прибічників партії. **Утрирування** покликане посилити відібрані, сильні з погляду суб'єктів визнання політичної влади характеристики, акцентуючи на них увагу громадськості. **Переведення** полягає у втіленні відібраних та утрируваних характеристик партії для їх ще більшого посилення у різних комунікативних засобах (каналах), повідомленнях (за термінологією Г. Маклюєна), зокрема вербальних, візуальних, символічних, подійних [9, с. 156]. До вербальних можна віднести вдалі партійні гасла, метафоризацію партійними діячами поточних

подій політичного життя, до візуальних – агітаційні плакати, стікери, листівки, наклейки, карикатури, трафарети, графіті, Інтернет-сайти, флеш-ролики, відеоролики, до символічних – партійні емблеми, гімни, прапори, кольори (наприклад, у Партії регіонів України такими кольорами є білий та синій), емблеми, до подійних – демонстрації, паради, мітинги, інші акції протесту чи підтримки.

Одним із основних та досить поширених комунікативних засобів іміджмейкінгу є реклама [4, с. 294]. Т. Грінберг визначає політичну рекламу як переконання цільових груп у достоїнствах політичного «продукту» та спонукання їх до вибору кандидата, політичної партії і т.ін. із використанням різних каналів комунікації (телебачення, радіо, преси, поштової розсилки, вуличної комунікації) та через існуючі в межах цих каналів рекламні звернення (ролики, споти, фільми, рекламні публікації, друковану продукцію, зокрема листівки, засоби зовнішньої реклами і т.ін.) [2, с. 44]. У формуванні іміджу політичної партії реклама відіграє одну із важливих ролей [3, с. 5]. За допомогою ефективної реклами імідж політичної партії міцно закріплюється в суспільній свідомості та стає одним із вагомих чинників політичної поведінки громадян, у тому числі електоральної.

Можна дещо погодитись із Т. Грінберг, яка зазначає, що імідж політичної партії формується під впливом низки чинників, які можуть бути схематично представлені у вигляді чотирьох складових: 1) програмно-ідеологічної (концептуальної), 2) діяльнісної (інтерактивної), 3) особистісної (лідерської) та 4) зовнішньої (атрибутивної) [2, с. 201]. На нашу думку, до цих складових варто було б додати ще комунікативну складову, з огляду на її важливість у тиражуванні потрібного партійного іміджу. Зупинимось на кожній з цих п'яти складових.

Програмно-ідеологічна (концептуальна) складова має відображати значущість, легітимність партії з точки зору суспільства в цілому чи його окремих груп. За допомогою партійних програм, ідеологій та принципових позицій щодо ключових питань поточного політичного життя політична партія не лише позиціонує себе на фоні інших претендентів на легітимність, але й значною мірою стимулює ті чи інші соціальні групи (інтереси яких збігаються з її позицією) на свою підтримку. Конкретна робота із формування та просування іміджу політичної партії через програмово-ідеологічну

складову іміджу має включати такі заходи: розробку цілісних програмових документів політичних партій з пристосуванням їх для окремих електоральних груп та регіонів; розробку прикладних форм партійних програм – передвиборчих програм, маніфестів, декларацій, звернень, відкритих листів, програмово-ідеологічних принципів, питань та відповідей; розробку та реалізацію технології популяризації й пропаганди партійних програм; розробку програмових гасел та звернень політичної партії; підготовку текстів програмних виступів та інтерв'ю лідерів і представників партій на федеральному і регіональному рівнях [2, с. 202].

Діяльнісна компонента іміджу політичних партій має включати ініціювання політичних подій, рішень та інформаційних приводів, розробку акцій та заходів, орієнтованих як на притягнення потенційних прибічників, у тому числі фінансових донорів, так і на консолідацію та активізацію наявних прихильників. Формування іміджу через його діяльнісну складову ґрунтується на усіх можливих видах взаємодії, починаючи з агітаційно-пропагандистської діяльності та закінчуючи парламентською й урядовою діяльністю політичної партії. Одним із ефективних прийомів формування та просування іміджу політичної партії завдяки діяльній компоненті Т.Е.Грінберг вважає використання «подійного ряду», який ґрунтується на сценарії із серії заходів, що ілюструють імідж політичної партії через її діяльність [2, с. 203]. Цей прийом передбачає участь політичної партії в певних подіях та заходах, виступи з політичними заявами, організацію публічних політичних акцій (мітингів, демонстрацій), динаміка, ритм, яскравість та драматизм яких повинні постійно підтримувати увагу та поступово викликати інтерес публіки до цієї партії. Для формування «подійного ряду» можуть використовуватися чергові та позачергові партійні з'їзди та конференції, науково-практичні конгреси та конференції, політичні події, участь в яких або коментарі щодо них дозволяють підвищувати міру присутності політичної партії в інформаційному просторі [2, с. 204]. Якщо партія перебуває при владі, основою діяльнісної компоненти іміджу політичної партії слугують ті політичні рішення, що приймаються за ініціативи та підтримки її діячів та про які дізнаються громадяни.

Комунікативна складова партійного іміджу включає технології, які забезпечують ефективну передачу повідом-

лень щодо переваг певної партії над іншими та мобілізують громадян на її підтримку. До таких технологій можна віднести рекламні технології, які покликані за допомогою поширення інформації сформулювати або актуалізувати політичні інтереси громадян; технології інтегрованих маркетингових комунікацій, які спрямовані на координацію та об'єднання повідомлень для досягнення максимального ефекту через комплексне використання реклами, медіапланування, інтернет-технологій, «дірект-мейлу» (прямої поштової розсилки з вказуванням імені адресата), паблік релейшнз, прямого маркетингу; технології вербалізації, метафоризації, емоціоналізації, раціоналізації, деталізування.

Особистісна (лідерська) складова партійного іміджу визначається іміджами лідерів партії. Іншими словами, імідж партії багато в чому персоналізується через імідж її лідера, з яким певною мірою пов'язаний політичний потенціал партії [7, с. 370]. Як зазначає Г. Почепцов, «країни СНД пішли шляхом створення зв'язки «партія – лідер». Відбувається перенесення іміджу лідера на імідж партії, хоча для інших країн швидше характерний зворотний процес» [9, с. 637]. Для західних країн властива певна тенденція дивитися на лідерів через призму партійного іміджу, але лише для певних країн (наприклад, США [15; 685]) та для певної частини громадян, які, як правило, від партії отримують додаткову ідентифікацію. Для країн пострадянського простору, зокрема для України, характерною особливістю є посилення іміджу партії чи блоку партій за рахунок відомих політичних та суспільних діячів, здатних принести додаткові голоси через свою популярність. Так, у різний час до верхніх рядків виборчих списків українських партій та блоків партій потрапляли акордеоніст-віртуоз, народний артист Я. Табачник (Партія регіонів, 2006 р., 2007 р.), переможниця «Євробачення», народна артистка Руслана Лижичко (партія «Наша Україна», 2006 р.), лідер рок-гурту «Океан Ельзи» С. Вакарчук (Блок «Наша Україна – Народна самооборона», 2007 р.).

Зовнішня (атрибутивна) складова партійного іміджу через єдиний стиль та дизайн основних атрибутів політичної партії допомагає їй позиціонуватися та посилити легітимність у сприйнятті громадян. Єдиний стиль передбачає розробку схожих за стилістикою агітаційних та інформаційних матеріалів та іншої поліграфічної партійної продукції, наявність власної емблеми (логотипу), палітри кольорів, які доз-

воляють безпомилково відрізнати відповідну партію від інших партійних та громадських організацій. Важливим елементом зовнішньої складової іміджу є також партійні інтернет-ресурси, зміст та оформлення яких слугують ефективним способом формування та просування іміджу політичної партії [2, с. 205–206].

Виділення п'ятикомпонентної структури іміджу політичної партії в повною мірою дає можливість розглядати партійний іміджмейкінг як комплексну технологію легітимації політичної влади, спрямовану на посилення суспільного визнання та підтримку політичної партії як сили, що претендує на здійснення влади. Можна з впевненістю стверджувати, що ефективне формування та систематичне просування іміджу партії визначальним чином впливає на громадську думку, від якої залежить легітимність та підтримка політичних партій в їх боротьбі за владу. Комплексність технології партійного іміджмейкінгу виражається в тому, що вона включає в себе інші технології легітимації влади, зокрема ПР-технології, НЛП-технології, рекламні технології, технології позиціонування, вербалізації, метафоризації, міфологізації, емоціоналізації, маніпуляції, унікальної політичної пропозиції.

Партійний іміджмейкінг як технологія легітимації політичної влади виконує низку функцій, які мають ключове значення для завоювання влади партією як суб'єктом використання цієї технології. До таких функцій слідом за Дж. Вайтом, Л. Мазур [22, р. 15–17] та В. Кривошеїним [5, с. 54] можна віднести: 1) збільшення обсягу знань про партію у суспільстві, що сприяє зростанню позитивного ставлення до неї; 2) оптимізацію репутації партії, що починає краще працювати на неї; 3) елімінування неправильних та негативних уявлень про цю партію; 4) окреслення унікальної ролі партії, яка найкращим чином підходить для вирішення конкретних суспільних проблем; 5) вироблення консенсусу щодо спільної партійної позиції у спірних питаннях; 6) розвиток асоціацій з позитивними характеристиками (висока якість, інновативність, толерантність, чесність, відповідальність тощо); 7) позиціонування партії як крокуючої вперед; 8) надання партії людського обличчя; 9) єднання різних партійних підрозділів під одним іміджем.

Висновок. Політичні партії як суб'єкти політики та важливі складові переважної більшості політичних систем світу відіграють важливу роль в управлінні легітимаційними

процесами. Оскільки політичні партії прагнуть до завоювання влади чи до участі в її здійсненні, вони стоять перед необхідністю набуття легітимності у сприйнятті певної частини суспільства. Легітимність партій може вимірюватися такими індикаторами, як кількість членів, довіра громадян, підтримка на виборах. Високі показники легітимності партії можуть залежати від щільності її зв'язків з політично активними групами суспільства. Вагоме значення для посилення партійної легітимності мають технології легітимації, які спрямовані на налагодження як внутрішньопартійної, так і зовнішньої комунікації. Однією з важливих комунікативних технологій легітимації політичної влади партії є іміджмейкінг, що спрямований на формування та підтримку її корпоративного іміджу. Імідж політичної партії формується під впливом низки чинників, які можуть бути схематично представлені у вигляді п'яти складових: 1) програмно-ідеологічної (концептуальної), 2) діяльній (інтерактивній), 3) комунікативній, 4) особистісної (лідерської) та 5) зовнішньої (атрибутивної). Виділення п'ятикомпонентної структури іміджу політичної партії уможливорює розгляд партійного іміджмейкінгу як комплексної технології легітимації політичної влади, спрямованої на посилення суспільного визнання та підтримку політичної партії як сили, що претендує на здійснення влади. Ефективне формування та систематичне просування іміджу партії визначальним чином впливає на громадську думку, від якої залежить легітимність та підтримка політичних партій в їх боротьбі за владу.

1.Бурдые П. О телевидении и журналистике [Текст] / П.Бурдые; пер. с фр. Т.В.Анисимовой, Ю.В.Марковой. – М.: Прагматика культуры; Ин-т экспериментальной социологии, 2002. – 159 с.

2.Гринберг Т.Э. Политические технологии: ПР и реклама [Текст]: Учеб. пособие для студентов вузов / Т.Э.Гринберг. – М: Аспект Пресс, 2005. – 317 с.

3.Егорова-Гантман Е.В. Политическая реклама [Текст] / Е.В.Егорова-Гантман, К.В.Плешаков. – М.: Центр политического консультирования «Никколо М», 1999. – 240 с.

4.Королько В.Г. Основы публичных рилейшнз [Текст] / В.Г.Королько. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 528 с.

5.Кривошеїн В.В. Системологія політичного світосприйняття: структурно-компонентний аспект [Текст]. Монографія / В.В.Кривошеїн. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – 146 с.

- 6.Маклюэн Г.М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / Г.М.Маклюэн; пер. с англ. В.Николаева; закл. ст. М.Вавилова. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
- 7.Мейтус В. Политическая партия: стратегия и управление [Текст] / В.Мейтус, В.Мейтус. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 404 с.
- 8.Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю.И.Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
- 9.Почепцов Г.Г. Имиджология [Текст] / Г.Г.Почепцов. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 768 с.
- 10.Почепцов Г.Г. Паблик рилейшнз для профессионалов [Текст] / Г.Г.Почепцов. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – 624 с.
- 11.Почепцов Г.Г. Профессия: имиджмейкер [Текст] / Г.Г.Почепцов. – 2-е изд., испр. и доп. – К.: ИСО МО Украины, НВФ «Студ-центр», 1998. – 256 с.
- 12.Примуш М. Політична партія та її соціальна база [Текст] / М.Примуш // Віче. – 2008. – № 21. – С. 41–43.
- 13.Старовойтенко Р.В. Імідж політичної партії як чинник електорального вибору [Текст]: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / КНУ ім.Т.Шевченка. – К., 2003. – 19 с.
- 14.Хесс Х. Практическая работа в Социал-Демократической партии [Текст]: Справочник / Х.Хесс [Пер. с нем]. – К.: Основные ценности, 2000. – 178 с.
- 15.Baumer D.C. Party Images and the American Electorate [Text] / D.C.Baumer, H.J.Gold // American Politics Quarterly. – 1995. – Vol. 23. – P. 33–61.
- 16.Boulding K.E The image: knowledge in life and society [Text] / K.E.Boulding. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973. – 175 p.
- 17.Brewer M.D. Party Images in the American Electorate [Text] / M.D.Brewer. – New York: Routledge, 2009. – 117 p.
- 18.Carmines E.G. Events and Alignments: The Party Image Link [Text] / E.G.Carmines, S.H.Renten, J.A.Stimson //Controversies in Voting Behavior / ed.R.G.Niemi, H.F.Weisberg. – Washington, DC: CQ Press, 1984. – P. 545–560.
- 19.Sellers Ch. The Equilibrium Cycle in Two-party Politics [Text] / Ch.Sellers // Public Opinion Quarterly. – 1965. – Vol. 29. – P. 16–38.
- 20.Trilling R.J. Party Image and Electoral Behavior [Text] / R.J.Trilling. – New York: Wiley, 1976. – 234 p.
- 21.Webb P. Conceptualizing the Institutionalization and Performance of Political Parties in New Democracies [Text] / P.Webb, S.White // Party politics in new democracies / ed. P.Webb, S.White. – New York: Oxford University Press, 2007. – 375 p.
- 22.White J. Strategic communications management: making public relations work [Text] / J.White, L.Mazur. – London: Economist Intelligence Unit; Wokingham; Addison–Wesley Pub., 1995. – XVI, 277 p.

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ
ПАРТІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглянуто ідеологічні засади діяльності політичних партій у сучасному українському суспільстві, визначено критерії структуризації ідеологічного простору. Виявлено нерівномірність партійного розвитку, перманентні зміни соціокультурних ідентитетів, що використовуються політичними силами у вираженні інтересів і потреб українського населення.

Ключові слова: політична партія, розвиток політичних партій, партійна ідентичність, ідеологічні засади політичних партій, політичні цінності.

Alina Zuikovska Ideological grounds of political party development in Modern Ukraine. The article considers ideological grounds of political party in modern Ukrainian society. The author defines criteria of ideological structurization in Ukraine, describes the inequality of party development, permanent changes of sociocultural identities, which are exploited by political parties for a presentation interests and needs of Ukrainian people.

Key words: political party, political party development, party identity, ideological grounds of political parties, political values.

Як правило, значимим у виборі політичних цінностей, політичного курсу, національного лідера є ступінь його усвідомлення. Потрапляючи у ситуацію з декількома рівноцінними рішеннями, суб'єкт повинен уміти не тільки розрізнявати альтернативи і зважувати їх наслідки, а передусім усвідомлювати власні потреби і бачити зв'язок між тим, що пропонується і тим, чого не вистачає насправді.

Диференціація політичних ролей і функцій як ознака політичного розвитку [5, с.13] супроводжується ускладненням знань про політичне життя, появою нових «фактів» політичної дійсності, що зумовлює потребу в узагальненні, систематизації політичної інформації. Винесення судження з приводу тих чи інших політичних подій має особливе значення для громадян, адже супроводжується виникненням

переконавання у тому, що певний спосіб поведінки у визначених обставинах є правильним і єдино можливим. Переконавання містить істинність, достеменність, а отже, маючи його, людина отримує можливість діяти в політиці, уникаючи проб і помилок.

Формулювання переконань щодо політики є функцією політичних партій. Ці суб'єкти агрегують індивідуальні судження і створюють із них загальні пояснювальні схеми політичних подій і явищ. Критерії оцінки політичної реальності, політичні цілі та інтереси, спільні переконання формалізуються у вигляді ідеології. Вона є одним з способів створення логічно упорядкованої системи знань про політику. Уможливаючи узгодження індивідуальних і колективних потреб, ідеологічні моделі надають громадянину когнітивного базису сприйняття політичної інформації, отримуючи таким чином можливість усвідомлювати мотиви і цілі своїх дій у політиці, виконувати ті чи інші політичні ролі і функції. Як зазначає російський дослідник О. Соловйов, ідеологія таким чином витісняє аномію і інстинкти з сфери мотивації масової політичної участі [2, с. 11].

Аналіз структурування ідеологічного простору в Україні за роки незалежності дає змогу окреслити деякі ознаки процесів агрегації і артикуляції суспільних запитів у політиці. Зокрема, це – нерівномірність розвитку ідеологічного плюралізму, а також диференціація системи ідентитетів, які використовують політичні партії для свого позиціонування у відносинах з громадянами. Нерівномірність розвитку ідеологічного плюралізму можна пояснити масштабами і глибиною суспільно-політичних трансформацій в Україні. Як зазначає російський дослідник Л. Фішман, ідеологічні абстракції виникають на ґрунті реально існуючих соціальних феноменів, починаючи з інтересів соціальних груп і закінчуючи об'єктивними процесами, що відбуваються в сферах економіки, науки, культури, техніки [4, с.75]. Однією із ключових функцій ідеології є відображення нагальних суспільних потреб, тому проблеми соціально-економічних, політичних і культурних трансформацій українського суспільства так чи інакше окреслюються в програмах та ідеологічних платформах українських політичних партій. Щодо широкого діапазону значень ідеологічного спектра діяльності політичних партій можна припустити, що зумовлений неузгодженням мотиваційного і організаційного рівнів політичного життя,

він відображає пошук адекватних рівню політичної культури українського суспільства шляхів формування партійної ідентичності.

Кількісний аналіз стану розвитку політичних партій в Україні в період з 1990 до 2011 роки, яких на сьогодні зареєстровано 189 [1], дозволяє визначити 1999, 2005 і 2008 роки як періоди, які відзначаються найвищим рівнем політичної активності громадян щодо партійного будівництва (див.: графік)¹. Зокрема, кількість зареєстрованих політичних партій у 2005 році становила 24, у 1999 – 20, у 2005 – 19. Спад політичної активності спостерігався у 2002, 2003, 2007 роках, коли кількість новоутворених політичних партій знаходилася в діапазоні від 2 до 4.

Графік

Виявлення ідеологічних засад діяльності українських політичних партій дозволяє отримати більш чітку картину динаміки розвитку партійної системи зазначених періодів. Однак перед тим, як надати опис конкретних ознак, відмітимо, що розвиток ідеологічного плюралізму в сучасній Україні визначають такі фактори:

- стандартизована організаційна структура, що визначається нормативними вимогами до політичних партій і обумовлює існування (принаймні у формальному вимірі) внутрішньопартійної демократії. Разом з тим відмітимо і усталеність неформальних політичних традицій і звичаїв, які зберігають риси радянської політичної культури, впливаючи на формування моделей і стилів партійного менеджменту;

¹Графік складений на основі офіційного реєстру політичних партій, що ведеться Міністерством юстиції України

- присутність в ідеологічних платформах політичних сил комплексу демократичних цінностей (свобода, рівність, верховенство закону тощо) – як вимога демократизації політичного життя українського суспільства;

- специфіка обґрунтування тих чи інших групових інтересів, що визначається використанням різних ідентитетів і обумовлює формування критеріїв розрізнення політичних партій між собою, визначаючи шлях конструювання партійної ідентичності в Україні.

Якщо перші два фактори визначають загальний формат діяльності політичних партій, то останній дозволяє виявити певні культурні теми українського суспільства, які актуалізують різні політичні сили у розробці ідеологічних засад своєї діяльності.

Так, у перший період піднесення розвитку політичних партій (до 1999 року включно) обґрунтування інтересів окремих соціальних груп відбувалося на основі:

- комплексу громадянських цінностей, що відображають ідею *суспільної інтеграції* (єдність, солідарність, любов до Батьківщини, соціальний порядок, суспільна злагода тощо) і пов'язані з розвитком емоційної прихильності до політичної системи в цілому. Зазначену ідею було актуалізовано такими політичними партіями, як: Українська республіканська партія «Собор», Всеукраїнське об'єднання «Громада», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», «Єдина Україна», Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина».

- визначення місця і ролі групи у суспільному розподілі праці. Відображаючи процеси *соціальної стратифікації* українського суспільства, ця ідея була використана такими політичними партіями, як: «Всеукраїнська партія трудящих», «Політична партія малого і середнього бізнесу України», політична партія «Селянська Україна», «Партія пенсіонерів України».

- цінностей *класичних ідеологічних течій* – лібералізму, демократизму, соціал-демократизму, соціалізму, комунізму, націоналізму та їх змішаних варіацій. Наприклад: Ліберальна партія України, Демократична партія України, Соціал-демократична партія України, Соціалістична партія України, Ліберально-демократична партія України, Комуністична партія України, Прогресивна соціалістична партія України, Українська Народна Партія, Конгрес українських на-

ціоналістів, Народний Рух України, Українська національна асамблея та інші).

- проблем *державного будівництва і розвитку громадянського суспільства, патріотичних цінностей*, що знайшло своє відображення в існуванні таких політичних партій, як «Держава», «Сильна Україна», «Народна самооборона», «Громадянська сила», «Єдиний центр», «Партія захисників Вітчизни», а також проблем *соціально-економічного розвитку*, які визначали ідеологічні платформи таких політичних партій, як Партія відродження села, Партія національно-економічного розвитку України, Партія «Реформи і порядок».

- *соціальних ідентичностей*: етнічних (Партія мусульман України), релігійних (Християнсько-демократична партія України, Християнсько-ліберальна партія України, Християнсько-Демократичний Союз, Республіканська Християнська партія), гендерних («Жінки України», «Солідарність жінок України»), регіональних (Партія регіонів), і вікових ознак («Молода Україна»).

Необхідно також зазначити і те, що політичне життя в Україні першого десятиліття незалежності відзначилося пошуком організаційно-статусних форм самовираження групових інтересів, потреб, думок населення. Зокрема, вибори до Верховної Ради 1998 року яскраво показали розмаїття політичних утворень: виборчі блоки, партії, об'єднання із різними ознаками – «всеукраїнський», «політичний», «український» – формували конкурентне середовище політичної взаємодії в Україні.

Звернемо увагу, що внаслідок суспільно-політичних трансформацій в Україні, а особливо у зв'язку з змінами соціально-економічних умов діяльності, стихійний і разом з тим прагматичний індивідуалізм в економіці, поширившись у політичній площині, став деструктивною силою для тканини радянської політичної культури, відкривши шлях для деідеологізації системи політичного представництва у цей період. Практика створення ситуативних виборчих блоків і політичних партій знижувала здатність політичних сил до агрегації суспільної думки, ускладнювала інтеграцію індивідуальних позицій у систему поглядів і значень. Практика формулювання спільної позиції (перетворення індивідуальних інтересів у колективні) була ефективною лише на рівні посередництва між політичною і економічною елітами, від чого страждав зв'язок між громадянами і представниками їх

інтересів. Хоча представництво інтересів фінансових груп і надавало потужні ресурси політичній партії для діяльності, проте не замінювало соціальну базу. У складі парламенту з'явилися представники груп економічного впливу, а в політичній культурі – окреслились індивідуалістичні майновласницькі риси. Знайшовши відгук у глибинних шарах національної культури українського суспільства, майновласницький індивідуалізм свавільно проявився як природна реакція на панування колективної власності часів радянського режиму. Все це спричинило розвиток специфічної моделі політичних відносин, в основі якої було покладено соціальний інстинкт самовиживання, що скеровує діяльність політичних суб'єктів на досягнення власних цілей, незалежно від руйнівного ефекту для суспільного блага.

Періоду з 2000 до 2005 року – часу другої хвилі партійного розвитку та ідеологічного плюралізму в українському суспільстві – притаманні такі ознаки:

- ідея суспільної інтеграції набуває нового імпульсу, і у цей період система артикульованих політичними силами громадянських цінностей доповнюється *духовними і морально-етичними категоріями*. Зокрема, з'являються такі політичні партії, як «Єдність», Всеукраїнська партія Миру і Єдності, «Україна Соборна», «Наша Україна», «Наш Дім Україна», «Відродження», «Справедливість», «Солідарність», «Громадянська солідарність», «Всеукраїнська партія Народної Довіри», Всеукраїнська партія духовності і патріотизму, «Сила і Честь», Партія Народної дії «НАДІЯ», «Совість України».

- в ідеологічному спектрі знаходять своє відображення інтереси різних *за професійною ознакою* соціальних груп, наприклад, Партія промисловців і підприємців України, Українська морська партія, «Селянський блок Аграрна Україна».

- набувають розвитку *екологічні цінності*. Якщо у 90-х роках проблема охорони навколишнього середовища на політичному рівні була артикульована лише Партією Зелених (створена у 1991 році), то з 2000 по 2005 рік екологічну ідею підхоплюють Зелена партія України, Зелена екологічна партія України «Райдуга», Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%», Українська партія «Зелена планета», Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна», «Всеукраїнська Політична партія – Екологія та Соціальний захист», Народна Екологічна Партія.

• у середовищі демократичних, ліберальних, соціалістичних, націоналістичних цінностей з'являються *альтернативні ідеї* самовираження групових інтересів у політиці, (політичні партії: «Нова політика», «Третя Сила», «Нова демократія»), ідеї *відродження патріотичного духу* (політичні партії «Вітчизна», «Всеукраїнський патріотичний союз»), та ідеї визначення *зовнішньополітичної, (соціокультурної) орієнтації* («Русь Єдина», «Руський блок», «Європейська платформа»). Ще однією новацією можна назвати появу іменної політичної партії (поряд із численною кількістю іменних виборчих блоків) «УДАР В. Кличка».

Відмітимо, що варто розрізнявати «режими» ідеологічної діяльності політичних партій в електоральні і міжелекторальні цикли. Оскільки, по-перше, не всі політичні партії стають самостійними суб'єктами виборчого процесу і беруть участь у всіх виборчих перегонах. По-друге, ідеологічні платформи передвиборчих програм, на відміну від політичних програм партій, знаходяться у більшій залежності від мінливих громадських настроїв і очікувань, і у меншій – від ряду соціально-економічних, соціально-політичних чинників суспільного розвитку в конкретний історичний період (які відображаються в офіційних програмах партій). По-третє, на ідеологічні і організаційно-правові засади діяльності політичної партії впливає рівень конкурентності у середовищі боротьби за владу, що спричиняє інтегративні і дезінтегративні процеси (формування альянсів, блоків із декількох партій під час виборів та їх розпад у міжелекторальні цикли). По-четверте, тенденції до персоналізації у створенні іміджу політичної партії через використання імені відомого політика у назві виборчих блоків (Блок Юлії Тимошенко, Блок Віктора Ющенка, Блок Наталії Вітренко), що значно впливає на формування партійної ідентичності українських громадян.

Зазначимо також і те, що у боротьбі за право співіснування в системі політичного представництва, за право визначити вплив на політичні процеси в Україні практикою стало використовувати популізм у відносинах з електоратом, що надає представницькій функції номінального характеру і занурює виборця у світ соціальної утопії – світ справедливості та солідарності, що обов'язково настане або вже настає, перетворюючи громадянина на фанатика із втраченим відчуттям політичної реальності. Переважна більшість схем

міркувань, що пропонувалися політичними партіями у виборчих кампаніях розглянутого періоду, відтворювали логіку відносин «державний апарат – розшароване суспільство», надаючи пріоритет ідеї державотворення перед партійним будівництвом та ідеологічним плюралізмом.

Разом з тим, це створило сприятливі умови для нового етапу розвитку ідеологічної сфери політичного життя в українському суспільстві, який був пов'язаний із залученням нових ідентитетів для утворення відчуття партійної ідентичності. Зокрема, структурування ідеологічного простору під час виборчої кампанії 2004–2005 років було опосередковано трьома факторами: соціокультурною ідентичністю, геополітичними настановами, морально-етичними нормами суспільної поведінки. Згідно з концепцією соціокультурної життєздатності політичних цінностей американського політолога А. Віддавськи створення нового судження стосовно політичних норм, об'єктів політичного життя є складним ланцюгом міркувань, кожна ланка якого повинна узгоджуватися з змістом вихідних цінностей і вірувань [6, с. 8–9]. Будь-які новації, що час від часу з'являються в політичному житті, завжди є логічно узгодженими із певною моделлю культури. Індивіди випробовують політичні курси, змінюють політичні інститути відповідно до якості задоволення потреб і інтересів, сформованих певним типом культури. Через політичні інститути відбувається вираження обраної ними соціокультурної реальності – цінностей і норм [6, с. 9]. Отже, її збереження є засадничим принципом конструювання партійної ідентичності.

У контексті зазначеного періоду, політизація архаїчних шарів культури в Україні спричинила, з одного боку, згуртованість громадян, що перебувають у межах певної соціокультурної реальності, з іншого – конкурентність політичних сил у боротьбі за право поширювати певні цінності. Використання зовнішнього міжнародного чинника (проєвропейських і проросійських геополітичних орієнтацій) для піднесення відчуття національної ідентичності підкреслювало масштабність пропонованої громадянам ціннісної концепції, її значення не локального, а національного рівня, апелювало до суб'єктності українського народу у міжнародному середовищі. Хоча це не було новим в українській політиці (зовнішньополітичні аспірації спостерігались у громадських настроях уже у 1998 році: виборчий блок «Європейський вибір України»,

виборчий блок «ЗУБР» (За Україну, Білорусію, Росію)), однак цей фактор виявився потужною інтегруючою силою. Як зазначає український дослідник Віктор Степаненко, позначення морально-етичної складової політики – «відстоювання честі та гідності» громадян, «бандитський» образ влади, яка порушує закони», сприяло проблематизації критеріїв обрання політичних лідерів, вимог до їх особистісної гідності. Це було відображено у вимозі «очищення» суспільства і влади від олігархічного, бандитського, корупційного тощо забруднення. Апеляція до універсальних моральних принципів про «добре» і «погане» передбачало перенесення протистояння ціннісних концепцій на особистісний рівень [3, с. 330-331].

Також відмітимо, що у цей період чіткіше окреслюється коло ідей, що мають у чомусь нігілістичне й асистемне, а в чомусь скептичне і амбіційне забарвлення. Якщо, наприклад, у 1998 році це був виборчий блок за назвою «Менше слів», то у 2002 – виборчий блок «Проти всіх», політична партія «Союз анархістів України». Відмітимо, що ця тенденція була підкріплена у 2006 році – створенням Опозиційного блоку «НЕ ТАК!», а у 2010 – висуванням кандидата у президенти «В. В. Противсіх». Загальна ідея цих блоків відтворює образ громадянина як певної непримиримої і відстороненої людини. У чомусь ці блоки відображають складність у самовираженні українських громадян у політичному житті, страх публічно зайняти певну позицію, взяти на себе певні зобов'язання, бути включеним у колективний захід, піти на певний ризик.

Для сучасного періоду розвитку ідеологічного плюралізму в Україні, з піком розвитку політичних партій у 2008 році та її спадом у 2009–2010 роках, характерне:

- домінування стратегії мобілізації *вольового ресурсу* і активної участі громадян у політичному процесі (політичні партії «Спільна дія», «Пряма дія», «Народна воля», Громадянський рух України, «Народна сила», «Ведуча сила»).

- вираження інтересів окремих груп населення (фактор соціальної структури), у тому числі тих, які потребують *соціального захисту* (Аграрна партія України, «Партія селян», «Аграрно-Промисловий Союз», Всеукраїнська партія «Дітей війни», «Діти війни «Народна партія України»).

- концептуалізація проблем *інституційного розвитку політики*, що знайшло своє відображення в ідеологічних плат-

формах таких політичних партій, як «Самоврядна українська держава», «Партія місцевого самоврядування», «Партія сильної влади», «Закон і Порядок».

- ретроспективний характер формування партійної ідентичності із використанням елементів історичної пам'яті українського суспільства (політичні партії: «Козацька Слава», Партія «Київська Русь», Всеукраїнська козацька партія, «Русичи», «Партія Козаків України», «Козацька Українська Партія»).

- формування молодіжної політичної субкультури, що пов'язано із формулюванням ідеї оновлення політичної еліти («Партія нового покоління України», «Молодь до ВЛАДИ», «Партія української молоді»).

Як загальний підсумок, зазначимо, що репрезентація групових інтересів та їх обґрунтування через багатовимірну систему соціокультурних ідентитетів в українському суспільстві визначається перманентним й інтенсивним оновленням, що свідчить про рухомість і неусталеність ідеологічних засад партійного будівництва. Разом з тим, наскільки усталеними повинні бути ідеологічні платформи і програми політичних партій, які ідентитети мають залишитися специфічними, а які інтегруючими в загальнонаціональному масштабі для розвитку культури політичних відносин, які умови і чинники сприяють політичній активності громадян у створенні нових політичних сил в Україні – є питаннями для подальшого аналізу. Відмітимо, що поряд із диференціацією політичних ролей і функцій як ознаки політичного розвитку суспільства, ще однією його ознакою є набуття масового характеру політичної участі [5, с. 13]. Якщо пересічному громадянину досвід політичної активності надає відчуття ефективності власної політичної позиції та впливовості на політичний процес, політичному лідеру – ресурс довіри, необхідний для політичної діяльності, то для суспільства – це процес перетворення політичних дій на події колективного життя, чинник легітимності політичної системи загалом і нові можливості для розвитку політичної культури. Враховуючи низькі показники масової політичної активності громадян (членство у політичних партіях, електоральна активність, протестна участь), низький рівень розвитку партійної інфраструктури і комунікаційних каналів між представниками інтересів громадян і самим носіями цих інтересів, зазначимо, що характер політичної активності у сфері партійного будівництва свідчить про закритість механізмів рекрутації

політичної еліти, ігнорування ресурсів демократичних інститутів, що призводить до імітації зворотного зв'язку в системі «політична система – суспільство», ускладнюючи циркуляцію суспільних запитів в політиці.

1. Офіційний сайт Міністерства Юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties>.

2. Соловьев А.И. Политическая идеология: логика исторической эволюции / Александр Соловьев // ПОЛИС. – 2001. – № 2.

3. Степаненко В. Слова і справи: проблеми інституціоналізації суспільних ідеалів в Україні / Віктор Степаненко // Українське суспільство 1992–2006. Динаміка соціальних змін / [ред. д.ек. н. В. Ворона, д. соц. н. М. Шульга]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006.

4. Фишман Л.Г. Политический миф и идеология: «опасное сближение»? / Леонид Фишман // ПОЛИС. – 2006. – № 4.

5. Pye L. Political Culture and Political Development / Lucian Pye, Sidney Verba. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1965.

6. Wildavsky A. Choosing Preferences by Constructing Institutions: a Cultural Theory of Preference Formation / Aaron Wildavsky // American Political Science Review – 1988. – Vol. 81. – No. 1.

Павло Гай-Нижник

ІДЕОЛОГІЯ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ КОНСЕРВАТИВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (З ОГЛЯДУ НА ПРОГРАМОВІ ЗАСАДИ УНКП ТА УКП)

У статті аналізуються ідеологічні засади політичних програм Української національної консервативної партії та Української консервативної партії.

Ключові слова: консерватизм, неоконсерватизм, політична партія, партійна ідеологія, УНКП, УКП.

Pavlo Hai-Nyzhnyuk. Ideology of modern Ukrainian conservative political parties (taking into account programmatic principles of UNCP and UCP). The article analyzes the ideological background of political programs of the Ukrainian National Conservative Party and the Ukrainian Conservative Party.

Keywords: conservatism, neoconservatism, a political party, party ideology, UNCP, UCP.

«Первородним гріхом українців

єсть ідейний хаос в політиці і брак організаційної дисципліни».
В.Липинський

Попри широкий спектр та різноманіття політичних партій та ідеологій у сучасній Україні, консервативна виразно представлена, принаймні у назві, лише у двох вітчизняних діючих партіях – Українській національній консервативній партії (УНКП) та Українській консервативній партії (УКП). Здавалося б, їхня ідеологія, враховуючи здебільшого традиціоналістський характер українського суспільства, мала б зайняти свою відносно міцну/сталу нішу як у громадській свідомості, так і в політичному житті країни, а отже, й суттєво впливати на державотворчі процеси в Україні.

Проте й досі ці партії, як і їхні програмові засади, майже невідомі серед народу. Фактично виборець часто-густо навіть і знає про існування цих політичних сил. Як наслідок, український консерватизм як суспільно-політичний напрям, як світоглядна ідеологія практично не присутній (про впливовість тут взагалі й годі згадувати) у свідомості населення. Досить нагадати, що кожна з вищезазначених партій лише по одному разу за весь час свого існування взяла участь у виборчих перегонах до законодавчо-представницького органу країни і, одразу ж зауважу, вкрай невдало.

Так, УНКП, що була заснована 27 червня 1992 р.^{*} (zareєстрована Міністерством юстиції України 30 жовтня 1992 р. [1]), лише у 2006 р. спробувала потрапити до Верховної Ради України, до того ж не самотужки, а у складі виборчого блоку «Патріоти України». В підсумку блок зазнав нищівної поразки – за нього проголосували лише 12 тис. 027 осіб (0,04% виборців).

УКП, що була створена значно пізніше – 22 грудня 2004 р.^{**} (zareєстрована Мін'юстом України 25 березня 2005 р. [1]), вже майже за рік (також у 2006 р.) взяла участь у виборчих перегонах, проте також практично не була помічена громадянами, які віддали за нею лише 25 тис.

---

^{*} Українська національна консервативна партія (УНКП) утворилася на установчому з'їзді 27 червня 1992 р. у Києві внаслідок об'єднання Української народно-демократичної партії (УНДП) та Української національної партії (УНП).

^{**} Установчий з'їзд Української консервативної партії (УКП) відбувся 22 грудня 2004 р. у Києві в культурно-просвітницькому центрі Міжрегіональної академії управління персоналом.

123 голоси (0,09% виборців; найбільшу прихильність партія завоювала на Закарпатті та у м. Києві (по 0,22%).

З того часу обидві партії майже не виявляли політичної активності й досі залишаються незанимаєми не лише серед широких народних мас, але, очевидно, для своїх потенційних прибічників. Побічно сприяла цьому (попри фінансовий аспект та специфічні правила української політичної дійсності) й пасивна діяльність партійних активів та скупий ідеологічний багаж. Фактично консервативну думку в Україні (власне, її історичний спадок) досліджують й намагаються поширити лише науковці, зокрема й ті, що об'єднані у Всеукраїнській громадській організації «Союз гетьманців-державників» (СГД), одним із співзасновників якої мені випала честь бути, а також поодинокі інтелектуали. Проте увесь цей процес закутий, як правило, у вузьке академічно-викладацьке коло та обмежується не лише нечисленними накладками згаданих праць, але й часовою хронологією (надбанням минулого). Навіть видатні твори ідеолога українського консерватизму В. Липинського, що вийшли з-під його пера в першій чверті ХХ ст., практично недоступні широкому загалові. Крім того, новітня світова та вітчизняна дійсність, вимоги, які висуває сьогодення перед нацією, державою та й кожним окремо взятим українцем, вимагають еволюції й консервативної думки відповідно до викликів сучасності.

Тим не менш, вищезгадані політичні партії (УНКП та УКП), що позиціонують себе як відверто консервативні, внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних причин уже виробили власні програми, декларації тощо, в яких й мають бути присутніми їхні ідеологічні засади. Логічно, що ідеологія ця має бути консервативною (або ж неоконсервативною).

Перш за все, слід зазначити, що УКП з 2004 по 2005 рр. очолював Г. Щокін, який був і головним ідеологом партії. До колективного керівного ж кола партії (президії Національної Ради УКП) увійшли: М. Дробноход (перший заступник голови УКП), Ю. Бондар, В. Ісаков, В. Короткій, М. Котляр, В. Шовкошитний, В. Бебик, М. Дробноход, І. Слісаренко, Р. Щокін, Г. Щокін, М. Головатий. У 2005 р. лідером УКП став М. Сенченко, який очолює партію й дотепер. Основним же полем діяльності та фінансовим опертям УКП стала Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП) та її структури [2]. Головними пресовими органами – газета

«Український вибір» та часописи МАУП «Персонал» та «Персонал-плюс».

Першим головою УНКП був Г. Приходько, якого згодом замінив Ю. Восковнюк. Головними ідеологами партії були члени Комітету Ради УКП В. Родіонов, Г. Приходько та М. Продум, а друкованим органом – часопис «Український час». 6 квітня 1996 р. на черговій Раді УНКП головою партії було обрано О. Соскіна – директора Інституту трансформації суспільства. Тоді ж було перебрано керівний склад УНКП – Комітет партії, до складу якого увійшли О. Соскін (голова УНКП), А. Матвійчук (дружина О. Соскіна), І. Вовк (кум О. Соскіна), Н. Матвійчук (донька О. Соскіна) [3]. Крім того у Статуті УНКП щодо умов виключення з лав партії, між інших, з'явилася й така, що особа може бути позбавлена членства в УНКП «на основі рішення Комітету УНКП або рішення Голови УНКП» (тобто самого О. Соскіна) [4]. Таким чином, партія опинилася у руках однієї родини. Від 3 жовтня 1996 р. друкованим органом партії стала газета «Національна фортеця».

На сьогодні обидві партії (УНКП та УКП) представляють свої погляди у програмах, що були прийняті 7–8 років тому: Програма УНКП (Нова редакція) була затверджена на раді (з'їзді) партії 22 березня 2003 р. [5]; Програма УКП – Установчим з'їздом партії 22 грудня 2004 р. [6; 7]. Принагідно зауважу, що Консервативна партія Великобританії, наприклад, немає однієї незмінної програми, а натомість виробляє оновлену відповідно до соціально-політичних змін у країні та світі; як правило, партійна програма знаходить вираження у передвиборчих маніфестах, які складаються з програмних положень консерваторів на наступних виборах.

Як не дивно, але у всьому тексті програми УНКП жодного разу не згадано, що ідеологією партії є, власне, консерватизм. Натомість, уже з першого рядка зазначається, що «історичний досвід усього людства переконливо свідчить, що альтернативи демократичному устрою суспільства немає», а відтак із прийняттям 1996 р. Конституції «наша держава встала на шлях цивілізованого національно-демократичного розвитку». Про демократію зазначається й у підрозділі про мету, завдання та пріоритетні напрями діяльності УНКП, а саме: що основною метою партії є сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах, а стратегічною метою – «побу-

дова Української Самостійної Соборної Національної Демократичної Держави, яка базується на християнських цінностях» [5]. УНКП вказує, що майбутнє України бачить в розбудові політичної системи на основі громадянського суспільства, що є основою правової держави, при якій забезпечуються найбільші успіхи в матеріальному й духовному розвитку нації, поважається особиста свобода громадян.

Утім, сучасний новий консерватизм (неоконсерватизм) давно не сповідує такі ідеалістичні погляди на демократію. Сучасні консерватори проти того, щоб визнавати метою суспільного розвитку свободу особистості. На їхню думку, суспільна мета постає як єдність інтересів держави та нації. Воля більшості не може бути останньою інстанцією, не можна абсолютизувати громадську думку, адже в сучасних державах її цілеспрямовано формують, нею маніпулюють. Оскільки сучасне суспільство плюралістичне й охоплює багато культур, то єдиної громадської думки бути не може. Кожен обстоює власну позицію, від чого страждає нація, держава. Неоконсерватори – прихильники елітарної демократії – вважають, що партійна демократія за умов постійної боротьби за владу призводить до того, що громадяни стають неслухняними, розбещеними. Не заперечуючи таких норм політичного консенсусу, як свобода, правова держава, федералізм, вони виступають за політичну централізацію, проголошують концепцію «обмеженої» демократії.

Не варто щодо цього апелювати й до класиків українського консерватизму. Так, характеризуючи «демократію», В. Липинський вказував, що державна влада в її умовах або ж потрапляє безпосередньо до рук «багатіїв-плутократів», або до рук винайнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Як наслідок – державна влада стає знярядом реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Розмежування ж в умовах демократії політичних партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Одним із прикладів такої «демократії» В. Липинський вважав Українську Народну Республіку.

Разом з тим, слід зауважити, що ідеологія УНКП до 1990-х рр., до очолення партії О. Соскінім, суттєво відрізнялася від тих засад, які сповідаються нею тепер. На відміну від теперішньої УНКП, партія, наприклад, зразка 1995 р.

виразно заявляла про свої консервативні засади, в тому числі щодо погляду на демократію. Так, один з ідеологів тогочасної УНКП В. Родіонов зазначає: «Українські національні консерватори не сприймають демократію понад політичною системою. Надлишковій демократії властиве порушення рівноваги між владою і свободою на користь останньої. Необмежений демократичний індивідуалізм підкопує в суспільстві основи дисципліни та правопорядку, розхитуючи підвалини держави, сіє хаос і породжує анархію» [8, с. 5]. Розвиваючи тему партійної ідеології, він пояснює: «В період становлення державності, після періоду колоніальної залежності і в умовах соціальної ущербності Нації, історично оправданою стає монархія (з забезпеченням найвищого вираження державності в монархові і при величчї правлячого Дому на ґрунті недоторканності привілеїв), але Україна не має жодного претендента і національної аристократії, що не дозволяє утворити апарат такої держави. Тому Українські Національні Консерватори репрезентують консервативно-республіканський рух» [8, с. 5].

Тут яскраво простежується вплив на лідерів УНКП 1990-х рр. ідей В. Липинського, зокрема його праці «Листи до братів-хліборобів». Це підтверджується й тим, що під час очолення УНКП М. Продумом партія прагне переформатуватися у структуру орденського типу (на подоби до Українського союзу хліборобів-демократів (УСХД) чи Братства українських класократів-монархістів В. Липинського), свого роду клуб «традиціоналістів» на кшталт західних «Фонтанкрім», «Товариства Гвідо фон Ліста», «Хучін унд Мунін» та ін. [9–14]. Лідери УНКП М. Продум та Г. Приходько захоплюються ідеями «консервативної революції» 1920-х рр. (якравим представником її у ті часи був, зокрема, засновник «Червненого клубу», батько младоконсерваторів Мюллер ван ден Брук). На шпальтах «Українського часу» друкуються статті, в яких М. Продум говорить про концепцію циклічного розвитку України, його посилання часто звертаються до давньоіндійської міфології, що також відповідає захопленням містицизмом західноєвропейських традиціоналістів 1920-х рр. І врешті УНКП висуває ідею «нації золотих комірців», тобто побудову України на засадах ієрархічності та шанування традицій. Проте з приходом до головування в партії О. Соскіна УНКП поступово перетворюється на типову

національно-ліберальну партію, залишаючи у своїй назві слово «консервативна».

Щодо УКП, то ця партія у своїх програмних документах неодноразово наголошує, що її ідеологією є саме національний консерватизм, додаючи, що саме він є «ідеологічним типом українського суспільного розвитку». Як відомо, національним консерватизмом є політичний термін, що використовується для опису варіації консерватизму, який концентрується здебільшого на національних інтересах і який, як правило, має традиційні соціальні та етичні погляди. В європейському контексті він більш схильний до євроскептицизму, ніж стандартний консерватизм, що не підтримує відкрито націоналістичний чи ультраправий підхід. Багато з націонал-консерваторів є соціал-консерваторами й виступають за обмеження імміграції в Європу.

Тут доречно згадати й про В. Липинського, який вважав, що особливістю і позитивним елементом національного консерватизму була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для нього – це всі громадяни держави. Націоналізм В. Липинського зводиться до того, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією. Інтегровані на ґрунті етнокультури і національної самосвідомості, вони повинні згуртувати всі народи в одне ціле. Поряд з цим важливою складовою його національного консерватизму можна вважати ставлення до ідеології, яку він виводить із народних традицій та звичаїв, зокрема з державного досвіду гетьмансько-козацьких часів, високої етичної культури хліборобської спільноти, вважаючи її рушійною силою національного відродження України.

Поряд із «демократією» В. Липинський відкриває й «охлократію». До держав «охлократичного» типу він відносить революційні диктатури, фашизм, більшовизм та ін. Для цієї системи характерне зосередження політичної й духовної влади в одних руках. Під духовною владою він розуміє не лише церковну в її традиційному розумінні, а й ідеологічну в сучасному розумінні, коли глава держави є водночас пророком і непогрішимим інтерпретатором офіційної ідеологічної доктрини. Особливістю «охлократії» є, на його думку, те, що вона в минулому складалася з кочівників, а в новітні часи – з декласованих елементів. За такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює юрбою.

Найприйнятнішою для України В. Липинський вважав «клясократію» – форму державного устрою, яка відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основу такого устрою повинна бути покладена правова, «законом обмежена і законом обмежуюча» конституційна монархія. На чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною. Пропонуючи монархічний устрій, він заперечує демократію як метод організації нації, але не заперечує її як свободу. У його монархічній системі громадяни наділені свободою економічної, культурної та політичної самодіяльності, але ця свобода обмежена авторитетом сильної і стабільної влади. «Клясократія» в його розумінні є гармонійною політичною співдружністю хліборобського класу як консервативної опори держави з іншими класами. Лише ця співдружність здатна, на думку В. Липинського, забезпечити державотворення й організацію української нації.

Зазначені сучасні українські консервативні партії (УНКП та УКП) не задекларували подібних поглядів, але однак єдині в унітарності української державності, її соборності та збереження української мови як єдиної державної. При цьому УКП виступає за повернення в суспільно-політичне життя ідеології українського консерватизму на основі традицій і морально-правових засад українського козацтва, пріоритетності засад української культури. УКП переконана: «Українська держава зобов'язана дбати про відродження й розвиток української нації – сукупності усього населення, всіх етносів, які проживають у межах держави й об'єднуються за допомогою юридичних інституцій, прав громадянства, які мають духовну потребу жити разом і спільно рухатися до визначеної мети, покладаючи в основу розвитку цінності культури титульної нації» [6; 7].

УКП заявляє також, що вона розуміє реалізацію української національної ідеї «як здійснення права українського народу на створення соціального ладу, який гармонізував би інтереси індивідуума та соціальних груп на принципах ідеології українського консерватизму, ставки на культуру титульної нації у всіх сферах діяльності суспільства» [6; 7]. УКП в порядку, що не суперечить чинному законодавству, виступає за пріоритет представників українського етносу в усіх владних структурах. При цьому УКП пояснює своє бачення державної моделі України: «Найпритаманнішою ук-

раїнцям моделлю влади є гетьманська держава, яка поєднує управлінську ефективність і систему суспільного контролю над владою: наразі Президент (Гетьман) України повинен бути єдиним главою виконавчої влади, повністю відповідальним за роботу уряду і всіх інших виконавчих структур, які діють на підставі верховенства закону, незаперечного пріоритету національних інтересів і духовно-моральних засад організації суспільства. Президент (Гетьман) України особисто відповідає за стан справ у всій державі власним майном і свободою. Водночас партія виступає за розширення повноважень громад, місцевого самоврядування, в тому числі козацького» [6; 7]. Відтак у цьому УКП є близькою до основних течій консерватизму – традиціоналістської й патерналістської, які виступають на захист сильної влади й держави, вбачаючи в них засіб забезпечення традицій, національної своєрідності.

УНКП, щоправда, також задекларувала, що прагне сприяти «поверненню індивідові, сім'ї і суспільству патерналістської функції», а незалежна держава повинна стати умовою та інструментом захисту національних інтересів, але при цьому виступає за втілення в життя соціально-економічної моделі народного капіталізму, перетворення економічної системи із суцільно державної на переважно приватну, оскільки вона є основою найефективнішого на сьогодні способу виробництва та формування в Україні середнього класу шляхом розвитку вітчизняного середнього та малого бізнесу. УНКП виступає за розбудову політичної системи на основі громадянського суспільства, що є основою правової держави, при якій забезпечуються найбільші успіхи в матеріальному й духовному розвитку нації, поважається особиста свобода громадян. УНКП переконана, що пріоритетним напрямом державної політики України має бути підтримка розвитку місцевого самоврядування. Держава мусить усебічно підтримувати ініціативи міст, спрямовані на вирішення проблем місцевого самоврядування і побудову демократичного громадянського суспільства, а усім громадянам України, незалежно від національності, необхідно забезпечити рівні політичні та соціальні права.

УНКП вважає, що потрібно створити ефективну й оптимально структуровану армію й необхідно відмінити обов'язкову військову службу та перейти до формування армії на основі професійно-добровільного контрактного принципу.

УКП також виступає за професійно-добровільну армію, проте з широким залученням, в установленому чинним законодавством порядку, до самооборони козацьких об'єднань.

У державній політиці, на думку УНКП, мають превалювати національно-патріотичні інтереси: необхідно запровадити такі умови надання українського громадянства, як присяга на вірність Україні; перевірка знань державної мови, історії та Конституції України; 10 років проживання на українській території, а для осіб українського походження, які бажають повернутися в Україну, гарантувати позачергове надання громадянства; право на утворення національно-культурних автономій у місцях компактного проживання єдиної національності мають представники всіх етнічних груп. УНКП відкидає геноцид, етноцид та інші форми насильства над іншими націями та етнічними групами [5].

Європейські консерватори виступають за право власності. У економічних питаннях вони зазвичай ліберали, погляди яких виходять із класичного лібералізму А. Сміта. Дехто із консерваторів прагне до модифікованого вільного ринку, наприклад, до американської системи, ордолібералізму або національної системи Ф. Ліста. Ці погляди відрізняються від суворого *laissez-faire* тим, що у них державі відводиться роль підтримувати конкуренцію, водночас захищаючи національні інтереси, національне суспільство та ідентичність.

Основою економічного розвитку України, метою якого є забезпечення гідного рівня життя всім громадянам України, на думку УНКП, може бути лише державний суверенітет, ринкова економіка та недоторканність приватної власності. При цьому має бути сформована потужна національна буржуазія, а ефективний розвиток економіки України можливий лише за умови впровадження у життя соціально-економічної моделі народного капіталізму, яка передбачає: поширення дії об'єктивних законів ринку на діяльність усіх економічних структур; перевагу приватної власності над іншими формами власності; формування потужного середнього класу, який повинен становити не менше 65% громадян України; усіяку підтримку розвитку малого та середнього бізнесу; конкуренцію як основного стимулюючого принципу функціонування будь-якої системи; визнання індивідуальної праці та особистого інтересу людини за найсильніші спонукальні мотиви життєдіяльності будь-якої системи. Разом з тим, УНКП стверджує, що розбудова вільної ринкової сис-

теми має відбуватися шляхом роздержавлення (приватизації) власності та формування потужного середнього класу – станового хребта суспільства. У державній власності повинні залишатися лише стратегічно важливі для Української держави підприємства, а державна машина має бути виведена з більшої частини суспільно-економічного життя.

Є в програмі УНКП й інші протиріччя. Так, УНКП вважає, що Українська держава на час формування конкурентоспроможності нації мусить взяти на себе її економічний захист, «що означає сприяння розвиткові вітчизняних приватних підприємств, захист їх від економічної агресії іноземних корпорацій». І разом з тим, «впевнена, що лише та країна зможе утвердитися в III тисячолітті, яка вміє створювати сприятливі умови для залучення світового капіталу» [5]. При цьому УНКП прагне застосовувати в життя і дійсно радикальні економічні реформи, які здатні вивести нашу країну на європейський шлях розвитку.

УКП вважає, що розподіл власності повинен здійснюватися за її різними формами (державною, колективною, індивідуальною) з орієнтацією на пріоритетність прав суспільства, виступає проти приватизації стратегічних галузей (оборонних підприємств, енергетики, водопостачання тощо, діяльність яких може призвести до загрози національній безпеці), за раціональне використання можливостей природно-ресурсного потенціалу України та переваг її геополітичного розташування як центру комунікаційних зв'язків між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем. Партія виступає за припинення пограбування національних трудових ресурсів і перетворення України на сировинний придаток інших країн. В Україні має бути державний контроль і управління природними ресурсами. Партія виступає за створення державного природно-ресурсного фонду, статок якого забезпечуватиме потреби (передусім соціальні) усіх громадян України, а не лише окремих груп чи кланів, за державний контроль та управління природними ресурсами як матеріальної бази існування суспільства. Всі природні ресурси повинні бути передані під опіку Державного природно-ресурсного фонду України.

УКП виступає за уникнення політики подвійних стандартів у наданні соціальних послуг, за формування справжньої української еліти, яка вболіває за свій народ і гідно відстоює його національні інтереси; підтримує всебічний розви-

ток малого і середнього підприємництва в Україні як основи динамічного розвитку й стабільності національного виробництва. Партія обстоює державну програму кредитування для започаткування малого бізнесу і підтримує проведення реформ в аграрному секторі, забезпечення селянам права вільного вибору форм господарювання, за широке впровадження у виробничі відносини на селі моделі реального співвласництва, а також проти приватизації землі іноземними громадянами [6; 7].

УНКП у своїй програмі виступає за те, аби кожний громадянин України отримав земельний сертифікат на володіння земельною ділянкою, а на кожного працюючого громадянина в банківській установі відкривався б індивідуальний депозитний пенсійно-соціальний рахунок. Щомісяця на нього мало б нараховуватися 10% заробітної плати працівника. Для уникнення монополізації з боку приватних українських чи іноземних компаній на ринках України мають бути прийняті ефективні антимонопольні закони, що передбачають відстоювання передусім національних інтересів нашої держави. Що ж до соціальної політики УНКП, то партія заперечує втручання держави в особисте життя громадян. А отже, на її думку, необхідно: ліквідувати систему індивідуальних ідентифікаційних номерів, які сьогодні надаються всім громадянам України, а також всі електронні досьє на них; зупинити дію Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за ухилення від сплати податків». УНКП виступає за зміну підходів до формування витратної частини бюджету, де насамперед мають виділятися кошти на освіту, охорону здоров'я, культуру, науку, соціальне забезпечення громадян. УНКП вважає за доцільне запровадження системи дешевих кредитів для особистого будівництва, створення малих і середніх підприємств, купівлі споживчих товарів тощо.

Європейські ж неоконсерватори критикують лібералів, які, на їхню думку, завдали суспільству великої шкоди, сподіваючись, що свобода ринкових відносин стане економічними, соціальними й політичними важелями розвитку. Наріжним каменем соціальної політики сучасні консерватори вважають заохочення особистих досягнень, ініціативи. Соціальний захист у державі повинен поширюватися лише на тих, хто не має змоги працювати. Неоконсервативна свідомість

непримиренна до споживацтва. Кожен крок у бік соціальної справедливості сучасні консерватори розглядають як зрівнялівку, послаблення свободи. Коли громадянин сподівається, що держава мусить забезпечити йому комфортне існування, знімаючи чинники ризику, це протиприродно і небезпечно для держави. Адже суспільство розвивається за рахунок ініціативи й відповідальності. Природним, на їхню думку, є те, що в суспільстві існують слабкі (аутсайтери) і сильні особистості [15–20].

Помітне місце в конструкціях сучасних консерваторів посідають проблеми свободи, рівності, влади, держави, демократії. Більшість консерваторів вважає себе захисниками прав людини і головних принципів демократії. Не заперечуючи плюралістичну демократію, вони висловлюються за критичний підхід до неї, визнаючи взаємозв'язок між капіталізмом і демократією. Значна частина консерваторів ставить на перше місце суспільство, яке, на їхню думку, значно ширше від уряду, історично, етично й логічно вище за конкретного індивіда. У другій половині ХХ ст. традиційний консерватизм вступив у суперечність із тенденціями суспільного розвитку, що зумовило його трансформацію в неоконсерватизм.

Неоконсерватори наголошують, що суспільство – складна органічна цілісність, а його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом або згідно з соціальною теорією. Треба спиратися передусім на досвід. Суспільство вдосконалюється поступово за внутрішніми законами, закоріненими в минулому. Вирішальне значення, на думку сучасних консерваторів, мають звичаї, вподобання, традиції народу. Головним критерієм суспільного розвитку представники цього ідеологічного напрямку вважають зміну звичок, традицій і характеру людей. Сучасні консерватори наголошують, що розвиток суспільства мусить бути безпечним як для окремої людини, так і для всього суспільного організму. Важливого значення в удосконаленні суспільства сучасні консерватори надають моральному вдосконаленню людини.

Стабільність – головна умова утвердження істотної цінності орієнтації на людину. Звідси – необхідність протистояти згубному процесу визволення людини від інституціонального обґрунтованого порядку, істотна риса та державний

авторитет. Встановлення такого порядку, коли, базуючись на лояльності громадян, вимагається захист державного суверенітету. Держава повинна бути сильною, здатною чітко відображати політичну волю людей. Важливою рисою є також принцип волі, спроможність здійснювати індивідуальну й суспільну ініціативу в межах правових норм. Влада не може бути підпорядкована якійсь функціональній меті соціальної справедливості, рівності, волі тощо.

Традиціоналістський консерватизм представлений патерналістським крилом в англійському торизмі та французькому голлізмі, німецькими правими консерваторами й частиною соціал-консерваторів Німеччини. Для прихильників цієї течії характерні більші, порівняно з новими правими, акценти на традиціях і релігії. Але якщо в Європі вони роблять ставку на християнство, то нові праві у США – на модерністські «електронні» церкви. Європейські нові праві взагалі відмовляються від іудейських і християнських традицій і виступають за відродження язичництва. А неоконсерватори є прихильниками ліберальних церков.

Вітчизняні консервативні партії близькі до таких постулатів, надто до європейських. УКП оголошує себе колективним носієм ідеології національного консерватизму, що ґрунтується на українській національній ідеї, яка полягає у збереженні традиційних духовних цінностей, захисті національного буття, його історії і культури, відстоюванні національної релігії, держави, родини та власності. Життя ж українців має базуватися на основі побудови національної, демократичної, духовно і економічно розвиненої, соціальної, правової, соборної держави – досконалого інструменту управління. УКП вважає, що для України традиційно основою світогляду народу, а отже, і сучасної української державної влади мають бути християнські цінності. Ідеологічним типом українського суспільного розвитку, вважає партія, є ідеологія національного консерватизму, що ґрунтується на традиційній християнській моралі, духовних цінностях і засадах патріотизму, національної єдності, міцності шлюбно-сімейних відносин, на верховенстві закону, свідомому виборі історичної національної долі. Партія категорично виступає проти зовнішнього втручання і використання національного інформаційного простору й домагатиметься, щоб інформаційний простір України використовувався на забезпечення інформаційних, духовних потреб українського народу. УКП проти дезінтеграції

української нації за регіональними, конфесійними, мовними та іншими ознаками. Партія обстоює визнання на міжнародному рівні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні спланованим геноцидом проти всього українського народу.

УКП «на законних засадах» домагається впровадження в суспільне життя морально-правових засад, заснованих на традиційно-культурних цінностях української титульної нації, виступає за розвиток нації на основі міцних шлюбно-сімейних відносин, патріотизму, збереження довкілля, відданості духовним ідеалам, а також визначення пріоритетності науки, культури й освіти. Партія домагається поступового перетворення України на експортера інтелектуальних послуг, країни університетів, яка керується національною духовно орієнтованою елітою, а також повноцінного функціонування української мови, яка є духовним стрижнем розвитку титульної нації: «Чия мова – того й держава. Немає рідної мови – немає держави!».

УКП проти введення поняття «політична нація», за яким, як зазначається у програмі партії, прихована відсутність провідної ролі в державі титульної нації, її культури, традицій тощо. Партійці переконані, що подолання хаосу і відновлення соціального порядку починається з відновлення порядку в душах і головах людей, а тому для еліти нової епохи домінуючими повинні стати духовні цінності українського народу. УКП прагне того, щоб кожен займав свою суспільну нішу відповідно до здібностей, за рівність усіх перед законом, за розвиток соціального партнерства на основі українського національного солідаризму. Партія домагатиметься повернення у суспільно-політичну свідомість і широке використання у виховній роботі традицій і морально-правових норм українського козацтва і виступає за формування у кожного громадянина України відданості національним ідеалам і традиціям, високої духовності й активної громадянської позиції. Крім того, УКП за законодавче відновлення граfi «національність» у паспортах українських громадян і за скасування введеного ідентифікаційного коду для кожного громадянина. Партія сприяє відродженню українського козацтва як масового громадсько-патріотичного руху, а козацької ідеї як основи національно-патріотичного виховання молоді. Таким чином, УКП відстоює утвердження соціального оптимізму у світогляді молоді, здорового способу життя, створення козацьких, патріотичних молодіжних об'єднань,

створення умов для реалізації творчого потенціалу обдарованої молоді, розвиток туризму, фізкультури та спорту. Партія вбачає своїм обов'язком впровадження моделі національної культурної політики, яка гарантуватиме високий рівень державної і громадської підтримки для національної спадщини, культури й мистецтв, а основними принципами такої політики у сфері культури повинно стати, передусім, створення єдиного національного культурного простору, захист цього простору від негативних впливів ззовні [6; 7].

У свою чергу, УНКП вважає за необхідне повернення історичних назв, перейменування міст, у назвах яких закарбувалася тоталітарна епоха. Для осіб, які претендують на статус державного службовця, потрібно ввести обов'язкову перевірку знань державної мови, історії та Конституції України. Партія виступає за вироблення та реалізацію національних програм з питань охорони сім'ї, материнства та дитинства, заохочення народжуваності, зниження рівня смертності. УНКП прагне визнання та утвердження традиційних християнських цінностей, національної історичної спадщини, традицій, культури, етики. Виступає за відродження традиційно високої ролі жінки в українському суспільстві, усунення відкритих і прихованих форм дискримінації жінок, а українські громадяни, які народилися в 1928–1945 рр., повинні мати статус учасників ВВВ з відповідними соціальними гарантіями, передбаченими законодавством [5].

Що стосується церковного питання, то УКП проголошує захист свободи совісті й виступає за зростання консолідуючої ролі Церкви у духовному оздоровленні української нації, за відновлення Української Помісної Православної Церкви на засадах самоврядування [6; 7]. У презентації УКП в 2005 р. її тогочасний голова Г. Щокін додав: «Світоглядно-концептуальною владою для сучасної України – найбільшої в світі Православної Держави – може бути тільки християнська доктрина, побудована на світлій Нагорній Проповіді Ісуса Христа. Природним продовженням такої світоглядної влади є український консерватизм» [21].

У свою чергу, УНКП також орієнтується на християнські цінності. Партія переконана, що Україна не зможе стати повноцінною державою доти, доки не матиме єдиної незалежної Української Помісної Православної Церкви на чолі з Українським Патріархом у Києві. УНКП дотримується позиції, що нетрадиційні для української нації церкви мають

виступати лише як представництва іноземних церков. Секти, які спрямовують свою діяльність на руйнування людської душі та сімейних цінностей, не повинні мати місця в Україні. При цьому викликає здивування твердження, що «протестантизм породив капіталізм XVI–XVII ст., католицизм – капіталізм XIX–XX ст. Настала черга православ'я породити народний капіталізм XXI ст.» [5].

З цього приводу дивує небажання сучасних консервативних партій (власне як УКП, так і УНКП) усвідомити dokonані історичні закономірності розвитку національної Церкви в Україні і сьогоднішні реалії. Йдеться про ставлення до Греко-Католицької Церкви, яку сповідує п'ята частина українців. Не слід забувати, що ця Церква – національна, має досить давні коріння в Україні, є невід'ємною частиною її духовного світу та ества. Хочеться нагадати, що консервативні політики в еміграції ще в середині XX ст. усвідомили важливість обох українських Церков для держави (УАПЦ – УГКЦ), що офіційно було заявлено, зокрема, Союзом гетьманців-державників на чолі з Гетьманичем Данилом Скоропадським. Такі засади Гетьманського руху свідчать, що від часів існування Гетьманату 1918 р. на чолі з П. Скоропадським і протягом усього повоєнного часу провідники гетьманської ідеї залишилися щодо справ віри на сповідуваних ними консервативних позиціях: невід'єдність Церкви від держави, автокефальність УПЦ, традиціоналізм у визнанні провідної віри. Разом з тим відбулася еволюція до глибших і міцніших національно-державницьких позицій у церковному питанні: визнання провідною не лише православної, як за Гетьманату 1918 р., а й греко-католицької віри, підтримання ідеї їхнього воз'єднання в майбутньому та взаємопошани у сьогоднішній як засіб і шлях об'єднання нації, соборності держави та інше. Консерватори стали у своїх поглядах більш орієнтованими не на політичну кон'юктуру, а на погляди віруючих (прагнення донести ідею воз'єднання УПЦ й УГКЦ до українського народу) [22]. Їхній підхід до Церкви став практичнішим – у розумінні того, що релігійний розкол розхитує не лише Церкву, а й українську громаду, прагнення поставити під державний контроль діяльність релігійних сект, узяти дійову участь у відродженні Церкви. Відтак, нині є нагальна потреба враховувати досвід розвитку українського консерватизму, якого уже набула ця ідеологія за минулі часи (і не лише в релігійних питаннях).

Безумовно, будь-які консерватори завжди є партріотами та націоналістами. УНКП вважає, що націоналізм є процесом політичної самореалізації народу і властивий тією чи іншою мірою всім націям. Водночас ця партія заявляє, що культивує український націоналізм без приниження національної гідності інших мешканців України. Крім того, УНКП виступає за те, щоб «держава визнала ОУН-УПА, яка вела справедливу, героїчну і священну боротьбу за свободу та незалежність своєї Батьківщини, воюючою стороною, а учасники національно-визвольної боротьби були прирівняні у правах до ветеранів Великої Вітчизняної війни, забезпечені високими пенсіями, офіційно удостоєні почесей» [5]. Разом з тим, лідер УНКП О. Соскін 2 лютого 2010 р., засуджуючи надання Президентом В. Ющенком С. Бандері звання Героя України, назвав провідника ОУН(р) «Каїном». О. Соскін, зокрема, заявив, що С. Бандера є винним «у розколі українського національного руху напередодні страшної Другої світової війни двох імперій: фашистської на чолі з Гітлером та радянської на чолі із Сталіним. Бандера і його група розпочали братовбивчу війну в середині ОУН і здійснила низку брутальних вбивств своїх побратимів – тих, хто створювали ОУН та були її лідерами» [23]. О. Соскін також вважає, що С. Бандера був одним з тих, хто сприяв розпаленню війни між українською та польськими націями, фактично перенісши її на рівень фізичних розправ з мирним населенням. Присвоєння звання Героя України С. Бандері, заявив лідер УНКП, викликає подив як у Польщі, так і в Україні, а дії В. Ющенка ніби-то послаблюють єдність українського народу і сприяють його міжнародній ізоляції. При цьому О. Соскін під своєю заявою не підписався як голова УНКП, а лише як директор Інституту трансформації суспільства. Дивна позиція лідера національної консервативної партії, яка, до того ж, неприховано відображає пропольські симпатії.

Перший же голова УКП Г. Щокін, презентуючи 2005 р. цю нещодавно зареєстровану партію, заявив, що УКП виступає за здоровий націоналізм, етнізм і патріотизм, який базується на любові до Бога та Батьківщини і боротьбі проти расизму, шовінізму, фашизму, сіонізму, які сповідують ненависть до інших Божих творінь [24]. При цьому притаманний консерватизму націоналізм розуміється як патріотизм, активна життєва позиція кожного громадянина України [25,

с. 13]. Серед своїх основних принципів УКП вбачає українську етнократію, за якої всі гілки і рівні державної влади належать представникам титульної української нації (не менш як 80%) з одночасним пропорційним залученням представників національних меншин. А отже, вважає, що етносоціальну структуру українського суспільства треба відновити на всіх щаблях «соціальної піраміди», як і запис про національність у паспортах і свідоцтвах про народження громадян нашої держави [26]. Водночас, в ідеології УКП присутнє питання зміцнення відносин та солідарності країн слов'янського та православного світу та виразний антисемітизм [25, с. 8; 27].

Важливе місце у програмах двох зазначених консервативних партій (УНКП та УКП) займає їхнє бачення зовнішньої політики України. В цьому контексті позиція УКП більш відповідає консервативним постулатам, аніж УНКП, яка більш схильна до ліберальних зовнішньополітичних напрямів. Так, УКП наполягає на недопущенні в міжнародних стосунках утворення наддержавних інституцій, на недопущенні військово-технічної залежності Збройних сил України від військово-промислового комплексу Росії, базування в Україні Чорноморського флоту Росії. УКП виступає за позаблоковий статус Української держави. Разом з цим партія підтримує участь України у побудові нової системи європейської та світової безпеки.

У сфері зовнішньої політики пріоритетом для УКП є утвердження орієнтації України на європейські цінності, здійснення реальних партнерських, взаємовигідних стосунків з європейськими політичними та економічними структурами, з одночасним розвитком добросусідських відносин з Росією та іншими країнами світу. Партія розглядає як важливе завдання створення та впровадження ґрунтовної Концепції зовнішньої політики, орієнтованої на забезпечення національних інтересів, покликаної дати адекватні відповіді на глобалізаційні виклики. При цьому УКП вбачає своїм завданням відстоювання національних інтересів, орієнтацію на духовно близьких партнерів, протистояння разом з ними різним проявам антикультури та намаганням встановити світове панування з одного центру. Водночас, виступаючи за розвиток усебічного співробітництва та взаємовигідних відносин України з державами-сусідами, УКП є противником утворених в європейському та євразійському регіонах над-

державних утворень. Разом з цим партія підтримує розвиток співпраці, взаємодії України з українською діаспорою і на Заході, і на Сході [6; 7].

Натомість УНКП вбачає пріоритетними напрямками своєї діяльності в: розробці конкретних форм реалізації євроатлантичної моделі народного капіталізму; формуванні практичних кроків щодо входження України до НАТО та набуття нею статусу асоційованого члена Європейського Союзу; розробленні моделі Балто-Чорноморського економічного альянсу, ядром якого повинні стати країни трикутника Україна – Польща – Німеччина; виробленні механізмів реального наповнення українсько-російських відносин за принципом мирного співіснування. УНКП дотримується позиції, що Україна не повинна бути членом СНД. Згідно з програмою партії, Україна має виробити параметри і впроваджувати в країні євроатлантичну модель розвитку та набутти статусу асоційованого члена Європейського Союзу, в якому її партнерами мають бути передусім центральноєвропейські держави та країни Балтії, а також Німеччина, Франція, Італія. На кордонах з Росією і Білоруссю слід створити зони вільної торгівлі, маючи за мету перетворити Україну на величезну інфраструктурну торгову базу, «перевалочну» між Європою та Азією, а також між Північчю та Півднем. На кордонах України з її західними сусідами також доцільно формувати вільні торгові зони. УНКП домагатиметься виведення з України іноземних (очевидно – російських) військ і виступає за вступ України до НАТО [5].

Отже, можна зробити висновок, що ідеологія УКП здебільшого відповідає принципам націоналістичного консерватизму, а УНКП – практично злилася з ліберальною. Проте обидві ці партії є надто пасивними в політичному житті країни, а їхні сьгоднішні програми потребують змін до потреб сучасності. Неоконсерватизм в Україні поки що так і не сформувався на ідеологічно-теоретичній основі, а політиків-консерваторів, які б усвідомлювали глибинну суть та багатомірність консерватизму, а тим паче могли б виробити оновлену його концепцію до потреб і викликів новітніх та прийдешніх української дійсності та загальносвітових перетворень – поки що немає.

Таким чином нові політичні умови, суспільний лад, новий соціально-демографічний стан країни та нова структури-

зація її населення, новітня форма економічних рушіїв, плінність духовності, глобалізаційні процеси та достеменно інший ритм життя і його зміни, що відбулися й відбуватимуться за нового століття, вимагають і новітнього розвитку, збагачення консерватизму. В тому числі й політичного. І саме над цими викликами мали б і мають замислюватися політики-консерватори та партійні ідеологи, власне, кожної політичної сили. Очевидно, що сучасному українському політичному консерватизму ще належить перейнятися як боротьбою за власну нішу у серцях, розумі та душах свого народу, так і проблемою власної еволюції.

1. Офіційний сайт Міністерства юстиції України: Реєстр політичних партій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties>.
2. Українська Консервативна партія та її структури // Персонал. – 2005. – 14–20 лютого. – № 7.
3. Українська Національна Консервативна партія (Офіційний сайт): Про УНКП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uncp.soskin.info/?ch=1&fl=about>.
4. Українська Національна Консервативна партія (Офіційний сайт): Членство в УНКП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uncp.soskin.info/?ch=1&fl=vstup>.
5. Українська Національна Консервативна партія (Офіційний сайт): Програма УНКП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uncp.soskin.info/?ch=1&fl=platforma>.
6. Програма Української Консервативної партії // Персонал. – 2005. – № 5.
7. Програма Української Консервативної партії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrvybir.com/index.php?go=Content&id=3>.
8. Родіонов В. Ідейно-теоретичні засади українського національного консерватизму // Український час. – 1995. – № 2.
9. Boehm, Max Hildebert. Das eigenständige Volk. – Göttingen, 1932; Boehm, Max Hildebert. Der Bürger im Kreuzfeuer. – Göttingen, 1933.
10. Boehm, Max Hildebert. Der Bürger im Kreuzfeuer. – Göttingen, 1933.
11. Freyer, Hans. Der Staat. – Leipzig, 1925.
12. Повель Л., Бержье Ж. Утро магов. – М.: Вече, 2005.
13. Spengler, Oswald. Der Untergang des Abendlandes. – München (zuerst 1918/1972), 1973.
14. Spengler, Oswald. Politische Schriften. – München, 1932.

15. Stefan Breuer. Die «Konservative Revolution» – Kritik eines Mythos // Politische Vierteljahresschrift. – 1990. – Jahrgang 31. – Heft 4.
16. Griffen, Roger (ed). «The Legal Basis of the Total State» – by Carl Schmitt. Fascism. – New York: Oxford University Press, 1995.
17. Дугин А. Философия политики. – М.: Арктогея, 2004.
18. Alter, Peter. Nationalismus. – Frankfurt, 1985.
19. Gerstenberger, Heide. Der revolutionäre Konservatismus. – Berlin, 1969.
20. Schwarz, Hans-Peter. Der konservative Anarchist. Politik und Zeitkriuk Ernst Јngers. – Freiburg, 1962.
21. Українська Консервативна партія: основні принципи // Персонал. – 2005. – 14–20 лютого. – № 7.
22. Гай-Нижник П. П. Позиція Гетьманського руху після Другої світової війни щодо становища Церкви в майбутній Українській Державі // Друга міжнародна науково-практична конференція «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації»: Тези доповідей: 18–20 червня 2008 р., м. Львів. – Ль.: Поліграфічний центр видавництва Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – С.184–186.
23. Українська Національна Консервативна партія (Офіційний сайт): Навіщо Ющенко дав звання Героя України Степану Бандері? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uncp.soskin.info/material.php?pokaz=2863>.
24. Українська Консервативна партія: основні принципи // Персонал. – 2005. – 14–20 лютого. – № 7.
25. Концепція стратегії розвитку України у ХХІ столітті: консервативна модель / Авт. кол.: Г. В. Щокін (кер.), О.В.Бабкіна, В.М. Бебик та ін. – К.: МАУП, 2003.
26. Щокін Г. Основні принципи Української Консервативної партії // Персонал. – 2005. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?id=32>.
27. Щекин Г. Славянство: его место и роль в европейской истории: Докл. на Междунар. науч. конф. «Славянский мир в условиях глобализации», 3–7 дек. 2003 г., София, Болгария. – К.: МАУП, 2004.

ХАРАКТЕРИСТИКА ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті, на основі цілої низки теоретико-методологічних підходів і концепцій, зроблено спробу охарактеризувати тенденції розвитку ідеології сучасних українських націоналістичних партій. Особливу увагу приділено перспективам цієї політичної ідеології в умовах сьогодення.

Ключові слова: ідеологія, політичні партії

Alexander Sytnyk. Characteristic ideology of the modern Ukrainian nationalist parties: the theoretical-methodological aspect. In the article, on the basis of a number of theoretical and methodological approaches and concepts, an attempt is made to describe tendencies of development of the ideology of modern Ukrainian nationalist parties. Special attention is paid to the prospects of the given political ideology in the conditions of modernity.

Keywords: ideology, political parties

Вивчення ідеології сучасних українських націоналістичних партій останнім часом стає все більш актуальним завданням політологічної науки з огляду на ту нішу, що її ці партії займають у суспільстві та місцевих органах влади. При цьому, дослідження ідеології сучасних українських політичних партій потребує неупередженого й виваженого підходу. Поряд із цим, слід зауважити, що в сучасній політологічній науці існують досить різні точки зору щодо теоретико-методологічних засад дослідження політичних теорій та ідеологій.

Д. Б. Мангейм і Р. К. Річ стосовно політичної системи та ідеології розмежували методологічний підхід і етичну оцінку сприйняття певних політичних явищ і реалій. Ідеологія та політична система надають засоби для структурування й зведення в єдине ціле переваг, зроблених окремими людьми, однак саме рішення кожна людина зазвичай приймає індивідуально. Для розмежування двох вищевказаних сфер у політології використовуються спеціальні поняття. Коли йдеться про те, як ми здобуємо знання й що ми знаємо, вживає-

ться термін «емпіричний аналіз», який означає своєрідну розробку та використання спільної для всіх об'єктивної мови для опису політичної реальності. В іншому разі, коли йдеться про те, як використовувати наші знання, вживається термін «нормативний аналіз», або – розробка й вивчення суб'єктивних завдань, цінностей і етичних норм, якими ми керуємося для використання наших знань про реальність [1, с. 20–21]. К. Байме зауважив, що протиставлення нормативних і неопозитивістських емпірико-аналітичних теорій між аристотелівським розумінням політики як практичної філософії та новочасними раціоналістичними й емпіричними теоріями, що ведуть свій родовід від Макіавеллі, Бекона та Гоббса, орієнтуючись переважно на технічно-раціональне розуміння політичного. Класична політична наука, починаючи з Аристотеля, вважала себе вченням про добropорядне й справедливі життя. Отже, була продовженням етики. Платон розглядав політику та етику разом, в одній книзі. Аристотель відокремив одну від одної, але їхній взаємозв'язок усе ж таки залишився дуже тісним: етика займається здебільшого статичним, а політика – динамічним. Відповідно, метою нормативних теорій є дія, а не пізнання як таке. У той же час, саме нормативісти надали потужного імпульсу вивченню історії політичних ідей [2, с. 69, 75, 78].

Серед обширної літератури з націоналізму виділяються декілька основних підходів. Домінуючим поглядом на націоналізм вважається веберіанський або історичний підхід, який розглядає націоналізм як довготривалий процес розвитку світового історичного явища чи своєрідного, «ідеального типу». У рамках цієї парадигми націоналізм має власні корені, момент зародження, стадії зростання й часові межі, що збігаються в своїх основних характеристиках у більшості країнах світу [3, с. 197]. В сучасній українській політологічній науці відома тенденція врахування та використання певних методів, властивих західній політології. Зокрема, це стосується методу «осмислення типового ідеалу», який, згідно з думкою М. Вебера, «не стільки намагається відтворити реальність, скільки виявити розбіжності між «моделлю», яка створена, і реальністю, що вивчається». Такого роду підходи дають змогу сформулювати найбільш оптимальні критерії наукового пошуку та ефективного втілення його на практиці [4, с. 338].

Зростання ролі політичних партій у суспільстві зумовлює необхідність поглиблення методологічної бази дослід-

дження, зокрема доцільним є використання системно-структурного (партії як елемент політичної системи) та функціонального (дослідження функцій елементів у системах) методів дослідження діяльності політичних партій [5, с. 19]. Системно-структурний та функціональний методи доповнюють один одного.

Загальна теорія партії, що розробляє методологію й типологію партій, вивчає, серед іншого, політичну та партійну ідеологію. Спеціальна теорія партії вивчає конкретні особливості й специфічні закони, що проявляються або у певних типах партій, або в партійній системі тієї чи іншої країни, у тому числі, з урахуванням національних особливостей і специфічних процесів [6, с. 12, 15]. Саме такий підхід дозволяє належним чином вивчати націоналістичну або ж національно-державну ідеологію.

Національно-державна ідеологія, протистоячи ентропії рутинно-розрізненому й роз'єднаному способу життя, формує з маси народ, з людини – особистість, з індивіда – громадянина. При цьому кожен народ відрізняється від іншого саме якістю духу [7, с. 339].

Процес формування та розвитку ідеології відбувається в реальному історичному процесі. У суспільно-політичному житті ідеологія може виконувати як позитивну, так і негативну функцію, сприяти розвитку суспільства й культуротворчого процесу або стримувати його. Також суттєвим є те, що одна й та ж сама ідеологія (система ідей, поглядів, оцінок) може утримувати означені характеристики практично одночасно, сприяючи суспільному розвиткові в одному вимірі та стримуючи його в іншому. Усе залежить від змісту ідеології, характеру суспільних відносин, в яких вона розгортає свою функціональність, загальної духовної атмосфери й культурно-історичної традиції, сила якої може не лише деформувати будь-який ідеологічний вплив, але навіть і знищити його. Будучи виразником групового інтересу і всього того, що з ним органічно пов'язане, ідеологія тим ближче до істини, чим точніше виражає весь комплекс суспільних потреб, інтересів і суперечностей, не перестаючи при цьому віддавати першість інтересам свого суб'єкта. А для цього вона має набути такого вигляду, якого потребує саме ця група і саме у цій історичній ситуації. Сама ж група може перебувати в різних точках своєї історичної еволюції. Вона може бути лише групою спільного соціального стану, але не

усвідомлювати його справжнього стану, структури, причин, генези та можливих перспектив. Ідеологія у цьому разі буде тим істиннішою, чим краще пояснить цю ситуацію, тобто ближчою до науки [8, с. 130–131]. Розвиток ідеології проходить у тісному взаємозв'язку з іншими суспільно-політичними факторами. Однак суттєвою особливістю ідеології є її здатність виконувати функцію визначального спрямовуючого та консолідуючого чинника в суспільстві та державі. Особливо важливим є зміст і характер тієї чи іншої ідеології. Оскільки саме від нього значною мірою залежить специфіка її реалізації в суспільно-політичній і державно-правовій сферах. Досвід світової історії яскраво свідчить, що лише залежність еволюції ідеології від духовних принципів і культурно-історичних традицій нації може забезпечити її повноцінний, цивілізований розвиток і унеможливити переростання в різного роду тоталітарні форми.

Згідно з визначенням В. Лісового, ідеологія – це сукупність взаємопов'язаних, а то й ніяк не пов'язаних між собою ідей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій [9, с. 602]. Отже, ідеологія – це духовна сутність держави, засіб консолідації громадян у єдиний народ, фактор мобілізації найголовнішого з усіх ресурсів – людського, активізації потенціалу, дієздатність якого є визначальним фактором прогресу [8, с. 355]. Цілком очевидно, що саме завдяки належній, ефективній і дієздатній державній ідеології можливим є формування в Україні громадянського суспільства. Лише це може припинити порочну практику окремих політичних сил використання громадян країни на чергових виборах як «біомаси», користуючись при цьому систематичним зомбуванням населення України через ЗМІ.

Критикуючи «методологічний націоналізм» і вважаючи національну державу застарілим явищем, У. Бек на власних принципах «методологічного космополітизму» розробляє своєрідний сценарій-ідеологію, ключовим поняттям якого є доктрина космополітизму [10, с. 88–95]. Однак передбачити повномасштабні наслідки процесу глобалізації досить складно. Адже сучасні тенденції розвитку світової цивілізації зазвичай призводять до уніфікації та нівеляції духовної та культурної спадщини багатьох народів. При цьому, цілком очевидним є катастрофічний характер процесу глобалізації

стосовно основ традиційних культур націй та їхнього політико-правового устрою.

Серед західних політологів побутує думка, що з настанням «постнаціонального» світу постане й «постідеологічне» буття, тобто – вільне від ідеології [11, с. 154, 155]. Однак слід зауважити, що у цьому разі разом із ідеологією зникнуть не лише деякі її негативні риси, але й значна частина її конструктивних і важливих для суспільства аспектів.

На думку Ф. Кирилюка, навіть у сучасному світі є чинники, які вказують на тривале політичне значення нації, а відповідно – й націоналістичної ідеології. Так, глобалізація може спричинити появу агресивних форм націоналізму. У іншому разі, глобалізація може наділити національну ідею новими значеннями для планування майбутнього націй у все більш і більш об'єднаному й взаємозалежному світі. У цьому значенні, глобалізація може не так зробити нації невідповідними, як змусить їх повторно самостверджуватися, продовжуючи надавати суспільствам джерело соціальної єдності й ідентичності, але в межах дедалі більш рідкого і конкурентоздатного контексту [12, с. 365–366]. Протягом цього процесу національна ідеологія іноді трансформується в політичну ідеологію, а національні традиції переростають в «політичні» традиції.

Е. Гобсбаум у праці «Вступ: винаходження традицій» звернув увагу на значну роль в історичному процесі національних традицій, та, протиставивши їх панівним ідеологіям (ліберальній, соціалістичній, комуністичній), пов'язував їх з націоналізмом, національною державою, національною символікою, національними історіями тощо. При цьому, вчений зауважив наступне: історики, досліджуючи винайдення традиції, стикаються з тим, що історія, яка стала частиною корпусу знань або ідеологією нації, держави чи руху, – це не те, що насправді збереглося в народній пам'яті, а те, що відібрали, записали, зобразили, популяризували й інституціоналізували ті, у чий обов'язки це входить [13, с. 13, 21–23, 25–27]. Традиції практикували як офіційно, так і неофіційно. У першому випадку Е. Гобсбаум умовно називає їх «політичними». Вони творилися переважно державою чи в державі або організованими соціальними й політичними рухами. У другому випадку їх названо «соціальними». Вони запроваджувалися здебільшого формально неорганізованими соціальними групами та тими, хто свідомо не ставив перед

собою конкретних політичних цілей, наприклад, клубами, братствами, незалежно від того, виконували вони політичні функції чи ні. Природно, що винайдення «політичних» традицій було свідомішим і навмиснішим, оскільки це здебільшого робили інституції, які ставили політичні цілі [14, с. 303–304].

Ідеологія – поняття, за допомогою якого традиційно позначається сукупність ідей, міфів, переказів, політичних лозунгів, програмних документів партій, філософських концепцій; ідеологія, яка не є релігійною, по суті, витікає з певним чином пізнаної або «сконструйованої» реальності, вона орієнтована на людські практичні інтереси та має за мету маніпулювання й управління людьми шляхом дії на їхню свідомість. Ядром ідеології виступає коло ідей, пов'язаних із питаннями захоплення, утримання та використання політичної влади суб'єктами політики. У нашому випадку – це, насамперед, політичні партії.

К. Гірц у своїй праці «Інтерпретації культур» означив поняття «ідеологія» як систему взаємопов'язаних тверджень, теорій і цілей, які становлять певну суспільно-політичну програму. Важливість ідеології, серед іншого, полягає в її здатності підтримувати індивіда (чи групу) в умовах хронічного напруження та згуртуванні (цементуванні) соціальної групи чи класу в критичних ситуаціях [15, с. 227, 240–241]. Під поняттям «ідеологія» також вбачається зв'язана система образів, ідей, етичних принципів, загально значимих уявлень, а також колективних поривів, релігійних ритуалів, споріднених структур, технічних прийомів у забезпеченні еволюції форм організації влади, інститутів і формулювань завдань, що вимагають вирішення, сил, які ці завдання виконують у дійсності. Ця система має на меті регуляцію відносин всередині певного колективу, народу, нації, держави [17, с. 383]. Об'єднуючи та консолідуючи націю, ідеологія робить її монолітнішою та цілеспрямованішою в процесі досягнення життєво важливих цілей. А отже, ідеологія є неодмінною ознакою конструктивної та ефективної державно-політичної системи й політичної партії, зокрема.

Узагальнюючи поняття «націоналізм», В. Лісовий визначає його як ідеологію, в якій нація є найважливішим чинником і центральною цінністю. Останнє відрізняє націоналізм від інших ідеологій – лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму, анархізму та комунізму. У кожній із

них поняття нації відіграє певну роль, але не є найважливішим. Проте, на думку вченого, не варто ототожнювати націю як найважливішу цінність з нацією як найвищою й абсолютною цінністю. Останній випадок – абсолютизація нації – властива хіба що окремим різновидам націоналізму (наприклад, т. зв. інтегральному націоналізму) [17, с. 12–13]. Обґрунтування нації як основної цінності характеризує, серед іншого, націоналізм у вигляді політичної ідеології, визначальною засадою якої є необхідність збігу кордонів держави з межами нації. Така постановка питання дала змогу Е. Гелнеру кваліфікувати націоналізм як теорію політичної легітимізації [18, с. 292, 295]. Державу, що відповідала таким вимогам, стали називати «національною». На думку В. Лісового, націоналізм є ідеологією, яка прагне утверджувати саме такий тип держави. Він вважає національну державу базисним елементом міжнародного порядку: взаємини між державами є передусім взаєминами між націями, а національні інтереси – їх вирішальний чинник) [17, с. 13]. Саме такі засадничі принципи, серед іншого, наповнюють доктринальні теорії та ідеологію сучасних українських націоналістичних партій.

На сьогодні в середовищі українських націоналістичних партій домінуюча роль у розвитку націоналістичної ідеології належить Організації українських націоналістів (ОУН), Конгресу українських націоналістів (КУН) та ВО «Свобода».

Організація українських націоналістів завжди вважала, що справа української державности – це справа всього народу [19]. Отже, запорука сучасного державного будівництва розглядається саме в контексті принципів народовладдя й громадянського суспільства.

Властивий ОУН дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопосягати національній справі, виявився надзвичайно привабливим для молодих людей. Можна сказати, що ідеологія ОУН сформувала політичний світогляд цілого покоління західних українців [20]. На сучасному етапі в політичному просторі України ОУН хоч і не відіграє активної ролі, проте її ідеологія є засадничою для КУНу та ВО «Свобода».

Конгрес українських націоналістів був утворений за ініціативи Організації українських націоналістів з-під стягу Степана Бандери. Протягом більш як піввікової історії свого існування ОУН розробляла та реалізовувала стратегію й тактику залучення широких верств українського народу до бо-

ротьби за побудову Української Самостійної Соборної Держави [21, с. 18]. Окрім цього, український націоналізм як визначальна ідеологія КУНу світоглядово виходить із засад глибокого християнства, чим заперечує ідеї безбожницької за своєю суттю матеріалістичної цивілізації. Йому властивий всебічний ідеалізм, тобто плекання всього духовного, ідеального в людині та суспільстві [22, с. 30].

Одною з провідних ідеологем ВО «Свобода» є сформульована в «Програмі захисту українців» його головна мета – побудова могутньої Української держави на засадах соціальної та національної справедливості, з практикою якнайширшого прямого народовладдя [23, с. 2]. Поряд із цим лідери ВО «Свобода» вважають, що їхня політична сила – єдина партія класичного типу, тобто така, що ґрунтується на ідеологічних засадах. Провідна її ідея вбачається в «національній і соціальній революції», яка спрямована до людей і заради людей [24, с. 6]. Така позиція досить яскраво демонструє сучасну тенденцію еволюції сучасного українського націоналізму в напрямі до побудови в Україні соціальної держави, за прикладом найбільш розвинених західноєвропейських політико-правових моделей.

На думку І. Мірсіяпова, націоналізм у політиці не має як свою основу ані доктрини, розробленої з наукової точки зору, ані наукової теорії. У кращому разі, згідно з переконанням цього автора, можна говорити про установки конкретної політики, які оцінюються як націоналістичні [25, с. 46]. Варто зауважити, що така оцінка стосується в першу чергу Росії, де, за винятком М. Бердяєва та І. Ільїна, практично відсутні теоретики націоналізму.

В Україні, як правило, націоналістичні партії обирають національно-державницьку доктрину як основу своєї ідеології. Саме в національно-державній ідеології концентровано віддзеркалюються основні загальнонаціональні цінності й загальнодержавні інтереси, внутрішні та зовнішні пріоритети держави, місце громадян у їх реалізації тощо. Відмова ж від ідеології, або деідеологізація, не сприяє зміцненню суспільної свідомості народу, бо створює у ній порожнечу. Державна ідеологія має подолати в масовій свідомості комплекс другосортності власної держави та згуртувати народ у боротьбі за його гідність і належне місце у світовому співтоваристві [26, с. 13].

Протягом тривалого часу в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях поступово формувалися засади ідеологічної концепції, домінуючим чинником якої були ідеї соборності, самостійності, просвіти народу та духовності. Розвиток національної ідеології, як і національної свідомості, був тісно пов'язаний із відтворенням духовної пам'яті народу, яка сприяє самоусвідомлюваному й упорядкованому вивільненню з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної духовної творчості. Саме ці ідеї й лягли в основу політичної ідеології сучасних українських націоналістичних партій.

Слід зауважити, що саме політична ідеологія посідає найбільший ідеологічний простір у сучасному світі. Зазвичай вона покликана консолідувати людей для досягнення певних політичних цілей, а також підтримувати владу або боротьбу за неї [27, с. 150–151]. Політичні ідеології – це певні сукупності взаємопов'язаних ідей, цінностей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій. Серцевину політичних ідеологій становлять певні погляди на суспільство та державу.

Як зауважив М. Вегеш, політична ідеологія – це система поглядів, ідей, вчень, що відображають суспільне життя, інтереси, цінності та потреби різних соціальних спільностей, цілі, завдання й методи їхньої діяльності. Відповідним чином, політика без ідеології існувати не може, оскільки політична ідеологія є структурним елементом політики. Доки люди поділяються на групи за інтересами, залишається потреба у владному регулюванні їх відносин: вони підтримуватимуть владу або протистоятимуть їй, формуючи групові образи щодо їх місця в суспільстві, відстоюючи власний погляд на речі як найдостовірніший [28, с. 31]. Варто зауважити, що однією з найсерйозніших проблем у сучасному політичному житті української держави є незбалансованість її політико-правової системи та механізму влади, що, значною мірою, зумовлено відсутністю єдиної національної та державної ідеології. Фактично кожна політична партія намагається творити певні ідеології. Однак переважна більшість з останніх, не маючи під собою належного ідейно-політичного підґрунтя, не є життєздатними.

У загальнонаціональному плані ідеологічно-політичний компонент національної самосвідомості, на відміну від інших, не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результа-

том діяльності національної інтелігенції. Внаслідок активної дії національних партій чи громадсько-політичних об'єднань національна ідея і, в першу чергу, ідея єдності доповнює зміст етнічної духовності, набуває політичного закріплення в програмних документах політичних партій та свідомості людей [29, с. 237]. При цьому слід зауважити, що ідеологія як деякий колективний світогляд і політична ідеологія – це різні поняття [30, с. 13].

Згідно з твердженням О. Заздравної, звернення в наш час до феномена ідеології викликано ситуацією, що склалася в соціумі та потребує своєрідної ревізії глибинних основ соціального буття людини. Зокрема, є неминучим концептуальний перегляд основоположних парадигм усього соціального буття й, насамперед, парадигм ідеологічного знання. Відповідно, стає необхідним вирішення таких проблем: по-перше, проблеми виявлення соціокультурних витоків, які привели до необхідності становлення та розвитку ідеології, а згодом стали визначати зміни її ролі й функцій у суспільстві. У цьому випадку стає закономірним звернення до ідеологічних архетипів. По-друге, проблеми причин і наслідків актуалізації факторів ідеологічного порядку. Звернення до специфіки функціонування масової свідомості сприяє осмисленню зазначеної проблеми. Й, по-третє, проблеми реалізації життя – історичним субстратом, а не теоретичними конструкціями, такий лейтмотив усіх мангеймовських досліджень [31, с. 111–112]. К. Мангайм виділяв у понятті «ідеологія» два важливі аспекти: ідеологію часткову й тотальну. Часткова ідеологія висловлює ідеї та уявлення окремого індивіда відносно його становища в суспільстві. Тотальна ідеологія – це ідеологія епохи або класу, вивченням якої займається соціологія ідеологічних настанов і концепцій у сучасному суспільстві в контексті формування духовного світу індивіда [32, с. 81, 84–89].

Отже, незважаючи на всі спроби применшити, нівелювати роль націоналістичної (національно-державної) ідеології чи підмінити різного роду космополітичними ідеологемами, значення першої підтверджується, власне, самою діяльністю сучасних українських націоналістичних партій. Зазвичай саме в національно-державній ідеології концентровано віддзеркалюються основні загальнонаціональні цінності й загальнодержавні інтереси, внутрішні та зовнішні пріоритети держави, місце громадян у їх реалізації тощо. Відмова ж від

ідеології, або деідеологізація, не сприяє зміцненню суспільної свідомості народу, бо створює у ній порожнечу.

Також вважається, що національна ідеологія, як і національна свідомість, тісно пов'язані з відтворенням духовної пам'яті народу, яка сприяє самоусвідомлюваному й упорядкованому вивільненню з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної духовної творчості. Зазначені ідеї залишаються визначальними для політичної ідеології сучасних українських націоналістичних партій.

1. Мангейм Д. Б. Политология. Методы исследования / Д. Б. Мангейм, Р. К. Рич; пер. с англ. Т. Л. Ветошкина, Н. И. Лауфер; [под ред. А. К. Соколова]. – М.: Изд-во «Весь мир», 1999.

2. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме ; пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченко. – К. : Стило, 2008.

3. Тишков В. Постнационалистическое понимание национализма / В. Тишков // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе : в 3 т. / [под общ. ред. Э. Яна]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.

4. Методологія політичної науки // Політологічний енциклопедичний словник ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004.

5. Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія / В. І. Кафарський. – К. : Логос, 2008.

6. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія: навч. посіб. / М. В. Примуш. – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2008.

7. Ильин В. В. Политология: учеб. / В. В. Ильин. – [2-е изд., испр.]. – М.: Книжный дом «Университет», 1999.

8. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002.

9. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм: антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000.

10. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / У. Бек; пер. з нім. О. Юдіна. – К.: Ніка-Центр, 2011.

11. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Д. Шварцмантель; пер. с англ. Е. В. Пызиной. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2009.

12. Кирилук Ф. М. Філософія політичної ідеології: навч. посіб. / Ф. М. Кирилук. – К.: Центр учбової літератури, 2009.

13. Вступ: Винаходження традицій // Винайдення традиції; за ред. Е. Гобсбаума та Т. Ренджерса; пер. з англ. М. Климчука. – К.: Ніка-Центр, 2005.

14. Масове традицієтворення: Європа, 1870–1914 рр. // Винайдення традиції; за ред. Е. Гобсбаума та Т. Ренджерса. – К.: Ніка-Центр, 2005.

15. Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе / К. Гірц; пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Дух і Літера, 2001.

16. Монбриаль Т. де. Действие и система мира / Т. де. Монбриаль; пер. с франц. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005.

17. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм: антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000.

18. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер // Націоналізм: антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000.

19. Розвиток націоналістичної думки в Україні [Електронний ресурс] / П. Дужий. – Режим доступу: <http://www.v-otechestvo.com.ua/modules.php?name=Pages&page=25>.

20. Організація українських націоналістів (ОУН) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oona.at.ua/load/2-1-0-12>.

21. Передмова // Матеріяли Другого Збору Конгресу Українських Націоналістів ; за ред. С. Стецько та ін. – К. : Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів, 1997.

22. Баган О. Світоглядово-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Баган // Матеріяли Другого Збору Конгресу Українських Націоналістів. – К.: Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів, 1997.

23. 100 днів «Свободи» у місцевих радах // Свобода. – 2011. – 3–9 березня.

24. Лебедь Н. Кто заменит в украинском парламенте 20 лет сидевших там руховцев? / Н. Лебедь // Аргумент. – 2011. – 26 апреля – 2 мая.

25. Мирсияпов И. И. Национальная идеология и национальные взаимоотношения в Республике Татарстан / И. И. Мирсияпов. – М.: Весь мир, 2004.

26. Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держав // Розбудова держави. – 1994. – № 5.

27. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / [В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слісаренко та ін]. – К.: Вища школа, 2002.

28. Вегеш М. М. Історія і політика: у 4 т. / М. М. Вегеш. – Ужгород: УжНУ, 2005. – Т. 4.

29. Кафарський В. Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ: Плай, 1999.

30. Лісовий В. Філософія в сучасному суспільстві / В. Лісовий, Є. Причепій, К. Шудря // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 2. – К.: Генеза, 1994.

31. Заздравнова О. И. Идеология эволюционирующем социуме: дис. ... доктора филос. наук: 09.00.03. / Заздравнова Ольга Ивановна. – Харьков, 2002.

32. Мангайм К. Идеология та утопія Мангайм / К. Мангайм; пер. з нім. В. Шведа. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008.

Сергій Полтавець

ГЕОПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА У ПРОГРАМАХ «КОЗАЦЬКИХ» ПАРТІЙ УКРАЇНИ

У статті розглядаються геополітичні пріоритети, представлені у програмах сучасних українських «козацьких» партій. Ключові слова: геополітика, «козацька» партія, європейський вектор політики

Sergiy Poltavets. A geopolitical component in programs of "Cossack" parties of Ukraine. In article geopolitical priorities presented in programs of modern Ukrainian "Cossack" parties are considered. Keywords: geopolitics, "Cossack" party, the European vector of a policy.

Варто зауважити, що вибір тематики для статті не був випадковим. Про місце та роль козацтва як явища у вітчизняній політичній історії написано тисячі наукових, науково-популярних, публіцистичних та художніх творів. Феномен «козацтва» для вітчизняної політики – не тільки привід для розмов з нагоди якогось чергового ювілею, це ще й можливість звернути увагу виборця на питання, які не втрачають своєї актуальності за будь-яких кардинальних змін та трансформацій політичного режиму, форми правління чи політичної системи загалом. Пояснення такої популярності досить просте і на перший погляд лежить на поверхні. Починаючи з часу зародження козацтва як явища наприкінці XVI ст. аж до ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. та реорганізації городових козаків у карабінерські полки регулярної царської армії в 1783 – 1784 рр., для політиків спочатку Речі Посполитої, а пізніше й імперської Росії було зрозумілим, що «...Запорозька Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором соціальних виступів українських селян» [1, с. 14].

Своєрідного продовження та відродження набрало козацтво під час Української революції 1917 – 1920 рр. «Уже в березні 1917 р. у містах і селах України з'являється чимало громадських організацій і товариств, які кількісно зростають з кожним наступним днем і місяцем революції. Частково вони були створені за ініціативою і за підтримки управлінських структур Тимчасового уряду та Центральної Ради. Але були й такі, що виникали цілком самостійно, без підказки органів державної влади або політичних партій. До таких належить і Вільне козацтво – своєрідна українська воєнізована громадська організація, коріння якої лежали у збудженому революцією селянському середовищі» [2, с. 20]. Як видно з вище наведених цитат і В. Смолія, і В. Лободаєва, виникнення козацтва пов'язують з селянським середовищем. Це суттєвий і досить показовий момент, на який ми звернемо увагу нижче, коли будемо аналізувати джерела виникнення «козацьких» організацій у сучасній Україні. Отже «феномену козацтва» від зародження до початку ХХ ст., з нашого погляду, притаманні такі риси: тяглість державотворчих традицій; прагнення до максимальної свободи волі, котра часто межує з охлократичними проявами; пов'язана з цим «отаманщина» (тут ми маємо на увазі прагнення багатьох козацьких ватажків стати «першим серед рівних». З нашого погляду, саме остання тенденція стала чи не головною причиною всіх поразок у змаганнях за Українську державу); прагнення козацького загалу зробити своїх провідників слухняним інструментом у його руках; відсутність яскравих лідерських якостей у переважній більшості козацьких вождів, за невеликими винятками, як-то: П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, з певними застереженнями П. Скоропадський; вплив геополітичного чинника на політичну діяльність козацтва як самостійного суб'єкта міжнародної політики, тобто орієнтація як козацької еліти, так і рядового козацтва на підтримку різних окремих держав та об'єднань держав як потенційних союзників у боротьбі за самостійність і натомість часто безпідставне ігнорування внутрішніх резервів українського суспільства.

Аксіоматичною є теза про те, що «економічна» та «соціальна» складові внутрішньої політики українського уряду мають пріоритетне значення. В період економічної нестабільності у глобальних, світових масштабах політичні еліти намагаються сконцентрувати увагу потенційного виборця саме

на проблемах «внутрішнього» характеру. Водночас риторика політичних діячів та партій, які вони представляють у період передвиборчих перегонів, суттєво змінюється. Не маючи можливості аргументовано довести свої успіхи у подоланні внутрішніх економічних та соціальних проблем, як провладні, так і опозиційні політичні партії звертають увагу виборця на зовнішньополітичні наявні та «потенційні загрози» та можливі конфліктні ситуації. При цьому вони намагаються досягти суттєвого збільшення кількості своїх прихильників за рахунок ескалації тієї чи іншої «актуальної» теми. Геополітика як складова частина вітчизняної політичної риторики, особливо в сучасних умовах, має визначальне значення.

В історичному плані становлення «геополітики» пов'язане з дослідженнями ролі географічного фактора в суспільному житті, йдеться перш за все про концепції географічного детермінізму. Розуміючи людську діяльність як простий процес механічного впливу діяльності людини на оточуюче середовище, чи не вперше в історії політичних вчень ці питання зацікавили Ш. Л. Монтеск'є. «В XIX ст. К. Ріттер, Г. Т. Бокль, В. Кузен, Ж. Ренан, І.А. Тен, Л. І. Мечников звертаються до досліджень ролі географічного середовища у формуванні первинних форм цивілізації... Розглядалися особливості впливу клімату, ґрунту, корисних копалин, флори, фауни, сонячної активності на диференціацію господарської діяльності, темпи розвитку виробничих сил, тенденції розвитку культурного життя, типи соціальної організації та особливості політичного устрою» [3, с. 58]. Німецький вчений Ф. Ратцель, якого вважають засновником «політичної географії», аналізував політику будь-якої держави, враховуючи перш за все її географічне положення. Шведський дослідник Р. Челлен уперше застосував поняття «геополітика», яке він визначав як: «науку про Державу як географічний організм, втілений у просторі» [4 с. 39]. У вітчизняному науковому просторі найбільш знаною залишається постать українського вченого С. Рудницького, який вважається засновником української політичної географії. У своїх роботах: «Українська справа зі становища політичної географії», «Україна і великодержави» він обґрунтовував необхідність утворення української національної держави як єдиного способу уникнути конфліктів у південно-східній частині Європи.

У програмах будь-якої з політичних партій, до якого б спектра ми їх не відносили б, завжди присутній розділ,

який за тематикою або повністю присвячений геополітичним проблемам, або частина програми, яка так чи інакше до них дотична. І якщо партії, які тільки намагаються прийти до влади в країні, свою геополітичну стратегію фіксують у вигляді декларативних заяв, то владна партія реалізовує геополітичні проекти на міждержавному рівні.

Загалом ті частини програм козацьких партій, які присвячені сфері зовнішньої політики зокрема, та геополітики в цілому, не дуже розгорнуті. Причин цьому, на нашу думку, декілька. По-перше, у програмах цих партій досить широко представлені та змістовно наповнені ті розділи, які присвячені «козацькій» тематиці, а саме: історії козацьких традицій, їх зв'язку з культурою народу в цілому та політичною культурою зокрема, зв'язку духовності та патріотизму і т. п. По-друге, загальна риторика програм переважної більшості вітчизняних політичних партій присвячена проблемам внутрішнього життя країни, їх соціальній та економічній складовим та шляхам їх розв'язання.

Так, наприклад, у програмі партії «Євротурбота», створеній у 2006 р., яка у лютому 2010 р. змінила назву на: «Козацька слава» сказано: «Пройшло вісімнадцять років незалежності України, а ніхто не знає, який вектор розвитку держави взяти за основу – західний, східний, а чи, так званий, багатовекторний спосіб розвитку. Історично сформований ареал, в якому мешкають народи Росії, України й Білорусі, склався об'єктивно. Свідомість цих народів вмістила загальнолюдські закони розвитку й породила глибоку віру в істинність і непорушність таких високих духовних ознак, як добросердність, справедливість, працелюбство, відповідальність, мудрість, братерство, взаємодопомога, співробітництво й безкорисливість. Історична пам'ять наших народів знає й зберігає ці світоглядні принципи людських взаємовідносин. Це – історична реальність, з якою всім нам, мешканцям України, потрібно рахуватися» [5]. Як бачимо, геополітичні пріоритети прихильників партії «Євротурбота» визначалися «історично сформованим ареалом», при цьому аргументація, що пропонувалася, мала вибіркового характеру. І попри те, що мова йшла про невизначеність «вектора розвитку держави», кордони ареалу чітко окреслені: Росія, Україна й Білорусь. Після того, як черговий з'їзд політичної партії «Євротурбота» прийняв рішення про зміну назви партії, «оскільки ідеологія українського козацтва, за період спільної агітацій-

ної роботи членів Партії і членів громадських організацій козаків, стала близькою і опанувала більшістю членів Партії «Євротурбота» то і надійшла пропозиція від членів Партії «Євротурбота» – змінити ідеологічне спрямування діяльності та Статут і Програму Політичної партії «Євротурбота» у бік розвитку ідеології українського козацтва в значенні європейських понять на самоідентифікацію етносів через історичні витоки їх формування... Партія прийме набагато більший представницький характер з вливанням до її лав українських козаків і цінителів української православної Віри та Культури» [6] геополітичні пріоритети партії дещо змінилися. У оновленій програмі політичної партії «Козацька слава» йдеться: «Політична партія «Козацька слава» (надалі – Партія) – це партія, яка на добровільних засадах об'єднує громадян України – прихильників Європейського шляху розвитку України в співдружності з Росією на основі кращих досягнень світового досвіду у сфері соціального захисту громадян з урахуванням відродження сутності козацтва (курсив мій – С. П.) як захисника українського народу і його православної канонічної віри, захисту інтересів громадян України та їх прав, згідно із Конституцією України, представництва громадян, що сповідують православну Віру і Козацьку Славу пращурів, в розбудові держави Україна через їх участь у формуванні влад. Основа демократичного розвитку України – використання передового європейського й світового досвіду розвитку демократії» [7]. Досить дивним у цьому контексті видається «європейський шлях розвитку України» з огляду на те, що, виходячи з геополітичних реалій, наша держава не може вибрати західний вектор розвитку і одночасно залишитись у «дружніх» стосунках з Росією. Це неможливо перш за все тому, що, з точки зору російських теоретиків, «Україна є сьогодні троянським конем в СНД, ...Велика Британія стала більш активно діяти в цій країні» [8, с. 501], «у відносинах між Москвою і Києвом повинен бути встановлений жорсткий пріоритет. Тільки спільна євразійська континентальна держава, тільки об'єднуюча універсальна московська ідея» [4, с. 801].

У програмі політичної партії «Партія козаків України» геополітичні пріоритети держави виписані більш чітко. У преамбулі програми йдеться про те, що Україна серед молодих незалежних держав, які утворилися на теренах колишньої комуністичної наддержави, «за своїми потенціальним

можливостями займала провідне місце як за економічним, так і за людським потенціалом. Розпочаті демократичні перетворення вселяли надію на те, що *згодом Україна перетвориться в одну з економічно розвинутих європейських країн*, (курсив мій – С. П.), в якій будуть забезпечені і захищені всі невід’ємні права громадян, створені необхідні умови для вільного розвитку кожної особистості, надані міцні державні гарантії соціально вразливим верствам населення, проведені ефективні заходи для виправлення поганого екологічного становища» [9]. «Ми створюємо політичну партію, яка обирає європейську орієнтацію України за умов збереження її державного суверенітету, політичної і економічної рівноправності з іншими державами. Ми будемо відстоювати таку зовнішню політику, за реалізації якої Україна стане рівним серед рівних членом міжнародного співтовариства» [9].

Як бачимо, й у програмі «Партії козаків України» геополітична складова все одно «губиться» за проблемами внутрішнього характеру. Можемо сказати, що це характерно для програм й інших політичних партій. Пояснюється така особливість просто. Актуалізовані невдалою соціально-економічною політикою українських урядів, з часу здобуття незалежності, проблеми повсякденного життя людей перебільшують за значущістю всі інші.

«Козацька Українська Партія» у своїй програмі серед головних завдань виділила, зокрема, такі: «відстоювати інтереси українського народу як найвищі пріоритети для внутрішньої і зовнішньої політики Української Держави; відстоювати соціально-справедливі, демократичні засади української державності, які б сприяли утвердженню непорушності та невід’ємності міжнародно визнаних прав людини» [10], при цьому для неї (партії) загальні ліберальні цінності «гуманізм», «демократія», «соціальна справедливість» важливіші за геополітичні стратегічні цілі України.

У програмних документах «Козацької Народної Партії» геополітична складова представлена окремими блоками «Зовнішня політика» і «Збройні сили України та її обороноздатність». У першому з названих блоків декларується необхідність розвивати «рівноправні та дружні відносини з усіма країнами, як зі Сходом, так із Заходом», «...нам особливо вигідна тісна співпраця з країнами СНД, особливо з Росією, Казахстаном, Білоруссю, з якими ми маємо історичну, генетичну та культурну спільність, та міцні економічні відно-

сини, що склалися ще з часів СРСР» [11]. Одночасно партія декларує свою прихильність до позаблокового статусу України, а у питаннях вирішення міжнародних конфліктів «головна роль повинна належати не військовим блокам окремих країн, а ООН» [11]. У програмі не сказано, як буде корелюватися «тісна співпраця з країнами СНД» та «позаблоковий статус» України. З нашого погляду, в тому формально біполярному політичному просторі, яким залишається світ це практично нездійсненно. На позаблоковий статус може розраховувати, наприклад, така країна, як Швейцарія, враховуючи її вагу в фінансовому світовому масштабі, або будь-яка країна, котра має статус ядерної держави і може самостійно впливати на політику «стримувань та противаг».

В іншому блоці програми партії «Збройні Сили України та її обороноздатність» піддається критиці система колективної безпеки, яка пропонується Україні від імені США та Великобританії. Автори програми наполягають на тому, що «нам потрібна міцна сучасна армія. Необхідно в разі збільшити фінансування для реформування Збройних Сил України..., відродити всю їх інфраструктуру» [11].

У преамбулі програми «Всеукраїнської Козацької Партії» досить помітно віддзеркалено тісне співробітництво з ВГО «Українським Реєстровим Козацтвом», яке очолює член-кореспондент НАН України А. Шевченко. Зовнішньополітична діяльність України бачиться авторам програми так: «У пошуках орієнтирів активної та ефективної зовнішньої політики України партія виходить з розуміння того, що Україна є невід'ємною частиною Європи і що основою архітектури сучасної системи європейської безпеки і співробітництва повинен бути єдиний європейський простір, вільний від ліній поділу і блокового протистояння. Вона повинна ґрунтуватися на принципах неподільної безпеки, її всеосяжного характеру, тісної взаємодії держав і міжнародних інститутів. Зважаючи на це, ВКП бачить зовнішню політику України на сучасному етапі збалансованою і багатовекторною, закликає до упередження спроб розігрування «української карти» політичними силами іноземних держав» [12]. У програмі цієї партії ми знаходимо схожі з програмами попередніх політичних партій підходи, а саме: пропонується багатовекторність, анонсується «повноправне входження України в європейську співдружність, глибока інтеграція Ук-

раїни в європейське політичне, економічне, культурне співробітництво, у розподіл праці» та, водночас, пропонується «формування нової системи рівноправних міжнародних відносин та економічного, політичного, культурного співробітництва між Україною і Росією, іншими державами, що суверенізувалися після розпаду СРСР» [12].

У програмі «Всеукраїнської Козацької Партії», в *єдиній* з проаналізованих нами, задеклароване прагнення сприяти «розвитку взаємовигідних відносин з країнами Азії, зокрема мусульманським світом, основою чого є як зацікавленість України в експорті промислової продукції, так і культурні та релігійні інтереси кримськотатарського народу, у належному представництві яких на міжнародному рівні не може не бути зацікавлена українська держава» [12].

В оборонній сфері партія «виступає за забезпечення національної безпеки України як шляхом включення її в міжнародну систему колективної безпеки і співробітництва, так і підтримки на належному рівні власного оборонного потенціалу» [12]. При цьому пропонується реформувати Збройні Сили України шляхом створення на їх основі компактної професійної армії забезпеченої найсучаснішими видами зброї. Загалом геополітичний блок програми «Всеукраїнської Козацької Партії», порівняно з іншими партійними програмами, найбільш розгорнутий та змістовний.

Вищевикладений матеріал дозволяє зробити такі висновки. Загалом програми всіх проаналізованих «козацьких» партій мають спільні риси. Всі вони у своїй змістовній частині видаються як звичайні обіцянки, мають декларативний характер, який багато в чому не підтверджений думкою фахівців у тій чи іншій галузі. Це повною мірою стосується тієї частини, яка цікавила безпосередньо нас, – геополітичної складової програм. Усі проаналізовані програми намагаються поєднати те, що ані в теорії, ані на практиці поєднати неможливо. Мова йде про спроби задовольнити всіх потенційних геополітичних партнерів, для чого в одній програмі одночасно декларуються «європейський шлях розвитку» і «поглиблення співпраці з Росією, Білоруссю, Казахстаном та іншими країнами СНД». Подібні декларації намагаються заховатися за «багатовекторністю» і т. інш. При цьому політичний досвід вчить, що якщо такі декларативні заяви спрацьовували, наприклад, в середині XVII століття, та й то завдяки геніальності Б. Хмельницького, який, за

спогадами сучасників, був «людиною з тисячею штук», то його наступникам вести таку тонку «політичну гру» не вдавалося. На початку ХХ століття діячі Української революції цього зробити теж не змогли. Інший елемент – це те, якими бачать політичні партії оборонну стратегію країни та майбутнє Збройних Сил України. Тільки в програмі «Всеукраїнської Козацької Партії», на наш погляд, мова йде про реальний стан речей та можливий вихід із ситуації: «створення компактною професійної армії» з сучасним озброєнням. У програмах інших політичних партій ідеться лише про втрачений військовий потенціал, економічні та соціальні можливості для розвитку країни, яких вона позбулася з розпадом СРСР.

Велика частина програм партій присвячена обґрунтуванню «позаблокового статусу» України, при цьому авторів програм найменше цікавлять економічні можливості бюджету країни для реалізації таких намірів. Обговорюючи це питання, треба враховувати також і те, що в існуванні «позаблокової України» не зацікавлена жодна з країн-сусідів нашої держави. Резюмуючи, зауважимо, що програми всіх без винятку політичних партій, які розглядалися нами, мають бути більш реалістичними, містити не наміри, а конкретний план дій партії у разі приходу до влади.

---

1. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.: іл. – Бібліогр.: 690 – 781.

2. Лободаєв В. М. РЕВОЛЮЦІЙНА СТИХІЯ. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр.: Наукове видання. – Київ: Темпора, 2010. – 672 с.: іл.

3. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. 1993. – 431 с.

4. Цит. за: Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслишь Пространством. – Изд. 4-е. – Москва: «АРКТОГЕЯ-центр», 2000 – 928 с.

5. Програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://euroturbota.org.ua/partiya/programma_partii/

6. Витяг з протоколу І з'їзду Політичної партії "Євротурбота" // Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 137-п.п

7. Програма Політичної партії «Козацька слава» // Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 137-п.п.

8. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика. – М.: Поколение, 2006. – 560 с.

9. Програма політичної партії «Партія козаків України» // Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 150-п. п.

10. Програма політичної партії «Козацька українська партія» // Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 151-п.п.

11. Програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cossacks-uan.net/kozatskaya-narodnaya-partiya/programma-knp.html>

12. Програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucp.org.ua/docs/program_u.php

Олександра Матушенко

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ТА БІЗНЕС-ЕЛІТИ НА ЕВОЛЮЦІЮ РОЛІ ТА МІСЦЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються основні тенденції та напрями впливу політичної та бізнесової еліти на еволюцію партійної системи України. Особлива увага звертається на формотворчу стадію партійної системи в Україні в контексті новоутвореної незалежної держави та вплив фінансово-промислових груп на ці процеси.

Ключові слова: *політичні партії, політичний процес, політична еліта, бізнес-еліта.*

Oleksandra Matushenko. *The influence of political and business elites on the evolution of the role and scope of political parties in the political system of Ukraine. The article observes main trends and characteristics of the influence of political and business elites on the evolution of party system in Ukraine. It puts special emphasis on the forming stage of the party system in Ukraine and political system of the independent state as a whole. The author shows the peculiarities of the Soviet heritage in Ukrainian political leadership, which used to be a significant factor of shaping new rules of the game in terms of the newly emerged state. As well, there is a short description of the main stages of the emergence and development of the party-system under the scope of different electoral systems, different presidents and different social and economic circumstances. Hence, it becomes obvious that Ukrainian party-*

system has experienced a few stages of its development, becoming more important subject of political process in Ukraine, which, in turn, made parties the main instruments of the financial-industrial groups to influence decision-making in Ukraine. One more peculiarity of the development of the party-system in Ukraine is that parties used to be quite far from being the only way to make political career and gain privileged position in the governmental structures. During the evolution of Ukrainian party-system development, there's been a certain progress, but still there are many other ways to gain power for people, who hadn't previously had any visual relation to politics and thus are not known by the public. Consequently, it complicates for people the possibility of an objective evaluation of state politics and the performance of high political authorities in particular. Hence, abovementioned issues need more scientific attention and should be taken into account in further analyses.

Key words: *the party-system of Ukraine, political process, political elite, business-elite*

У контексті розгляду питання партійного будівництва й розвитку в сучасній Україні необхідно звернути особливу увагу на передумови процесу формування партійної системи та на особливості формотворчої стадії партійного розвитку. Значення, яке має вплив вихідних умов, попередній досвід та фактори, що сприяли становленню партійної системи, важко переоцінити, адже цей вплив і досі відчутний. Усвідомлення й переосмислення отриманого спадку комуністичних засад ведення політики, їхній вплив на процес ухвалення рішень та політичну поведінку державних високопосадовців у контексті партійного становлення й розвитку, а також звернення та усвідомлення ролі, яку почали відігравати фінансово-промислові групи на певному етапі партійної еволюції в Україні, необхідне для адекватного розуміння сучасних партійних процесів та тенденцій.

Важливість вихідних передумов і особливостей формотворчої стадії розвитку партійної системи пояснюється, перш за все, такими довгостроковими факторами, як формування цінностей, поведінкових засад та принципів політичної поведінки та політичної культури як такої. На жаль, ці фактори зазвичай розглядаються як другорядні, а часто

взагалі не беруться до уваги. Тим не менше, саме на початкову етапі становлення будь-яких процесів у державі відбувається формування певних «правил гри», які якраз і задають формули поведінки цілих державних структур і дуже складно піддаються змінам.

Звертаючись до передумов формування партійної системи в Україні, варто почати з того, що поведінкова складова комуністичної еліти впродовж формотворчої стадії розвитку партійної системи надзвичайно вплинула на різні рівні політичної інституціоналізації в Україні [1, с. 116]. Відомо, що до приходу до влади М.Горбачова більшість посад в партійних структурах обіймали люди Л.Брежнєва. Ці політики становили собою певну характерну групу з притаманними їй рисами: досить поважного віку, консервативних поглядів та прихильністю офіційній ідеології, а також браком ініціативності та певною інертністю в процесі ухвалення рішень.

Обійнявши свою посаду, новий Генеральний секретар КПРС досить динамічно почав реорганізовувати кадрову політику. У 1986 році приблизно одну третину партійних лідерів вищого ешелону і міністерських посадовців було замінено молодими чиновниками. Таким чином, упродовж кількох років після початку реформ велика кількість членів Політбюро ЦК КПРС, які належали до старої когорти, було замінено на молодших політиків. Тим не менше, консервативний елемент в вищих ешелонах залишився дуже потужним. Важливо звернути увагу на той факт, що наприкінці 1980-х років центральна комуністична еліта була поділена і складалася з кількох основних груп. Одна група виступала за більш радикальні трансформації в економічній і політичній сферах, у той час як інша намагалася пригальмувати реформи і навіть зупинити їх.

Як відомо, в Україні ж консервативна політична еліта брежнєвського зразка залишилася при владі набагато довше, ніж, наприклад, в балтійських країнах та Росії. Кадрові реформи Горбачова мали мінімальний ефект в Україні у зв'язку з тим, що перший секретар Комуністичної партії України В.Щербицький, який залишився при владі до вересня 1989 р., перешкоджав політичним та економічним реформам, ініційованим Москвою. Оскільки Комуністична Партія України традиційно зберігала певну автономію від Комуністичної Партії Радянського Союзу, було можливим

певний час не піддаватися тиску з Москви. Крім того, Україна була єдиною республікою Радянського Союзу, яка мала своє власне Політбюро, розвинену освітню систему для комуністичних кадрів тощо. Після приходу В.Івашка, який був більш лояльний до М.Горбачова, Україна все одно проводила реформи повільніше, ніж Балтійські республіки і РРФСР. Перш за все, це пояснюється домінуванням впливового консервативного крила в українському політичному апараті. Стара консервативна еліта гальмувала політику перебудови та гласності. Окрім консервативної політичної еліти, в Україні також з'являлася група національних комуністів, яких невдовзі очолив Л.Кравчук, обраний Головою українського парламенту. На протигагу консервативній еліті брежневських часів, яка була проти реформ і лібералізації, національні комуністи виступали за незалежність України, але, тим не менше, за досить незначні політичні й економічні зміни. Такий інституційний поділ став інструментальним фактором в українському політичному розвитку на початку 1990-х рр., оскільки епіцентр політичної влади поступово зсунувся від партії до парламенту [1, с. 123–124].

Тим не менше, лідери КПУ зайняли найбільш нетолерантну позицію щодо виникаючих політичних організацій, зокрема щодо Руху, проти якого була розгорнута брудна кампанія з дискредитації цієї політичної сили в очах населення. Перешкоджання й напади на представників альтернативних політичних організацій в Україні тривало досить довго. Таким чином, українське комуністичне лідерство створило найбільш несприятливе середовище для розвитку багатопартійної системи. Україна надзвичайно пізно скасувала статтю про «провідну роль КПРС» у своїй Конституції, дуже пізно легалізувала опозиційні організації, припинивши використовувати проти них силу. Негативний імідж політичних партій спричинив загальну зневіру серед населення в цій інституції, що, в свою чергу, призвело до того, що мало опозиційних кандидатів перемагало на виборах. Виборці надавали перевагу незалежним депутатам у парламенті та на місцевому рівні. В 1994 р. безпартійні кандидати отримали дві третини усіх голосів [1, с. 136].

У цьому контексті варто детальніше зупинитися на особливостях процесу становлення й розвитку української партійної системи. Деякі дослідники починають періодизацію історії партійної системи з так званого «переддер-

жавного» періоду. Хронологічно він тривав від виникнення перших українських партій (осінь 1989 р.) до юридичної фіксації незалежної держави. Всі партії, що існували на 1 грудня 1991, за винятком КПУ, просували ідею парламентської демократії і приватної власності, схвалювали незалежність України або в межах об'єднаної системи, або як незалежної держави. Тобто, майже усі тогочасні партії виступали з гаслами «незалежності», «демократії», «вільного ринку», «плюралізму» і виступали проти комуністичної ідеології, що загалом і стало головною передумовою їхніх спільних дій на шляху до проголошення незалежної й демократичної України. Разом із тим, нові партії були невеликими, політично наївними і не включеними до тогочасної системи вироблення державної політики.

В організаційному відношенні перші посткомуністичні партії в Україні схилилися до двох типів. До першого належали партії, що виникли на основі рухів протесту проти радянського режиму (Народний Рух України, Партія Зелених). З самого початку свого існування це були досить аморфні об'єднання, яким бракувало партійної інфраструктури. Загалом ці партії переважно покладалися на свій ранній успіх за рахунок народної мобілізації. Серед нових партій Рух найбільше відповідав критеріям масової партії, що з'явилась і була підтримана народною мобілізацією, що надало зручну базу для політичного рекрутингу активістів. Але впродовж 1992 – 1999 рр. відчутним стало поступове виснаження колишніх прихильників партії – особливо молоді. Інший тип посткомуністичних партій був представлений партіями, які використовували традиційну ленінську модель суворої партійної організації і дисципліни (Соціалістична партія України, Комуністична партія України) [2, с. 64–65].

З моменту проголошення незалежності України у суспільстві виникла якісно нова ситуація. Відтоді політичні партії, які мали лише попередні політичні програми без прописаного механізму досягнення своїх цілей, перетворилися на нижчих суб'єктів політичної системи. Очевидно, це логічно пояснюється відсутністю досвіду функціонування партійної системи в рамках більш ніж однієї партії. Як було вказано вище, новоутворені партійні структури відрізнялися політичною наївністю і відсутністю чітких прописаних механізмів досягнення задекларованих цілей. Натомість, державний апарат, у якому все ще домінували політики

консервативного типу мислення і закритості, використовував адміністративний ресурс у традиціях ведення радянської політики, провадячи брудні політичні кампанії проти потенційних суперників та створюючи перешкоди до утвердження засад багатопартійності в Україні.

У своїй статті, присвяченій дослідженню історії партійної системи України, М.Томенко називає цей період «фазою лояльності до держави». Хронологічно він тривав з грудня 1991р. до початку 1993 р. Після всеукраїнського референдуму щодо незалежності і президентських виборів 1991 р. усі основні цілі, які слугували основою для формування політичних передвиборчих блоків, були цілковито погодженими з політикою Президента. Почався процес «оксамитової» апропріації партій державою. З одного боку, це призвело до розколу опозиції. Через соціально-економічні обставини велика частка партійних структур і суспільно-політичних організацій почала підтримувати Президента і уряд за принципом: «підтримка загальнообраного Президента – це підтримка побудови незалежної держави». Відповідно, опозиція Президенту означала «руйнацію незалежної держави». Тому політичні сили навколо Руху і асоціації Нова Україна посіли нішу лояльної опозиції. Цікаво, що реальний контроль інтересів в усіх сферах державної влади утримувався так званою «партією влади», яка навіть не була зареєстрована як політична організація. Таким чином, нова політична еліта сформувалася в Україні внаслідок компромісу між, частково, прошарком старої керівної партії і, частково, національно-демократичною опозицією [3, с. 137].

Наступний період – перехідний – припадає на 1993–1994 рр. і характеризується активною підготовкою до парламентської виборчої кампанії. Це визначило основні завдання партій: вибір прийнятних гасел для своїх виборчих програм і пошук впливу ухвалення оптимального виборчого закону. У цей період лідерами партій ставали переважно представники гуманітарної і науково-технічної інтелігенції, а також колишньої партійної номенклатури. Водночас спостерігались і перші випадки створення партій представниками бізнес-структур (зокрема, Українська партія солідарності та соціальної справедливості (Е.Лашутін), Ліберальна партія України (Є.Маркулов), Народна партія України (Л.Табурянський)). У 1994 р. була легалізована перша з найбільш успіш-

них (протягом тривалого періоду) партій-бізнес-проектів – Всеукраїнське об'єднання «Громада» [4].

За браком розвиненої партійної структури і достатнього досвіду у кандидатів, політичні партії виявилися невідповідними до виборів за тогочасною виборчою системою. Результати виборів, що супроводжувалися численними порушеннями норм закону, дозволили прийти до таких висновків:

- Виборці показали своє довірливе ставлення до кандидатів у депутати, номінованих політичними партіями або політичними групами, і вирішили голосувати радше за них, ніж за незалежних депутатів.

- З іншого боку, регіональні відмінності у впливі на різні політичні партії й брак переконливих ідей у виборчих програмах кандидатів зробило неможливим сформуванню структуровану більшість і опозиційні коаліції в українському парламенті [3, с. 140–141].

Варто зазначити, що вплив бізнес-структур на партійну систему в тогочасний період був відносно низьким, проте після виборів 1994 р. почав набувати більш інтенсивнішого характеру. Партії, які сформувалися у період з 1994 по 1998 рр., звертали більшу увагу на формальні організаційні структури і зосереджувалися на факторі масової підтримки, потрібної для електорального успіху. Партійну систему того часу можна визначити як змішану. Їй були притаманні такі елементи: 1) ідеологічна належність і агрегування інтересів за принципом «згори–донизу»; 2) потреба в політичному фронті для корпоративних інтересів, що призвело до створення низки «віртуальних» партій – механізмів конвертування економічного капіталу у політичний і навпаки; 3) бажання підірвати електоральну єдність суперницьких груп утвердженням технічних партій; 4) низький рівень культури політичних змагань, що генерував створення так званих «канапових партій» [1, с. 140].

Однією з причин тривалого «неприйняття» партій в Україні був (і залишається) брак чіткої різниці між ними. Крім того, варто також окремо зазначити про роль партій в інституційній архітектурі української політики, де сильна роль Президента традиційно означала брак впливу партій на політиків вищого ешелону, на політичний процес. Крім того, політичні партії в Україні були переважно сформовані згори, з парламенту або секцій пізньої ери радянської політичної

еліти, і всі вони мали труднощі в зобов'язанні своїх членів дотримуватися партійної лінії. Навіть на рівні парламенту фракції були постійно нестабільними й різні думки членів партії (або їхні амбіції) часто призводили до розколу в цілих партіях [2, с. 54–66]. Таким чином, партійний розвиток в Україні на той період характеризується непостійністю і фрагментарністю. Відповідно, й партійна політика тривалий час була лише невеликою частиною політичного змагання в Україні, а не основним його фронтом, як це відбувається у західних демократіях.

У період з 1996 по 1999 рр. у процесі партійного будівництва значно підвищується активність фінансово-промислових груп, які на той час встигли набути значного економічного потенціалу. Вони почали створювати окремі політичні партії, встановили контроль (переважно через фінансові засоби) над існуючими партіями та почали просувати до керівних органів своїх представників, частково фінансуючи владні партії в обмін на лояльність і сприяння владних структур у бізнесовій діяльності. Окрім того, значна кількість партій, створених протягом цих років, скидалася радше на особисті проекти окремих політиків, зокрема тих, які прийшли з бізнесу. Значне зростання впливу бізнес-структур на розвиток партійності в українській політиці великою мірою сприяло зміні конфігурації партійної системи, зокрема, утворенню в ній полюсу центристських партій. Тим не менше, уряди і надалі формувалися за позапартійним принципом [4].

Починаючи з нового електорального циклу 1998 р., партійна система в Україні показала ознаки руху в напрямі більшої політичної інституціоналізації, демонструючи зростаючу важливість партійної належності у процесі політичного рекрутингу. Тим не менше, ще до виборів 2002 р. політичні партії посідали значно менш важливе місце в українській політичній системі. У цьому відношенні Україна відставала навіть від менш демократичної Росії за обома показниками: автономністю й стабільністю партійної системи [1, с. 110–111].

Після парламентських виборів 2002 рр. в Україні було вперше створено коаліційний уряд, що складався з членів політичних партій, який формував більшість у Верховній Раді. Серед створюваних партій переважали проекти фінансово-промислових груп та бізнес-структур; клони існуючих, уже відомих партій; і, нарешті, партії, що претендували на

представництво інтересів певних соціальних груп. Створення партій традиційно відбувалося згори. Більшість їх декларувала центристське спрямування.

У цьому контексті варто взяти до уваги той факт, що після виборів 2004 р. започатковується тенденція до формування уряду на псевдопартійних засадах, що, тим не менше, можна охарактеризувати як прогрес, порівняно з попереднім періодом, де уряди формувалися безвідносно до партійної належності їхніх членів. Разом із тим, вплив бізнес-структур на партійну систему був надзвичайно високим. Важливо, що за умов все ще сильної президентської влади та силового тиску на нелояльний бізнес створені чи контрольовані фінансово-промисловими групами політичні партії мали переважно провладний характер. Однак частина бізнес-структур усе ж підтримувала опозиційні політичні сили, пов'язуючи свої перспективи з їхніми лідерами [4].

Після так званої «помаранчевої революції» та конституційної реформи 2004 р. на парламентських виборах 2006 р., які вперше проходили за пропорційною системою, з'явилися дійсно правлячі партії або «партії влади» у їх класичному розумінні. До парламенту пройшло лише п'ять основних партій: ПР, БЮТ, НУ, СПУ й КПУ. Внаслідок конституційних і законодавчих змін, партії стали єдиним механізмом формування парламенту та більшості органів місцевого самоврядування, отримали максимальні можливості для реалізації власних політичних програм на загальноукраїнському та місцевому рівнях.

Сьогодні в Україні відбувається завершальний процес структуризації партійної системи шляхом укрупнення партій і становлення дво-триполярної партійної системи, у якій закріплюється домінування мегапартій і фінансово-політичних груп, що стоять за ними. Ця тенденція містить у собі певні позитивні риси. З одного боку, невелика кількість акторів сприяє стабільності й передбачуваності політичного режиму, що надає системі стійкості і збалансованості, зокрема збалансованість між самими фінансово-промисловими групами [5]. Очевидно, негативним тут є сам факт попереднього перерозподілу або балансування політичного впливу між великими політичними силами, що, в свою чергу, ускладнює можливість появи нової потужної партії, яка могла б внести у політичний процес України нові ідеї та цінності.

З огляду на особливості усіх етапів становлення й розвитку партійної системи в Україні можна зробити такі висновки. По-перше, на багатовісильно більшу дослідницьку увагу заслуговує вплив формотворчої стадії українського партійного будівництва, яка фактично заклала підвалини сприйняття багатопартійності, а також самої ролі й місця партій у межах політичних процесів у державі як з боку верхніх ешелонів влади, так і з боку населення. Умови, в яких виникли політичні партії в незалежній Україні, були вкрай несприятливими для усвідомлення й утвердження політичними партіями свого місця в механізмах прийняття рішень і ресурсах політичного рекрутингу, яке вони зазвичай посідають у сталих демократіях. Попередні принципи ведення політики, використання адміністративного ресурсу для перешкоджання політичним опонентам здобути владу, сформована протягом тривалого часу політична культура українських високопосадовців, які з-поміж усіх очільників радянських республік найдовше й найбільш рішуче гальмували процеси лібералізації та змін кадрової політики часу перебування, наклали свій потужний відбиток на весь процес партійного будівництва незалежної України.

По-друге, разом із поступовим утвердженням політичних партій на державній політичній арені і збільшенням їх впливу на процеси ухвалення рішень, відбувається одночасне формування потужних фінансово-промислових груп. Після 1998 р. фінансово-промислові групи перетворили політичні партії на інструменти впливу й просування своїх бізнес-інтересів. З переходом до пропорційної виборчої системи партії остаточно перетворилися на центральні об'єкти впливу фінансово-промислових груп, що стає якісно новим етапом партійного розвитку України. Таким чином, є сенс класифікувати наявні політичні партії не за соціально-культурними, ідеологічними чи регіональними характеристиками електорату, який вони представляють, а радше за належністю до певної фінансово-промислової групи, яка безпосередньо визначає політичну поведінку членів партії і має визначальний вплив на процес ухвалення рішень в країні.

Крім того, особливої уваги заслуговує той факт, що партійні структури аж ніяк не є необхідним засобом просування політиків у їх політичній кар'єрі. Подібно до того, як перші два Президенти України перемогли на виборах, не асоцію-

ючи себе з жодною офіційною партійною структурою, впродовж тривалого часу уряд також формувався безвідносно до партійної належності своїх членів. Відповідно, така тенденція має негативний вплив на значення ролі та місця політичних партій у системі державного управління, адже це означає, що здобуття вищих в державі посад не потребує необхідності послідовної публічної політичної кар'єри в межах певної партії. Таким чином, політичні партії становлять собою лише частину змагального процесу, не охоплюючи його повністю, що відкриває шлях до найвищих ешелонів влади людям без політичної кар'єри, утвердженої в суспільстві репутації та досвіду публічної політики. В свою чергу, це робить політичний процес достатньо неконтрольованим і непередбачуваним, знижує довіру до представників влади і значно ускладнює здатність об'єктивно оцінювати політичний процес у державі.

---

1. Stability of the Party System // Party-Systems in Post-Soviet Countries, edited by, USA, 2007.

2. Andrew Wilson and Sarah Birch, Political Parties in Ukraine: Virtual and Representational // Party Politics in New Democracies, edited by P. Webb and S. White, Oxford University Press, 2007.

3. Mykola Tomenko, The Political System and Political Parties // The Political Analysis of Postcommunism: Understanding Postcommunist Ukraine, Texas University Press College Station, 1997.

4. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції // Національна безпека і оборона, Центр Разумкова. – 2010. – Вип. 5.

5. Захар Стецик, Партійна система України: аналіз її елементів – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=1320>.

Олена Любовець

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ФРАКЦІЯХ
І ГРУПАХ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ІІ СКЛИКАННЯ
(1994–1998 рр.)

У статті проаналізовано участь політичних партій України у парламентських виборах 1994 р. та партійний склад фракцій і груп Верховної Ради України ІІ скликання (1994–1998 рр.), прослідковано процес перегрупування політичних сил протягом діяльності парламенту.

Ключові слова: парламентські вибори 1994 р., парламентська фракція, парламентська група, політична партія.

Olena L'ubovets. In the article is analyzed the participation of Ukrainian parties in parliamentary elections in 1994 and party composition of the Parliament second convocation (1994–1998). In addition, is retraced the regrouping process of political forces extent parliament's activities in these years.

Key words: parliamentary elections in 1994, parliamentary board, parliamentary group, political party.

Вибори до Верховної Ради України ІІ (ХІІІ) скликання стали першими парламентськими виборами, які пройшли вже у незалежній державі. Це були дострокові вибори, метою яких було зняття політичної та соціальної напруги в суспільстві. 24 вересня 1993 р. Верховна Рада України прийняла узгоджений з Президентом України Закон «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України» [1], який скасував Постанову Верховної Ради України від 17 червня 1993 р. і призначив вибори народних депутатів України на 27 березня 1994 р.

Парламентські вибори мали проводитися на основі Закону України «Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України» від 7 жовтня 1993 р. [2]. З метою деталізації і визначення процедурних питань виборів, 18 листопада 1993 р. було прийнято Закон України «Про вибори народних депутатів України» [3]. Згідно з Законом обрання депутатів проходило за мажоритарною системою, відповідно до якої кандидатів висували у територіальних округах, а не за партійними списками; зберігалася вимога щодо обов'язкової 50% -ї явки виборців, наявність двох турів голосу-

вання та необхідність отримання абсолютної більшості (більш ніж половини) голосів для перемоги у виборах. Дані положення Закону практично запрограмували затяжні вибори – їх довелося проводити у кілька етапів.

Загалом, незважаючи на певні хиби, Закон про вибори 1993 р. був більш демократичним, ніж Закон про вибори 1989 р., і більшою мірою відповідав міжнародним виборчим стандартам. Єдиним положенням, яке не відповідало міжнародним стандартам, було обмеження прав політичних партій, що суперечило пункту про найбільш повне забезпечення пропорційного представництва інтересів різних соціальних верств.

Загалом у 450 виборчих округах окружними виборчими комісіями було зареєстровано 5833 кандидати в народні депутати України – в середньому по 13 осіб на один депутатський мандат [4, с. 591]. Тому передвиборча кампанія відбувалася у надзвичайно напруженій боротьбі.

Однією з ознак проведення парламентських виборів 1994 р. на більш демократичній основі стало наближення їх до стандартів реальної багатопартійності. Офіційно були зареєстровані кандидати від 28 політичних партій, які представляли весь наявний політичний спектр – від «лівих» до націонал-радикалів.

«Лівий» фланг на виборах представляли Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ) і Селянська партія (СелПУ), що репрезентувала переважно інтереси директорів радгоспів і голів колгоспів. У січні 1994 року ці партії об'єдналися в загальну передвиборчу платформу. «Ліви» виступали за Ради як найбільш демократичну форму влади, за «багатоукладну, соціально орієнтовану економіку, за те, щоб пріоритети в кредитно-фінансовій сфері віддати державним структурам, а не комерційним» [5], проти приватної власності на землю. Передвиборча платформа КПУ містила й більш радикальні положення – відновлення управління економікою; перехід на лімітований розподіл мінімуму товарів першої необхідності; відновлення зруйнованих зв'язків із Росією та іншими колишніми союзними республіками [6]. «Ліви» партії мали підтримку виборців на Сході й Півдні України, частково в центральних регіонах.

Соціал-демократичний напрям представляли Соціал-демократична партія України (СДПУ), Українська соціал-демократична партія України (УСДП), Українська партія

справедливості (УПС), Громадянський конгрес України (ГКУ), ПСЕУ, Партія праці (ПП), ПНСУ, УПССС. Вони виступали за побудову демократичної правової держави і громадянського суспільства з широким регіональним самоврядуванням та децентралізованою структурою влади. Базовими цінностями проголошувалися свобода, справедливість, солідарність. Основу економічної демократії вони вбачали в плюралізмі основних форм власності – приватної, кооперативної, акціонерної. Соціал-демократи відстоювали соціально орієнтовану ринкову економіку, виступали за активну соціальну політику і тісний зв'язок реформ з широкими соціальними гарантіями для населення, за відчутнішу роль держави в житті країни.

Центристський напрям представляли – Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Ліберальна партія України (ЛПУ), ПВСПУ, Всеукраїнське об'єднання «Громада», Партія економічного відродження (ПЕВ), а також передвиборчий блок «Міжрегіональний блок реформ» (МБР). Центристи виступали за будівництво багатуукладної економіки, в основі якої лежить приватна власність, за приватизацію в економіці та сільському господарстві; підтримували розвиток фермерства, малого і середнього бізнесу, зниження податкового тягаря. При цьому МБР виступав за проросійську орієнтацію та двомовність [7]. Деякі з названих партій репрезентували інтереси регіональних новонароджених «бізнес-груп».

Націонал-демократичний фланг було представлено такими партіями: Народний рух України (НРУ), Республіканська партія України (УРП), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Демократична партія України (ДемПУ), Партія зелених України (ПЗУ). Вони виступали за єдність прав нації і прав людини, за інтеграцію України в європейській структурі. Економічна платформа націонал-демократів базувалася на визнанні приватної власності як основи економічної незалежності і політичної свободи людини.

Націонал-радикальний напрям було представлено такими партіями: Демократична партія України (ДСУ), УНА-УНСО, Соціал-національна партія України (СНПУ), Українська консервативно-республіканська партія (УКРП), Конгрес українських націоналістів (КУН), Організація українських націоналістів-державників (ОУН-д). Для цих партій вищою цінністю була українська нація. Вони підтримували ідею

будівництва національної держави будь-якою ціною, навіть шляхом відмови від демократії і встановлення сильної диктаторської влади. Ультраправі виступали за економічний захист нації, роздержавлення власності за умов збереження мінімуму державної власності, за створення професійної національно свідомої армії [8].

Партії націонал-демократичного та націонал-радикального напрямку створювалися на противагу КПУ. Вони мали вплив переважно в західних областях, Києві та низці центральних областей. Загалом основна політична боротьба розгорнулася між «лівими» та націонал-демократами.

Вибори проходили в два тури – 27 березня та 10 квітня 1994 р. Газети повідомляли, що «вибори продемонстрували весь спектр активності: від 50,9 % в окремих округах Криму, Севастополі до 90,3 % на Тернопільщині» [9].

У першому турі було обрано тільки 49 депутатів, у другому – ще 289 (із 450). Із попереднього скликання народ України повторно обрав лише 50 депутатів, іншим 138 висловив недовіру. З 24 по 31 липня відбулися довибори у 59 зі 112 округів. Унаслідок довиборів до кінця 1994 р. депутатські повноваження отримали ще 67 чоловік. Наприкінці року парламент схвалив пропозицію Центральної виборчої комісії припинити виборчий марафон і відкласти на один рік призначення виборів у 44 округах, де вони тричі визначалися як такі, що не відбулися або через неявку виборців, або через те, що депутата не було обрано. На цей момент Верховна Рада України налічувала 405 депутатів, 178 з яких були членами партій, а 227 – безпартійними [10, с. 490]. На кінець II скликання Верховної Ради України до її складу входило 412 народних депутатів, з них вперше було обрано 350.

Верховна Рада України II (XIII) скликання стала першим українським парламентом, який формувався на постійній основі. Проте новий парламент так і не став повністю професійним, оскільки багато народних депутатів, посилаючись на статтю 93 Конституції 1978 р., продовжували поєднувати повноваження депутата з виробничою та службовою діяльністю [11].

На виборах відчутної поразки зазнали пропрезидентські політичні сили, а фаворитами стали партії лівого спрямування, яким майже третина виборців віддала свої голоси. Невдала внутрішня політика попереднього керівництва країни зробила гасла комуністів і соціалістів знову привабли-

вими для мільйонів громадян держави. Так, за результатами виборів 25 % місць здобула КПУ, 5,9 % – Рух, 5,34 % – СелПУ, 4,15 % – СПУ [12].

Загальну картину кількісного представництва партій у парламенті дає наступна таблиця [13, с. 22–23]:

**Склад Верховної Ради України II (XIII)
скликання за партійністю**

<i>Назва партії</i>	Чисельність на початок роботи	Чисельність на кінець роботи
Комуністична партія України	86	89
Народний рух України	20	26
Соціалістична партія України	14	17
Селянська партія України	18	18
Українська республіканська партія	8	9
Конгрес українських націоналістів	5	6
Аграрна партія України		23
Народно-демократична партія		14
Християнсько-демократична партія	1	10
Прогресивна соціалістична партія		2
Соціал-демократична партія України (об'єднана)		1
Партія праці	2	2
Партія демократичного відродження України	3	
Демократична партія України	2	4
Соціал-демократична партія України	2	2
Громадянський конгрес України	2	2
Українська консервативно-республіканська партія	1	
Ліберальна партія України		4
УНА-УНСО		3
Кримська партія		1
Партія економічного відродження Криму		1

Загалом за даними на 1998 р. у парламенті були представлені 22 політичні партії (з наявних 41 загальною чисельністю від 350 до 400 тис. членів) [14].

Можна окреслити ряд чинників, які безпосередньо вплинули на результати виборів та особливості складу парламенту:

– погіршення економічного становища, зростання злочинності, зубожіння народу – провини за які покладалися комуністами на антикомуністів і підприємців;

– нездатність уряду провести ефективні реформи, суперництво гілок влади, що «ліві» також використали як аргумент на свою користь;

– неприйняття східними регіонами політики українізації, розриву зв'язків з Росією, що дозволило «ліви́м» зміцнити своє становище у Східній та Південній Україні;

– відсутність у соціальній структурі суспільства ДОСтатньої кількості приватних власників послабило позиції централістського та соціал-демократичного напрямів. Більшість партій, які їх представляли, створювалися безпосередньо перед виборами для захисту інтересів окремих осіб та угруповань, що не дало їм авторитету та популярності у населення;

– Компартія організовано висунула своїх кандидатів практично в усіх округах, їхні програми будувалися на єдиній платформі;

– роз'єднаність націонал-демократичної опозиції, нездатність висунути єдиного кандидата в більшості округів;

– Закон про вибори не сприяв зміцненню політичних партій і полегшував процедуру висунення від трудових колективів, що вдало використали представники владних структур, директорського корпусу, голови колгоспів тощо;

– фінансові можливості відіграли чималу роль у долі підприємців, які брали участь у виборчій кампанії;

– завоювати місця в парламенті партіям допомагала наявність у їх лавах яскравих, відомих в Україні лідерів, зокрема таких, як В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, В.Яворівський, О.Мороз та інші.

Новий парламент України розпочав свою роботу 11 травня 1994 р. Практично зразу після початку роботи Верховної Ради України ІІ (ХІІІ) скликання розпочалося її внутрішнє структурування. Цьому сприяло й затвердження 13 травня 1994 р. «Положення про депутатські групи (фракції) у Верховній Раді України», яке конкретизувало і визначило статус, деталізувало вимоги формування та реєстрації, права та порядок їхньої діяльності. Згідно з Положенням мінімальна кількість депутатської групи встановлювалася на рівні 25 депутатів. Фракції і групи одержали право мати секретаріат [13, с. 30].

Остаточо унормував діяльність депутатських груп і фракцій прийнятий парламентом Регламент Верховної Ради України [15]. Регламент надавав депутатським групам і фракціям досить великого значення, саме вони ставали визначальним суб'єктом парламентської діяльності, зокрема в питаннях кадрових призначень, формування порядку денного, участі у погоджувальних механізмах і процедурах. Так, фракції мали право на пропорційне представництво в усіх органах Верховної Ради України, попереднє обговорення кандидатур на посади Голови Верховної Ради України і його заступників, голів комісій, на виступ свого представника з усіх питань порядку денного. Надані Регламентом Верховної Ради України повноваження фракцій дозволяли їм значною мірою впливати на роботу парламенту та ухвалення рішень.

У період роботи парламенту 1994–1998 рр. уповноважені представники депутатських груп і фракцій входили до складу Президії Верховної Ради України, а з припиненням її повноважень після прийняття Конституції України – брали участь у роботі Організаційної наради керівників депутатських фракцій та голів комітетів, яка скликала як дорадчий орган Головою Верховної Ради України. Вирішуючи найбільш складні політичні питання, вони брали участь у засіданнях Погоджувальної ради керівників депутатських фракцій і груп, яку утворювали їхні уповноважені представники. Погоджувальна рада вносила пропозиції з питань порядку денного, сприяла узгодженню позицій народних депутатів у разі виникнення спірних питань у роботі Верховної Ради. Члени Погоджувальної ради обов'язково повинні були запрошуватися на засідання Президії Верховної Ради.

На відміну від парламентів багатьох західних країн, Регламент Верховної Ради України надавав право депутатам формувати депутатські групи як на партійній, так і на позапартійній основі [15].

Процес структуризації Верховної Ради України II (XIII) скликання не мав сталого характеру – фракції і депутатські групи постійно змінювалися як кількісно, так і за своїм складом. Спостерігалася й деяка переорієнтація їх політичної позиції.

На першій сесії Верховної Ради України оформилося 9 депутатських груп, з яких 3 набули статусу фракцій – фракція «Комуністи України – за соціальну справедливість і

народовладдя», фракція Народного руху України, Соціалістична фракція, група «Центр», група «Аграрники України», група «Реформи», група «Єдність», група «Державність», Міжрегіональна депутатська група (МДГ). Кожна група та фракція була зареєстрована у Секретаріаті Верховної Ради, у документах надавалася інформація про офіційну мету їх утворення [16].

Комуністичну фракцію очолив П.Симоненко. Своєю метою фракція проголошувала утвердження народовладдя через ради, конституційне закріплення прав і свобод громадян, пріоритету людини праці у всіх структурах суспільного ладу та органів виконавчої влади. Комуністи виступали за налагодження конструктивного співробітництва з іншими депутатськими групами для досягнення узгодженої діяльності щодо виведення України з кризи, вироблення і напрацювання законів, які б забезпечували цивілізований рівень життя трудящих, утверджувати соціальну справедливість, високу духовність, реальне рівноправ'я і братерство всіх народів.

Фракцію Народного руху України очолив В.Чорновіл. Її основними програмними засадами було утвердження державності України, розвиток України як демократичної європейської держави, проведення глибоких ринкових реформ. До її складу входили члени НРУ та безпартійні.

До складу Соціалістичної фракції входили члени Соціалістичної партії України та Селянської партії України. Спочатку керівником фракції став О.Мороз, а після його обрання Головою Верховної Ради України, замість нього став І.Чиж. Своїм головним завданням фракція вбачала досягнення стабільності в суспільстві і проведення державної політики в інтересах людини праці.

Група «Аграрники України» в основному складалася з голів колгоспів та керівників місцевих рад. Першим її керівником був О.Ткаченко. Після його обрання першим заступником Голови Верховної Ради України групу очолив С.Довгань. Група виступала за об'єднання зусилля народних депутатів для сприяння формуванню в Україні системи законодавчих та нормативних актів, які забезпечували б аграрному сектору стабільний розвиток і об'єктивно належне йому місце в структурі народного господарства, юридичний захист інтересів селянина у ринкових умовах.

Група «Центр» об'єднувала переважно керівників центральних відомств і закладів. Серед них були М.Жулинсь-

кий, Р.Шпек, О.Голубченко, В.Кальник та ін. Керівником спочатку було обрано А.Бутейка. Члени депутатської групи вважали себе репрезентантами центристської ідеології, а тому виступали за створення прогресивно мислячої, реформаторської більшості в парламенті, щоб кожен народний депутат зміг реалізувати свої політичні, наукові, культурні можливості в ім'я розвитку демократичної правової держави, добробуту українського народу, сприяння на конституційних засадах співпраці та взаємодії законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

На чолі групи «Реформи» стояв С.Соболев. Ця депутатська група об'єднувала людей із поміркованими поглядами, які мали досвід роботи в державних, господарських та інших структурах. Вони відстоювали необхідність позитивних реформаторських змін у політичному, економічному і соціальному житті держави; виступали за ефективну реорганізацію судової, правоохоронної, військової системи, структурне і технологічне оновлення національного господарства, забезпечення його прибутковості у міжнародній торгівлі; переорієнтацію економіки та розвиток гуманітарних галузей, підвищення заробітної плати, забезпечення достатніх засобів захисту незалежності України.

Група «Єдність» була створена переважно на базі дніпропетровських депутатів і об'єднувала представників владних структур та тісно зв'язаних з ними підприємців. Основу групи становили безпартійні, але до її складу входили й представники ГКУ та ПДВУ. На чолі групи стояв В.Меркушов. «Єдність» висувала демократичні гасла – пріоритет прав людини над правами будь-яких об'єднань, незалежно від принципу їх створення; поширення прав місцевого самоврядування та розподіл повноважень між центром та регіонами в адміністративно-розпорядчій, бюджетній та податковій сферах; припинення криміналізації суспільного життя та надійний захист кожного громадянина від злочинності та від свавілля посадових осіб. Економічний блок вимог містив такі положення: рівноправний розвиток різних форм власності, гарантоване право громадян на працю та володіння результатами своєї праці; надання реальної самостійності підприємствам; законодавче забезпечення умов гідного життя громадян України, їх соціального захисту, здійснення реформ для людей, а не за їх рахунок.

Міжрегіональна депутатська група, на чолі якої стояв Г.Самохвалов, була близькою і за ідеологією, і за складом до групи «Єдність». Її програма містила такі положення: утворення відкритого громадянського суспільства, пріоритет прав і свобод людини, рівноправ'я громадян незалежно від їхнього соціального походження; відновлення зруйнованої економіки на базі ефективного функціонування в ринковому оточенні усіх форм власності з метою досягнення високого благоустрою суспільства і достойного рівня життя всього населення; утворення соціально-орієнтованого суспільства, що діє в інтересах усіх громадян; послідовний рух до земельно-адміністративного устрою України з розподілом повноважень і бюджетів між державою і регіонами; активна участь України в інтеграційних процесах СНД.

Група «Державність» мала національно-демократичну спрямованість. До неї входили партії національно-демократичного (УРП, ДемПУ) та національно-радикального спрямування (КУН), які через свою нечисельність не змогли сформувати фракції. Близько половини групи становили безпартійні, з представників партій більшість була членами УРП. Очолював групу І.Юхновський.

Розташування фракцій та груп зліва направо мало такий вигляд: комуністи – соціалісти – аграрники – МДГ – «Єдність» – «Центр» – «Реформи» – Рух – «Державність». З лівого боку комуністи, соціалісти, аграрники виступали майже єдиним фронтом, з правого боку таким блоком виступали «Реформи», Рух, «Державність». Однак жодна з зазначених фракцій і груп не мала абсолютної більшості, що ускладнювало процес ухвалення рішень. Навіть за умов однакового голосування комуністів, соціалістів, аграрників – з одного боку, або – «Реформ», Руху, «Державності» – з другого, жодне з об'єднань не мало більшості для прийняття того чи іншого рішення, оскільки чисельність першого із названих об'єднань становила 172 депутати, другого – 104. Ухвалення більшості рішень залежало від позиції «центру», який був представлений групами МДГ, «Єдність» та «Центр», представники яких частіше тяжіли «вліво».

На другій сесії Верховної Ради України чисельність фракцій та груп залишилася незмінною. Водночас намітилася тенденція до зміщення «вправо» соціалістів і аграрників, а також МДГ та «Єдності». Ще більшої консолідації було досягнуто між «Реформами», Рухом та «Державністю».

На третій сесії Верховної Ради України з'явилася ще одна депутатська група – «Незалежні», яку очолив В.Гетьман. Її представники займали центристські позиції та виступали за прискорення структурної перебудови економіки; зміну економічних відносин та забезпечення державою рівних умов функціонування всіх форм власності; створення необхідної законодавчої бази для здійснення соціально-ринкових реформ; зміцнення взаємовигідних економічних зв'язків з незалежними державами СНД та Європи; чіткий розподіл повноважень законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; надання більшої економічної самостійності регіонам; здійснення лібералізації податкової системи, за забезпечення першочергової державної підтримки експортоспроможним виробництвам.

На цій сесії відбулася зміна керівника депутатської групи «Центр» – замість А.Бутейка став М.Сирота.

На четвертій сесії Верховної Ради України відбувся розкол депутатської групи «Аграрники України» на дві – «Аграрники України» та «Аграрники за реформи». Як наслідок, у парламенті діяло 11 груп і фракцій. Характерною тенденцією в діяльності цієї сесії було наближення практично всіх фракцій і груп до «Центру», а також суттєве «полівіння» групи МДГ та «поправіння» соціалістів.

Під час п'ятої сесії Верховної Ради України діяло 11 депутатських фракцій і груп. Аграрники знову об'єдналися в одну групу, їх керівником став С.Мельник. Водночас, з'явилася нова фракція – Соціально-ринковий вибір, яка створилася на базі Ліберальної партії України. Очолив фракцію В.Щербань. Нова фракція зайняла місце «правого центру». Метою її діяльності в парламенті було: створення соціально орієнтованої економіки ринкового типу; забезпечення розвитку всіх форм власності, поступового роздержавлення економіки і поступальних реформ в напрямі ринкових перетворень за підтримки вітчизняного товаровиробника; розвиток суспільства на принципах загальнолюдських цінностей, захист прав і свободи особи; проведення ефективних заходів проти падіння життєвого рівня; цільова підтримка найменш захищених верств населення; припинення криміналізації суспільства; зміцнення суверенітету України; ствердження правової держави європейського типу, громадянського миру і громадянського суспільства; чітке розмежування повноважень гілок влади; проведення політики розподілу відповід-

них повноважень на користь регіонів і місцевого самоврядування.

Під час роботи сесії фракція Народного руху України змінила свою назву на «Народний Рух України проти комунізму, імперіалізму, мафії, за державність, демократію, реформи».

Загалом позиція депутатських фракцій і груп на п'ятій сесії визначалася, насамперед, їхнім ставленням до проекту нової Конституції України.

На шостій сесії Верховної Ради України сталися нові зміни у структурі фракцій. Перестали існувати депутатські групи «Державність» та «Центр». На їх базі утворилася нова група «Конституційний центр» у складі 56 народних депутатів. Помінялися лідери депутатської групи аграрників (Є.Чулаков) і фракції «Соціально-ринковий вибір» (Є.Марчук).

Загалом, на шостій сесії розстановка політичних сил у парламенті зумовлювалася ставленням до політики Президента України, а також до проекту Закону «Про вибори народних депутатів України».

Суттєві зміни в структурі парламенту відбулися на сьомій сесії Верховної Ради України. Зокрема, оформилася нова фракція Аграрної партії України, керівником якої стала К.Ващук. Змінилася конфігурація Соціалістичної фракції – фракція об'єднала Соціалістичну та Селянську партії України. Помінявся статус з фракції на депутатську групу «Соціально-ринкового вибору».

На сесії відбулася й чергова зміна назв фракцій. Фракція Руху перейменувалася на «Рух за народ, за Україну». Аграрники стали називатися «Відродження та розвиток АПК України» (Селяни України).

Під час роботи восьмої сесії Верховної Ради України на базі МДГ утворилася фракція щойно створеної партії Регіонального відродження України. Її керівником залишився Г.Самохвалов. Припинила існування депутатська група «Реформи», замість неї оформилася нова – «Вперед, Україно!», яка також не змінила лідера (С.Соболев).

На дев'ятій сесії Верховної Ради України структурних змін парламенту не відбулося. На кінець його роботи діяло 10 депутатських груп, з яких 5 – у статусі фракцій.

Протягом роботи Верховної Ради України II (XIII) скликання змінювався й кількісний склад фракцій і депутатських груп. Ці зміни можна простежити на основі даних таблиці [13, с. 32]:

Основні зміни в структурі та чисельності депутатських фракцій (груп) за час роботи Верховної Ради України II (XIII) скликання

Період роботи	Скорочена назва та чисельність депутатських фракцій												Всього депутатів	
	Соціалісти	РУХ	МДГ (Регіони)	Державність	Конст. центр	Аграрники	Реформи	Єдність	Незалежні	Селяни	Ринк. вибір	Агр. ПУ		Позафракційні
На початок Скликання	83	25	27	26	25	38	36	27	25				26	338
Через 1 рік роботи (на початок 3-ї сесії)	90	28	27	32	29	37	51	36	34				37	404
Через 2 роки роботи (до прийняття Конституції України)	87	28	29	26	29	28	25	31	28	26	25	26	27	415
Після прийняття Конституції (на початок 6-ї сесії)	87	26	31	25		47	24	29	37	26	23	23	39	417
Через 3 роки роботи	78	34	26	25		56	25	30	31	25		24	25	414
На кінець скликання	80	40	25	32		50		30	32	25		25	27	411

Як свідчать дані таблиці, чисельно найбільш стабільним був Рух, кількісний склад якого практично не змінювався. Незначно, але постійно зменшувалася чисельність комуністичної фракції, а соціалістичної, навпаки, збільшувалася. Найбільш нестабільними як кількісно, так і якісно були депутатські групи, що представляли «Центр».

Загалом, аналіз кількісного та партійного складу депутатських фракцій і груп свідчить, що процес їхнього перегрупування відбивав тенденції розвитку політичного спектра держави. Серед домінуючих можна виділити такі: більш стале організаційне оформлення лівих політичних сил; розмитість, неоформленість «Центру»; відсутність партій ліберального спрямування в європейському розумінні; розколи політичних партій, утворення нових. Крім того, на перегрупування політичних сил у парламенті впливало ставлення до Президента України та його політики, процес прийняття

Конституції України тощо. На завершальному етапі роботи Верховної Ради України на фракційні зміни вплинуло й наближення чергової парламентської виборчої кампанії.

1. Закон України «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України» від 24 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 40. – Ст. 388.

2. Закон України «Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України» від 7 жовтня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 42. – Ст. 395.

3. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 48. – Ст. 455.

4. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академвидав, 2005. – 688с.

5. Социалисты в центре, но левом // Новости. – 1994. – 22 апреля.

6. Комуністична партія України (з передвиборчої платформи) // Урядовий кур'єр. – 1994. – 17 лютого.

7. Владек М. Мы новый, новый блок построим и в депутаты попадем // Коммерсант Украины. – 1994. – № 1.

8. Рубан В.В., Серегина Н.С. Многопартийная система Украины: как она есть. – Х.: Ксилон, 1998. – 133 с.

9. Скачко В. Имели выборы – получили симптомы // Голос Украины. – 1994. – 31 марта.

10. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф.Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.

11. Заець А. Український парламентаризм. Формування й удосконалення 1994–1998 // Віче. – 1999. – № 2. – С. 13-31.

12. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 434–435.

13. Верховна Рада України: Інформаційний довідник / Авт.-упор.: М.Ярош (кер. кол.), А.Пивовар, А.Погорелова. – Вип. 2. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 160 с.

14. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Н.П.Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. за ред. В.М.Литвина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – С. 183.

15. Регламент Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 35.

16. Депутатські фракції та групи в Українському парламенті. Політична орієнтація. Динаміка змін // Матеріали Програми сприяння парламентові України. 1994–1999. – file:///D:\PDP_ukr\v025002.htm.

Владислав Мороко

ВИБОРИ 2006 і 2007 рр., НА ТЛІ ПЕРМАНЕНТНОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

У статті дається аналіз виборчих кампаній до Верховної Ради України в 2006 – 2007 рр. Пропонується розглянути їх хід як показовий для вітчизняної політичної реальності загалом.

Ключові слова: *Партія, партійна система, вибори, політичні технології*

Vlad V. Moroko. "Twin" election 2006 – 2007 amid permanent political crisis in Ukraine. The paper provides an analysis of election campaign to the Verkhovna Rada of Ukraine, 2006 – 2007. Suggested to consider their course as is typical for domestic political reality in general. Party, party system, elections, political technologies

Одним з наслідків суспільно-політичної кризи 2004 – 2005 рр. стало внесення істотних змін у виборче законодавство. Політичним бомондом країни було запропоновано новий варіант – пропорційна система. Але вже за п'ять років ті самі гравці виступили з ініціативою повернення до пропорційно-мажоритарної системи. Мотивація – вибори на виключно партійній основі не виправдали сподівань і стали причиною системної державотворчої кризи. Втім, це лише слова. Реальні ж причини загострення проблем у країні знаходяться не у «правильному» чи «неправильному» форматі виборів, а в самому суспільстві загалом, у його еліті зокрема. Ілюстрацією чого і стали виборчі кампанії 2006 – 2007 рр.

Незважаючи на те, що ці події відбувалися нещодавно, стосовно них уже маємо певний обсяг досліджень. У них зазвичай розглядаються або законодавчі новації того часу, або політична боротьба та діяльність окремих партій на тлі виборчих кампаній і вплив останніх на соціально-політичну реальність країни [1 — 5]. На нашу ж думку, ці дві кампанії щодо виборів парламенту слід розглядати, в першу чергу, як процес, що мав витоки в «помаранчевій революції» і був прикладом адаптації вітчизняною елітою загальносвітових засад функціонування громадянського суспільства, зокрема права громадян впливати на державну політику через

недержавні об'єднання. У випадку України – через політичні партії, які згідно з нормами закону стали єдиним гравцем у ході виборів 2006 – 2007 рр.

Проте результати виборів, а особливо міжвиборчий період, засвідчили, що в країні залишилися попередні принципи реагування на волевиявлення громадян – політична корекція на користь тієї чи іншої бізнес-владної групи. Відповідь на питання, чому таке стало можливим, і дає аналіз виборів до ВР України саме як «здвоєних», тобто таких, що мали перманентний характер. Тому коректно стверджувати, що кампанія 2006 р. дістала продовження в 2007 р. З огляду на це, ми вважаємо, що для більш точного розуміння подій цілого періоду та визначення їх впливу на хід побудови громадянського суспільства в цілому і еволюції партійної системи зокрема обидві кампанії слід аналізувати як єдине ціле.

Для «здвоєних» виборів було притаманним:

1. Короткий часовий проміжок, що минув від попередньої виборчої кампанії

Це вплинуло на основний зміст передвиборчих гасел. Боротьба між двома умовними політичними таборами 2004–2005 рр., таким чином, подовжилася на наступні два роки. Обмаль часу та неможливість досягнути будь-яких позитивних наслідків від діяльності в царині покращання життя громадян спонукали політичну еліту шукати нові шляхи до електоральних перемог. Як і під час президентських переговорів, з усього різноманіття інструментів політичної боротьби обирали провокування громадянського протистояння на тлі корупційних скандалів у вищих ешелонах влади. Під час виборчої кампанії 2006 р. – це звинувачення з боку одного з колишніх лідерів СДПУ(О) О. Зінченка представників групи «Разом» у лобюванні ними власних інтересів через наближеність до Президента. Під час виборчої кампанії 2007 р. звинувачення на адресу міністра МВС Ю. Луценка в тому самому, з боку ПР і лідерів СПУ. В першому випадку наслідком стала відставка Кабміну, очолюваного Ю. Тимошенко, у другому – переформування Кабміну В. Януковича. Результатами політичних скандалів в обох випадках скористалися лідери політичних партій. У 2005 – 2006 рр. це дозволило надати виборцю логічного пояснення того, чому партії, що входили до коаліції «Сила народу», йдуть на вибори окремими списками: тому що не бажають мати нічого

спільного або з «корупціонерами» з НУ, або з наклепниками з БЮТ. У 2007 р., закріпивши цю саму тезу, ще й переформували склади обох блоків за рахунок або нових членів, або «нових» політичних сил – «Народна самооборона» на чолі з екс-членом СПУ Ю. Луценком у складі НСНУ. З іншого боку, такі відверті промахи націонал-демократів надали «повне право» ПР претендувати на роль виразника сумління політичного бомонду, що має у власних лавах «кришталево чисті» особистості, і паралельно вважати себе, незважаючи на всі намагання тих самих об'єднаних соціал-демократів у 2005 р. та СПУ в 2007 р. створити мегаблок з політичних партій навколо «регіонів», єдиним представником Півдня та Сходу України. У 2006 р. це призвело до того ж, що і в протилежному таборі – «біло-блакитні» пішли на вибори декількома списками. Зокрема, ПР, ВБ «НЕ ТАК!», Народний блок В. Литвина тощо. А в 2007 р. «партія Донбасу» остаточно поглинула партійний актив власних сателітів – СДПУ(О), ВІЧЕ, ПППУ, ТПУ, «Нова Генерація», ПСПУ, СПУ.

2. Максимальне використання іміджу лідера партії

Обидва табори використали традиційний для президентської кампанії метод заохочення до голосування громадян України – вибір не між ідеологіями та партіями, а між конкретними політиками. Роль особистості у партійно-політичній боротьбі досягла максимального рівня. Провідні партії 2006 – 2007 рр. використовували, в першу чергу, не ідеологію, а харизму лідера. Так, на вибори 2006 р. під прапором Президента України йшли 6 партій у складі ВБ НУ. Ще 22 були в складі іменних блоків БЮТ, В. Литвина, Н. Вітренко, Ю. Костенка та І. Плюща, Ю. Кармазіна, Б. Олійника та М. Сироти, Є. Марчука, П. Лазаренка тощо. ПР, у свою чергу, використала як бренд Голову партії В. Януковича. Як протилежність до конкретної групи політиків, назвавши власний блок «НЕ ТАК!», позиціонувало себе виборче об'єднання СДПУ(О), ВПО «Жінки за майбутнє», ВО «Центр», РПУ. Робилося це навіть на шкоду «розкрученому» іміджеві об'єднаних соціал-демократів.

Те саме відбулося і під час виборів 2007 р. Було досягнуто апогею абсурду – на політичній арені з'явився блок КУЧМА. Окрім того, політичні партії, що входили до складу іменних блоків у 2006 р., опинилися у 2007 р. в інших об'єднаннях. До БЮТ приєдналася ПРП, а ВБ НУ, змінивши

назву на НУНС, поповнився ПП «Вперед Україно!», УНП, ЄПУ, ГП ПОРА, ПЗВ, втративши ПППУ та КУН. Блок В. Литвина перестав бути «народним», залучив до свого складу ТПУ і залишив за рамками об'єднання ВОЛ «Справедливість» і УСелДП, давши життя новим об'єднанням та варіантам виборчих комбінацій. Як наслідок, зникли з політичного обр'ю 6 іменних виборчих союзів.

3. Активне використання інструментів з арсеналу прямої демократії, як частини передвиборчої стратегії

Так, у 2006 р. СДПУ(О) провела галасливу кампанію зі збору підписів щодо проведення референдуму з питань НАТО та мови. Єдиною метою цієї політичної акції була паралельна до партійної мобілізація якнайширших верств населення, що співчують ідеям партії. Зібравши декілька мільйонів підписів, відразу ж після виборів соціал-демократи забули про власну ініціативу, лише періодично «витагували» її як зайве нагадування про своє існування. У кампанії 2007 р. ідею з референдумом підхопили обидва табори. БЮТ – щодо нової редакції Конституції. НСНУ бачив референдум з питань зняття депутатських привілеїв та недоторканності. ПР вимагала цього самого, але щодо Президента та вищих держслужбовців. Як і після закінчення попередньої кампанії, про свої вимоги партії, що потрапили у парламент, забули. А намагання НСНУ законодавчо зняти депутатські привілеї через зміни в Конституції більше нагадувало фарс. Справа в тому, що не Конституція, а Закон України «Про статус народного депутата України» визначає пільги та привілеї народних обранців. І зміни до нього можливі за підтримки простої більшості, а не кваліфікованої, якої в парламенті VI скликання вочевидь не було. Тим САМим партії знов не виконали власних передвиборчих обіцянок і паралельно з цим нівелювали ідею прямої демократії у вигляді референдуму.

4. Приховане використання «адмінресурсу»

Як і на попередніх виборах, під час ведення кампанії і, особливо, під час підрахунку голосів в Україні використовувався «адмінресурс». Особливістю 2006 – 2007 рр. стало лише приховування цього процесу, в першу чергу внаслідок формування виконавчої гілки влади партіями, які проголошували гасла боротьби саме з цим ганебним явищем. Однак

аналіз результатів виборів чітко вказує на його застосування під час обох кампаній. Утім, була головна відмінність. Цього разу такий спосіб впливу на результати виборів застосували всі політичні гравці. Рівень використання залежав від рівня можливостей або регіону впливу.

Найбільш явно його можна побачити, аналізуючи чисельність виборців. Ми вже розглядали ці дивні коливання під кутом дослідження процесу творення партій шляхом ілюзії електоральної підтримки та в процесі аналізу виборчих кампаній попередніх років [6; 7, С. 154–155]. Збереглися вони і цього разу. Досить сумнівною видається теза, що з 1994 до 2007 рр. кількість виборців зросла на 1 077 716 осіб. Насправді, за динаміки щорічної смертності в межах 600 – 700 тис. осіб кількість громадян у віці понад 18 років за цей час зменшилася на 848,7 тис. Констатуємо й, на наш погляд, інший промовистий факт. У 2007 р. видрукували бюлетенів на 1 476 729 більше, ніж було виборців попереднього року. Щодо кількості громадян, що були внесені в реєстр, то їх теж, порівняно з 2006 р., стало більше на 1 516 083 особи. А це 6,5 % від кількості виборців в 2007 р.

Іншим проявом використання адміністративного тиску стало голосування на закритих ділянках, зокрема у в'язницях. Показовими є результати виборів у 2006 р. у подібних закладах на території Запорізької області. Вони засвідчили очевидне застосування «адмінресурсу» на користь СелПУ: її 6,91 % в разі перевищують загальноокружний – 1,01 % – та загальнодержавний – 0,31 % результати. Те саме відбулося і у випадку з БЮТ. Отримані тут 18,46 % вдвічі перевищували результат як у ТВО – 9,58 %, так і в області – 10,89 %. Схоже спостерігалось і під час виборчої кампанії 2007 р., але тепер на користь НСНУ, СПУ та БЮТ. А на ДВК № 94 (Оріхівський ізолятор тимчасового утримання Оріхівського РВ УМВС України в Запорізькій області) «морозівці» отримали 100 % «ЗА» [8]. (Правда, тут у виборчі списки було внесено лише одну людину, мабуть, соціаліста).

5. Поразка «лівих» та переформовування регіонів впливу партій націонал-демократичного табору

Показовими виявились і результати виборів. Ми порівняли їх з аналогічними волевиявленнями минулих періодів (додаток А).

*Лідери перегонів протягом кампаній
1998 – 2007 рр. за регіонами*

	АТО	1999	2004	1998	2002	2006	2007	1998	2002	2006	2007
				1 місце				2 місце			
1	Волинська	ЛД*	Ю	НРУ	НУ	БЮТ	БЮТ	НП	БЮТ	НУ	НУНС
2	Житомирська	ЛД	Ю	КПУ	НУ	БЮТ	БЮТ	СПУ-СелПУ	КПУ	ПР	ПР
3	Закарпатська	ЛД	Ю	СДПУ(О)	НУ	НУ	НУНС	НРУ	СДПУ(О)	БЮТ	БЮТ
4	Івано-Франківська	ЛД	Ю	НРУ	НУ	НУ	БЮТ	ВВ НФ	БЮТ	БЮТ	НУНС
5	Київська	ЛД	Ю	КПУ	НУ	БЮТ	БЮТ	СПУ-СелПУ	СПУ	НУ	НУНС
6	Кіровоградська	С	Ю	КПУ	КПУ	БЮТ	БЮТ	СПУ-СелПУ	СПУ	ПР	ПР
7	Львівська	ЛД	Ю	НРУ	НУ	НУ	БЮТ	ПРП	БЮТ	БЮТ	НУНС
8	м. Київ	ЛД	Ю	КПУ	НУ	БЮТ	БЮТ	НРУ	БЮТ	НУ	НУНС
9	Полтавська	С	Ю	КПУ	СПУ	БЮТ	БЮТ	СПУ-СелПУ	НУ	ПР	ПР
10	Рівненська	ЛД	Ю	НРУ	НУ	БЮТ	БЮТ	НП	"За Єдину Україну!"	НУ	НУНС
11	Сумська	ЛД	Ю	КПУ	НУ	БЮТ	БЮТ	ПСПУ	"За Єдину Україну!"	НУ	НУНС
12	Тернопільська	ЛД	Ю	НРУ	НУ	БЮТ	БЮТ	ВВ НФ	БЮТ	НУ	НУНС
13	Хмельницька	ЛД	Ю	СПУ-СелПУ	НУ	БЮТ	БЮТ	КПУ	КПУ	НУ	НУНС
14	Чернівецька	ЛД	Ю	КПУ	НУ	БЮТ	БЮТ	НРУ	СДПУ(О)	НУ	НУНС
15	Чернігівська	С	Ю	КПУ	НУ	БЮТ	БЮТ	СПУ-СелПУ	КПУ	ПР	ПР
2	Донецька	ЛД	Я	КПУ	"За Єдину Україну!"	ПР	ПР	ВВ ТУ	КПУ	ПСПУ	СПУ
3	Запорізька	С	Я	КПУ	КПУ	ПР	ПР	ПЗУ	СДПУ(О)	БЮТ	БЮТ
4	Луганська	С	Я	КПУ	КПУ	ПР	ПР	ВВ ТУ	"За Єдину Україну!"	ПСПУ	КПУ
5	м. Севастополь	ЛД	Я	КПУ	КПУ	ПР	ПР	НДП	"За Єдину Україну!"	ПСПУ	КПУ
6	Миколаївська	С	Я	КПУ	КПУ	ПР	ПР	НДП	"За Єдину Україну!"	БЮТ	БЮТ
7	Одеська	ЛД	Я	КПУ	КПУ	ПР	ПР	ПЗУ	"За Єдину Україну!"	БЮТ	БЮТ
8	Харківська	ЛД	Я	КПУ	КПУ	ПР	ПР	ПСПУ	"За Єдину Україну!"	БЮТ	БЮТ
9	Херсонська	С	Я	КПУ	КПУ	ПР	ПР	СПУ-СелПУ	НУ	БЮТ	БЮТ
10	Черкаська	С	Я	СПУ-СелПУ	НУ	БЮТ	БЮТ	КПУ	СПУ	СПУ	НУНС
11	АРК	С	Я	КПУ	КПУ	ПР	ПР	"Союз"	СДПУ(О)	НУ	НУНС

* Умовне скорочення прізвищ кандидатів, що зайняли перше місце в регіоні за результатами останнього туру голосування під час президент-

ських виборів 1999 та 2004 – 2005 рр.: ЛД – Л. Кучма; С – П. Симоненко; Ю – В. Ющенко; Я – В. Янукович

Реальністю став вплив штучного громадянського розколу 2004 – 2005 рр. У першу чергу в секторі партії влади часів Л. Кучми та умовної лівої опозиції. Поклавши в основу кампанії всі гасла, які з успіхом використовувала ліва частина партійного спектра, ПР забрала на цих виборах і її електорат. Так, на виборах 2006 р. приголомшливу, але закономірну поразку мала СДПУ(О), в 2007 р. – СПУ втратила на користь ПР позиції в усіх областях, навіть в АРК, КПУ. В Центральній та Північній Україні умовне перше місце комуністів відійшло до ВБ НУ в 2002 р., а в 2006 – 2007 рр. – до БЮТ.

Щодо комуністів, то, на нашу думку, є й інша причина їх поразки. В першу чергу, це умовність КПУ як опозиційної сили, так і партії лівого напрямку. Доти, поки вона була потрібна чинній владі як комфортний опонент, ця партія отримувала високі відсотки. В період, коли питання втрати влади стало актуальним, владна та бізнес-еліта перестали гратися з комуністами і лівими загалом і «відібрали» майже все. Про це свідчать результати в базових областях – Донецькій та Луганській, де навіть відсоток голосів проти всіх був найнижчий за всю історію виборів. У 2002 р. він коливався в межах від 1,8 до 4,5 %, а на виборах 2006 – 2007 рр. був меншим за 0,8 %. Тобто, на користь ПР забирався все, що можливо. Втратили поступово вплив з цих же причин і ПСПУ, ВОЛ «Справедливість», ВО «Братство».

Поруч з цим очевидною стала і втрата позицій НСНУ, в першу чергу як партії Президента. Всі її електоральні перемоги протягом 2002 – 2006 рр. перехопив БЮТ, який в 2007 р. залишив партнерам по революції лише лідерство на Закарпатті. Та й те умовне, оскільки різниця між першим місцем нашоукраїнців і самооборонців та другим місцем БЮТ і третім ПР становила лише декілька відсотків.

6. Партійне переформатування бізнес-еліти та консервація партійно-господарської номенклатури в новій політичній конструкції країни

Вкотре зазначимо, що реальним результатом будь-якої партійно-політичної боротьби в Україні стає перерозподіл владних повноважень. Не стали винятком і останні роки. Активну участь у цьому процесі взяли виключно політичні

партії, підтримані ФПГ. В свою чергу, великий бізнес не був представлений лише однією політичною силою. А тому невдачі одного політичного проекту компенсувалися перемогами іншого. Втративши СДПУ(О), бізнесмени комфортно почувуються в ПР. Бізнес-еліта останньої не мала нічого проти голови РНБО Р. Богатирьової, а значить, правої руки Президента В. Ющенка. ФПГ «Фінанси і кредит» делегувала своїх представників і в БЮТ, і в НУНС, а відповідно, і у владу (міністерство ЖКХ) і т.д. Тоді виникає питання: чому криза 2004 р. не знайшла розв'язання до 2007 р.? Відповідь на це може дати аналіз динаміки змін присутності старої партійно-господарської еліти в новій, яка, за визначенням, мала б бути контрелітою до попередньої радянської.

Так, на перший погляд процеси в країні були тотожні аналогічним в інших державах колишнього СРСР. У 90-х рр. колишня номенклатура мала відсоток присутності від 87 % в Кабміні до 93 % в РНБО та від 74 % серед голів парламентських комісій ВРУ 12 скликання до 95 % в ВР України II скликання. За ці роки її частка зменшилася. Проте різниця між 1990 р. і початком XXI ст. настільки незначна, що це дає нам право стверджувати факт відсутності кардинальних змін. Вони мають виключно природний характер, у часовому проміжку корелюючись з процесом зміни поколінь. Єдине різке зниження до 47 % серед міністрів Кабміну Ю. Тимошенко зразка 2005 р. було наслідком збільшення частки бізнес-еліти до 43 %. Ті самі причини викликали зниження відсотка колишньої еліти до 74% серед голів комітетів парламенту V скликання, та, з часом, і у складі РНБО в 2006 – 2008 рр. На перший погляд, незрозуміле зростання экс-номенклатури до 92 % у складі РНБО 2005 р. зі збільшенням бізнес-еліти до 33 % має логічне пояснення в природі формування останньої та зміні її пріоритетів. Поряд з цим, не лише персонально у владі залишилася партійно-господарська номенклатура. Хоча багатьма дослідниками і обґрунтовується теза про те, що номенклатура тими або іншими засобами перейшла в нові структури влади пострадянських країн, дійсність дещо інша. Де-юре нові державні інститути де-факто такими не стали. Отримавши нові назви, вони продовжили традиції державного будівництва часів СРСР. Зокрема, законсервували звичай «номенклатурних війн», який полягав у протистоянні партійної і радянської номенклатур у боротьбі за першість у владі. Тобто, система

вибудовувалася під себе і під традиції компартійного стилю керівництва, які зрозумілі виключно номенклатурі. А тому те, що називають системною кризою влади, насправді є продовженням традиції внутрішньополітичної боротьби в КПРС, перенесеної на партійну систему сучасної України.

Таким чином, закладені позитивні тенденції в ідеї проведення парламентських виборів на партійній основі в Україні мали негативні наслідки. В першу чергу і внаслідок відсутності реальних важелів впливу на політичну еліту у громадян країни. «Здвоєні» вибори 2006 – 2007 рр. не наблизили країну до кращих світових політичних стандартів. Вони лише поглибили кризу в суспільстві і майже завершили процес зведення принципів побудови держави на демократичних засадах до політичного абсурду і фарсу.

1. Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році / А. Романюк // *Вибори та демократія*. – 2006. – № 3 (9).

2. Ключковський Ю. Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні / Ю. Ключковський // *Вибори та демократія*. – 2006. – № 3 (9).

3. Бевз Т. А. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності / Т. А. Бевз // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. – 2010. № /6 (50) – С. 6–17.

4. Луценко Є. М. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: гендерний вимір / Є.М. Луценко // *Вісн. Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв*. – 2006. – № 3. – С. 120–125.

5. Конотопцев О. С. Передвиборчі програми політичних партій і блоків на парламентських виборах як відбиття перспектив розвитку місцевого самоврядування в Україні / О. С. Конотопцев // *Актуальні проблеми державного управління*. – 2009. – № 1(35).

6. Мороко В. В. Розбудова партійних структур шляхом творення ілюзії електоральної підтримки (друга половина 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) / В. В. Мороко // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – Вип. ХХ. – С. 300–308.

7. Мороко В. В. Партійне будівництво в сучасній Україні (1996 – 2010 рр.). Монографія / В. В. Мороко – Запоріжжя : «АА Тандем», 2010. – 208 с.

8. Офіційний сайт ЦВК. Режим доступу : [http : //www.cvk.gov.ua/](http://www.cvk.gov.ua/)

ПРОГРАМНІ ОСНОВИ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.

У статті ідеться про вирішення національного питання єврейськими політичними партіями в 1917 – 1918 рр. Проблема досліджується на основі політичних програм.

Ключові слова: політичні партії, національні меншини, автономія.

Marina Tunik.. Basics programs of Jewish political parties and the issue of national minorities. This is article about decided national questions by Judaic political parties for 1917 – 1918 years. The problem is investigated on the basis of political programs. Key words: political parties, national minorities, autonomy.

Дослідження теоретичних і практичних проблем статусу національних меншин є актуальною темою для більшості країн світу, в яких у зв'язку з різними історичними обставинами сформувався полікультурний склад населення.

Історія зафіксувала різні варіанти врегулювання цього питання, але оптимальної можливості розв'язання цієї проблеми не знайдено і донині.

Права національних меншин у площині етнодержавознавства вивчали В. Нікітюк, Ю. Римаренко, М. Панчук, О. Рафальський, В. Євтух. Певні аспекти в історичному та політологічному руслі досліджувалися І. Курасом, О. Майбородою, О. Найманом, Г. Кривошиєю та іншими.

Враховуючи особливості попередніх робіт, *мета* статті полягає у теоретико-методологічному осмисленні та виявленні закономірностей діяльності єврейських політичних партій і рухів, з'ясування специфіки політичних об'єднань національних меншин на прикладі українських євреїв.

Наприкінці XIX – початку XX ст. світова суспільна думка прийшла до розуміння того, що принцип «одна нація – одна держава» є утопічним, тому що моноетнічних територій уже на той час не існувало і треба було підкорюватися суспільно-політичним реаліям.

Свою концепцію вирішення національного питання запропонували К. Маркс та Ф. Енгельс. Вона зводилася до принципу інтернаціоналізму (самовизначення), що втілювався

у гаслі: «Пролетарії всіх країн, об'єднуйтеся!» [1, с. 259]. Звернули свою увагу на те, що національні відносини мають конкретно-історичний характер і зумовлюються суспільним і державним устроєм, в якому відносини націй і народів впливають на суспільні процеси і боротьбу класів. Вирішення національного питання вбачали в наданні національної незалежності колоніальним народам. Що ж до інших поліетнічних держав, то ідеологи марксизму тут лукавили, надаючи пролетаріату цих країн роль визволителів колоніальних народів, не зазначаючи, як вирішити долю народу, з якого вийшов цей пролетаріат. До того ж, ігнорування етнічних особливостей полегшує завдання управління країною, що, в свою чергу, є перевагою у контролі над великими територіями.

Усвідомивши факт виникнення національної проблеми, пов'язаної зазвичай із соціально-економічними проблемами, спонукало засновників марксизму до висновків про його підпорядкованість питанню стосовно соціально-політичного прогресу і можливість його повного усунення з життя людей по мірі ліквідації соціального гноблення, на основі соціалістичних суспільних відносин, на принципах права націй на самовизначення аж до відокремлення, право на добровільне об'єднання, взаємоповаги і взаємодопомоги.

Принциповий методологічний переворот у змісті прав національних меншин та способів їхнього захисту зробити австромарксистки, які замінили патерналістсько-ліберальну охорону меншин визнанням їх колективними суб'єктами права [2]. Згідно з цією концепцією конституційне проголошення національної рівності не надавало правові гарантії національної свободи, тому що не визначало суб'єкта проголошення прав.

Теоретично ж обґрунтували закріплення прав національних меншин, а точніше кажучи, запропонували програму автономії як системи внутрішнього управління національних одиниць головні ідеологи австромарксизму К. Реннер та О. Бауер. Використовуючи марксистський понятійний апарат, виступили проти теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, пропагуючи ідею кооперації класів [3, с.39]. Вони запропонували модель національно-персональної автономії, яка передбачала входження індивіда у будь-яку спільність на добровільній, персональній засаді. Ця автономія мала назву екстериторіальної або культурної. Екстериторіальна тому, що

не прив'язується жорстко до території, культурна, тому що її компетенція зазвичай обмежується культурою.

Безпосередньою соціальною силою, яка реалізує ці принципи, є етнополітичні еліти. Така ідея була підхоплена суспільно-політичними діячами багатонаціональної Росії початку ХХ ст. Вона ввійшла у програми багатьох національних та загальноросійських партій ліберального, народницького і соціально-демократичного (меншовики) напрямів [4, с.17]. Лише більшовики відкидали її, вбачаючи загрозу розколу революційного руху за національним принципом. Лідери РСДРП(б), спершу Й. Сталін у статті «Марксизм і національне питання» називав національно-культурну автономію витонченим видом націоналізму (приводом стало визнання меншовиками національно-культурної автономії євреїв), її установи – безсилимими в наш час і непотрібними в майбутньому [5, с. 320 – 347]. Підтримав дискусію на цю тему і В. Ленін у статті «Критичні замітки з національного питання», розкривши ідейну основу і зміст культуро-національної автономії як конституювання націоналізму за допомогою окремої державної установи. Застосування на практиці цих ідей означало б зраду марксистській ідеології і підпорядкування буржуазному націоналізму, що суперечило ідеям марксизму про злиття націй. Саму можливість існування культурно-національної автономії В. Ленін називав дурненькою, дурістю, реакційною, міщанською ідеєю, з якою російський робітничий клас боровся і буде боротися [6, с. 127 – 133, 167 – 171]. Й. Сталін, як і В. Ленін, розрізняв існування соціалістичних і капіталістичних націй, надаючи, як відомо, перевагу першим. Характер відносин між соціалістичними націями мав базуватися на принципі пролетарського інтернаціоналізму. Перемога соціалізму, в свою чергу, створить умови для злиття націй [7].

У першій чверті ХХ ст. вищезазначені теоретичні концепції частково були основою програми як українських партій, так і партій національних меншостей. Однією з таких меншостей були євреї.

Єврейська народність за кількістю посідала значне місце серед нацменшин України. Наприклад, згідно з переписом, проведеним Київським міським статистичним бюро в 1917 р. громадського населення в м. Києві нараховувалось 467,591, з них євреїв 87,237 чоловік [8]. Незважаючи на таку чисельність, євреї ж були і найбільш обмежені в правах. Цьому

сприяла політика Російської та Австро-Угорської імперій, спрямована асиміляцію або витіснення з країни [9, с.14]. У XVIII – XIX ст. на євреїв поширювалася заборона їх вільного пересування – «смуга осілості» та економічна причина, а на початку XX ст. політична – участь у революційній боротьбі.

Кожна єврейська політична та громадська організація Росії намагалася по-своєму відстоювати інтереси свого народу. Так сталося і з єврейською меншістю на території України в 1917 – 1918 рр. У тогочасній політиці активно брали участь Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЕСРП), Бунд, Єврейська соціал-демократична робітничка партія (ЄСДРП) Поалей-Ціон та Сіоністські організації, вони і репрезентували інтереси своєї меншості.

Серед єврейських партій однією з найчисельніших за кількістю членів був *Бунд* [10]. Ідеологи партії не мали єдиного погляду на вирішення національного питання. Одні були прихильниками національно-персональної автономії, інші, відкидали цей напрям, пояснюючи тим, що треба ширше підходити до цього питання, а не виходити з ситуації, яка склалася в цей момент – потрібно ставити визначені політичні умови [11]. На практиці ж представники Бунду О. Золотарьов, М. Рафес стояли на позиціях захисту збереження цілісності революційного фронту, і тому прагнення українських партій скликати Українські Установчі збори не знайшло підтримку серед бундівців.

У програмі Бунду зазначалося, що в інтересах спільної класової боротьби Росія повинна залишитися цілісною і нероздільною. Але в межах держави має існувати право вільного розвитку культурних осередків. Повноцінна діяльність забезпечувалася рівноправ'ям мов, національною і національно-культурною автономією, законодавчим захистом прав національних меншостей. Головний фактор реалізації програми – повне рівноправ'я всіх громадян, незалежно від їх національності та суспільного стану [12]. Погляди ЦК на розв'язання цієї проблеми збігалися з осередками партії на місцях. Так, під час на Південній окружній конференції Бунду в серпні 1917 р. позитивно оцінено прагнення ЦР до національно-територіальної автономії, вирішення національного питання всередині України, зокрема єврейського. З їхнього боку прийнято рішення всім організаціям партії в Україні вести активну діяльність під час виборчої кампанії

як в Земства, так і в Установчі збори за подальший розвиток автономії України за умови надання національним меншостям права на національно-культурну автономію. Представникам партії в Генеральному секретаріаті та Центральній Раді доручено під час обговорення статуту автономії відстоювати цю форму самоврядування української нації. Схвалено їх тактику, яка мала певні нюанси, але, як зазначив голова зборів Абрамович, «відповідає ідеї робітничої інтернаціональної солідарності та об'єднанню всіх народів, що живуть в Україні» [13].

Кардинально змінилися погляди на автономію після перевороту у Петрограді. Ознайомившись з III Універсалом ЦР, ЦК Бунду погодився з втіленням в життя ідеї обласної автономії, що, на їх думку, призвело б до збереження демократичного устрою і прискорило завершення громадянської війни. Вони вважали, якщо виходити з принципу права націй на самовизначення, існування УЦР та Генерального секретаріату як органів крайової влади відповідає нормам російської демократії. Забезпечити права національних меншин при обласних автономіях передбачалося через створення для них органів культурно-національної автономії. Вирішення національного питання не повинно обмежуватися тільки межами автономії, а має узгоджуватися і з інтересами всієї держави. Це стосувалося, наприклад, питання про Донецький кам'яновугільний басейн, яке повинно виноситися на Всеросійські установчі збори [14].

Або, зокрема, Одеси. Де Одеська організація Бунду прийняла резолюцію, в якій: 1) Херсонська губернія мала бути включена до Української автономної; 2) визначення офіційного статусу мови покладалося на місцеве самоуправління; 3) а культурно-національна автономія гарантувала б права національних меншин [15].

Проголошення Української Народної Республіки посилило принципову незгоду Бунду з політикою Центральної Ради і Генерального секретаріату, тому що, за їх поясненням, їх рішення порушувало цілісність Росії і через те партія не може брати на себе відповідальність за діяльність уряду УНР. На знак цього член Генерального секретаріату О. Золотарьов вирішив покинути пост Генерального секретаря [16].

Хоча основні положення програми партії збігалися з позиціями РСДРП, у подальшому, після повалення Цен-

тральної Ради, Бунд не підтримав і більшовиків, ставши на спільну платформу з російськими партіями за побудову федеративної Росії.

Єврейська соціал-демократична робітнича партія прагнула вирішити національне питання разом з іншими соціалістичними партіями. На засіданні Всеукраїнського комітету ЄСДРП (Поалей-Ціон) та Партії соціалістів-народників Литви ЄРПСТ 3 березня 1917 р. прийнято рішення об'єднатися соціалістичним партіям «іногородцям» з метою захисту національних прав на основі принципу права націй на самовизначення. В основу цього права вони вкладали, по-перше, врахування національних та віросповідуючих обмежень; по-друге, рівноправ'я мов; по-третє, можливість автономно організовуватися всім націям у межах Російської держави [17].

На місцях, зокрема, Київський комітет партії виступав за мир на основі вільного самовизначення і розвитку всіх народів [18]. Оскільки кожна нація має свої національні потреби, про які знає тільки вона сама, рекомендовано організувати при центральних комітетах професійних союзів національні секції, які б і доносили до влади вимоги кожної національної меншості [19].

Не відкидали вони й ідеї «землі обітованної». Коли у листопаді 1917 р. від сіоністів Н.Сиркін запропонував підтримати декларацію міністра іноземних справ Великобританії стосовно Палестини як єврейського колонізаційного осередку, Гольдельман – представник Поалей-Ціон висловив підтримку.

Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП) схилилася до політики національного «розкуття», тобто федеративної республіки з обласним розмежуванням за етнічним принципом та гарантією прав національних меншин. Це сприяло б, на їх думку, вільному національному будівництву[20]. ОЄСРП не відкидала можливість взаємодії з недержавними націями у боротьбі за права національних меншостей [21].

На засіданні ЦК ЄРПСТ у березні 1917 р. вирішено переважною більшістю голосів запропонувати Тимчасовому уряду занести в програму пункт про надання всім національностям права політичного і культурного самовизначення[22]. Всі народності Росії мали бути визнані публічно-правовими суб'єктами. Всі національні союзи мали утворюватися на осно-

ві національних кадастрів шляхом особистої заяви кожного громадянина про свою національність. Проблеми, які виникали б між окремими національностями, мали розв'язуватися автономно кожною національністю, оскільки це не суперечить загальнодержавним інтересам. Компетенція національно-автономних органів та установ могла бути різною для окремих народностей, залежно від ступеня потреб національності.

Чим більше національно-персональний кадастр мав би розходитися з територіальним розселенням і розмежуванням націй, тим обмеженіше було значення персональної автономії для певної нації.

Кожна національність Росії повинна була скликати власні національні установчі збори, на основі рівного, прямого, таємного та пропорційного виборчого права. Ці збори встановлюють як сферу комплектації національної автономії, так і форми внутрішньої організації національного союзу і організацію місцевого національного самоврядування (общини).

Сфера діяльності національних союзів мала включати такі автономні права: 1) право представництва як стосовно членів своєї нації, так і стосовно інших національних союзів і державизагалом; 2) право оподаткування своїх членів.

Мовою центральних державних установ та взаємин з іншими націями повинна бути російська. В національно-однорідних областях – місцева мова. За всіма національними меншинами, що досягли встановленого законом мінімуму, гарантувалося право вільного користування власною мовою в органах місцевого самоврядування [23]. Вирішення національного питання бачилося у поєднанні з територіальним принципом, як основного, і персонального, доповнюючого його.

На засіданні партії 13 липня 1917 р. запропоновано внести пропозицію Тимчасовому уряду опублікувати декларацію «Про право російських націй на широку автономію» та вжити заходів для забезпечення права недержавних націй [24].

Цього ж дня з українського питання ухвалено резолюцію, в якій, виходячи з програми партії, всім народам мало надаватися право національно-територіальної автономії за умови забезпечення прав національних меншин шляхом національно-персональної автономії. Центральна Рада та Генеральний секретаріат мали поповнюватися представниками національних меншин [25]. На VI сесії ЦР, яка відбулася в серпні 1917 р. доповнено склад Ради представниками національних

меншин. Серед єврейського населення прихильники фракції Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії схвально сприйняли цей факт. Зокрема, єврейське населення Білої Церкви на зборах партії висловило довіру ЦР як «міжнародному парламенту України» [26]. Виконавче бюро партії взяло на себе повноваження полегшити впровадження політичної програми – вирішено провести роз'яснювальну агітацію «серед широких мас» [27]. У цьому факті вже проглядався початок фактичного впровадження української автономії.

Сіоністські організації бажали вирішити національне питання не тільки в локальних територіальних межах, а й в глобальних. Так, Уманська організація сіоністської молоді одночасно з вимогами національних прав проголосила вимогу землі: «Повнота національного самовизначення в діаспорі та автономний єврейський центр в Палестині» [28]. Наприклад, метою створення єврейської Територіальної організації (ЄТО) був пошук вільної території за межами Європи на автономних засадах для життя емігрантів-євреїв. Згідно зі статутом ЄТО в пункті 4 документа зазначено, що організація вступає у взаємодію з урядами, суспільними приватними установами, веде перемови і підписує угоди.

Політика ж ЦР щодо національних меншин не викликала у сіоністів підтримку. Це стосувалося відсутністю їх представників у вищих колах влади. Наприклад, Полонський міський комітет сіоністської організації Волинської губернії не погоджувався з діями УЦР стосовно назначення до складу Генерального секретаріату представника від єврейської меншості М. Рафеса. [29].

Цей факт став приводом для скликання загальних зборів сіоністів. Вимога полягала в наданні представництва єврейським народним масам у Центральній Раді та виконавчих органах не за допомогою партій, які переважно були соціалістичного спрямування, а «народні маси самі повинні вибирати представників» до органів державної влади. Друга вимога полягала в вираженні недовіри представництву єврейської нації в виконавчому секретаріаті з національних питань. Цей орган може захищати інтереси не всієї нації, а тільки певну частину. Сіоністські організації покладаючись на демократичність Української Центральної Ради та на право самовизначення народів, намагалися таким чином апелювати до дій Ради [30].

Спільною тенденцією для всіх сіоністських організацій на території України було прагнення до пропорційного представництва кожної політичної сили у вищих колах влади. Євреї Ракітнянської сіоністської організації прийняли резолюцію, що декларувала право мати своїх представників пропорційно у вищих колах влади України. Забезпечувати права єврейського народу не могли представники окремих партій, ця місія повинна покладатися на все населення [31].

Так, міським комітетом сіоністської організації м. Володимирка Волинської губернії, скликаним, щоб обговорити умови представництва євреїв в органах українського самоуправління, прийнято резолюцію, що висловлює прихильне ставлення до УЦР та вимагає, щоб представництво єврейської нації в Генеральному секретаріаті і в інших установах було віддано в руки «широких мас єврейського населення». А представництво з партії Бунд і Об'єднаних єврейських соціалістів з'їзд вважав одностороннім [32].

Негативною реакція сіоністів була на обрання М. Зільберфарба Генеральним секретарем з міжнаціональних справ від євреїв. Зокрема, Мінковський міський сіоністський комітет висловив протест ЦР з вимогою надати можливість самому єврейському населенню обирати своїх представників у виконавчі й крайові органи Ради [33]. Це характеризувалось як узурпація влади в руках меншості, що диктуватиме свою волю єврейському народу через примусову владу Генерального секретаріату УНР, порушуючи таким чином основи САМОВИЗНАЧЕННЯ.

Сіоністська організація «Гатх» м. Ізяслава запропонувала розв'язати цю проблему – надати представництво від єврейської народності двом товаришам Генерального секретаря: одного від блоку соціалістичних партій, другого – об'єднання демократичних народних груп єврейства. Таким чином мали бути представлені широкі кола єврейського населення в УЦР [34].

Резолюція Полтавської організації сіоністів, ухвалена 26 вересня 1917 р. на загальних зборах, схвалила дії УЦР і висловила демократичне прагнення щодо надання широким єврейським масам вибору своїх представників в УЦР та у виконавчих крайових органах [35].

У жовтні 1917 р. центральне виборче бюро сіоністської організації підготувало програму до виборів в Установчі

збори, виділивши такі положення: 1) кандидати, що ідуть за національними списками, не балотуються за іншими списками; 2) депутати Установчих зборів, що пройшли за національними списками, утворюють єврейську фракцію з обов'язковою внутрішньою дисципліною, тобто підкорення меншості більшості та 3) депутати підкорюються всім рішенням Всеросійського єврейського з'їзду [36].

На засіданні Київського обласного бюро сіоністських організацій були винесені пункти, які забезпечили б національні права: 1) за кожною нацією визнавалося право юридичної особи в її публічно-правовому значенні з наданням прав, що забезпечують національні інтереси (право на розвиток власної мови, культури, звичаїв; права самовизначення або культурно-національної автономії); 2) ці права мали забезпечуватися мірами захисту від порушень; 3) і останнє, національні потреби забезпечуються державою. Реалізація національних інтересів на місцях покладалася на національну общину [37].

Національні секретарства Української Народної Республіки мали бути сформовані повноважними органами певної національності, тому що наявний Генеральний секретаріат з Єврейських справ, що орієнтується лише на нечисленні партії, які представляли інтереси невеликої кількості єврейської національності, не могл вважатися представниками єврейської нації [38].

Отже, між єврейськими політичними партіями і організаціями спостерігалися протиріччя з приводу вирішення національного питання. Однією з причин такої несумісності було існування тісної залежності у шляхах забезпечення прав національних меншин та ідеології, якої дотримувалася політична сила. Хоча деякі події вносили корективи в цю взаємодію. Кожна політична сила мала свої погляди на кінцевий результат. Можна виділити два: автономія – визнання національних прав як екстериторіальної нації, інша – створення єврейської держави в Палестині або на інших територіях. Але, як засвідчують політичні програми та партійна діяльність, оптимальним варіантом вирішення цього питання для всіх було пропорційне представництво в органах влади різних рівнів. Це дало б змогу національній меншості відстоювати власні інтереси самостійно, навіть без належності до політичної партії.

1. Маркс К. Манифест Коммунистической партии: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, Соч., 2 изд., Т. 4. – 1955. – 459 с.
2. Карапетян Л.М. Федеративное государство и правовой статус народов / Карапетян Л.М. – М., 1996. – 120 с.
3. Бауер О. Національне питання і соціал-демократія / Бауер О. – К.: Основні цінності, 2004. – 120 с. – (Сер. «Спадщина»).
4. Карапетян Л.М. Федеративное государство и правовой статус народов / Карапетян Л.М. – М., 1996. – 120 с.
5. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Переклад з п'ятого російського видання: в 55 т. / Ленін В.І. – К.: Видавництво політичної літератури України, Т. 24 (Вересень 1913 – березень 1914), – 1972. – 552 с.
6. Там само. – с. 127 – 133, 167 – 171.
7. Онищенко І. Г. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітичний аналіз): Монографія / Онищенко І. Г. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 240 с.
8. ІР НБУ ім. Вернадського – Ф. Х. – Спр. 14834. – Арк. 2-3.
9. Устименко В.М. Етнополітичні процеси в Україніна початку ХХ ст.: стан та особливості. – Київ, Інститут історії України НАН України, 2007. – 82 с.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.10. – Арк. 9 – 15.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.10. – Арк. 53
12. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18.
13. Робітничая газета (Київ). – 1917. – 18 серпня
14. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 16.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.12. – Арк. 55.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 14.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.127. – Арк. 4.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.166. – Арк. 3.
19. Еврейская рабочая хроника (Киев). – 1917. – 20 апреля.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 4 – 5.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.51. – Арк. 41
22. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 3.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 41, 42 – 43, 45.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 42.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 3 – 4.
26. Робітничая газета (Київ). – 1917. – 23 серпня
27. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 40.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 17.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 9.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 1 – 2.
31. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 4.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 5
33. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 6 – 7.
34. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 8.
35. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 3.
36. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 6.
37. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 17.
38. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 13.

ПРОГРАМА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ В ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ
САМОСТІЙНИКІВ-СОЦІАЛІСТІВ

У статті проаналізовано національно-державну програму Української партії самостійників-соціалістів (УПСС).

Ключові слова: національно-державна програма, політична партія, самостійність України, державне будівництво.

In the article is analyzed national program of Ukrainian Party Samostijnukiv-Sociolistu.

Key words: national program political parties, independence of Ukraine the state construction.

Історичний досвід показує, що успіх національного державотворення залежить, насамперед, від вибору форми організації влади та типу державного устрою. Їх вдалий вибір, адекватність традиціям національного державотворення та врахування політичних позицій більшості населення країни дає можливість політичному проводу найповніше реалізувати свою стратегічну програму суспільно-економічних перетворень, виправдати сподівання, покладені на нього громадськістю.

Сучасні проблеми, пов'язані з проведенням політичної реформи в країні, спонукають науковців і політиків повертатися до вивчення вітчизняного досвіду. Особливе значення в цьому контексті має доба національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Саме в цей період національна еліта зробила спробу втілити в життя багатовікове прагнення власної держави. Тоді відбувався інтенсивний пошук найоптимальнішої моделі національно-державного будівництва. Цим займалися, насамперед, українські політичні партії.

Наприкінці 1917 р. утворилася нова партія – Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС). Установчий з'їзд партії відбувся 17–19 грудня 1917 р. На ньому об'єдналися всі самостійницькі групи та Українська народна партія, яка стала основою новоствореної партії [1].

Делегати з'їзду, заслухавши доповіді, ухвалили постанову, в якій було викладено політичну платформу УПСС. Основні її положення полягали в наступному. Насамперед, партія виступала за негайне проголошення УНР самостійною

і незалежною державою, про що необхідно було сповістити всі країни. Справу створення федерації пропонувалося відкласти до закінчення війни і лише після створення нових держав і остаточного визначення меж України з'ясувати? з ким республіці буде вигідно федеруватися. Тому, у зв'язку з проголошенням самостійності України, на думку делегатів з'їзду, необхідно було відкликати депутатів, обраних на Всеросійські Установчі збори, скасувати § 3 закону про вибори до Українських Установчих зборів, який надавав право голосу негромадянам України, і відкласти виборчу кампанію на місяць для того, щоб українські солдати змогли встигнути повернутися в Україну. Партія наполягала на тому, що уряд повинен рішуче стати на ґрунт «національно-державної політики, маючи на увазі тільки інтереси України» [2, с. 3–4]. Державною мовою проголошувалася українська, якою необхідно було перекласти документи всіх державних закладів, назви вулиць і установ. Церковна служба також повинна була проводитися українською мовою [2, с. 8].

Ухвалені з'їздом рішення були зачитані Й.Маєвським на засіданні Малої Ради 21 грудня 1917 р. і висловлено побажання, щоб найближчим часом вона розглянула питання про проголошення УНР незалежною республікою [3].

Конкретніше уявлення партії щодо державного устрою України були викладені у програмі. Цьому був присвячений окремий розділ за назвою «Державний лад». У першому пункті наголошувалося, що партія стоїть на ґрунті повної незалежності Української Народної Республіки. У програмі закріплювався поділ на законодавчу та виконавчу владу. Вищою законодавчою владою вважався парламент (Центральна Українська Рада), який обирався на основі п'ятичленної формули терміном від 3 до 5 років і утримувався на державний кошт.

Виконавчу владу згідно із програмою представляли Президент Республіки і Рада Міністрів. Президент мав обиратися парламентом і залишався ним до переобрання парламенту і виборів нового Президента. Повноваження Президента та його взаємовідносини з парламентом мали бути точно зазначені в основних законах Республіки. Формування Ради Міністрів Президент мав доручати одному із представників парламентської більшості як Голові Ради Міністрів. Рада Міністрів була підзвітна парламенту і висловлювання недовіри до неї з його боку вело обов'язково до зміни цього складу

уряду. В разі, якщо представник більшості не зміг утворити Раду Міністрів, то її формування доручалося Президентом іншому представнику парламентських груп і тоді уряд мав бути коаліційним [4, с. 159–160].

Програма також проголошувала широкі демократичні права. Декларувалася потреба ліквідації класів і класових привілеїв як перший ступінь до повної економічної і політичної рівності; рівноправність жінок; свобода друку, слова, освіти, національності, релігії, совісті, переконань, зборів, товариств, спілок, організацій тощо. Урядовці повинні були нести відповідальність перед громадянами. Показовим є пункт, в якому зазначалося, що урядовець не міг бути призначеним проти волі тих, кому він повинен був служити.

Докладно у програмі виписані були основи, на базі яких мали проводитися вибори до всіх виборних інституцій. Зокрема, загальне, рівне, безпосереднє виборче право з таємним голосуванням; створення виборчих округів у національних межах; кількість депутатів від сіл і міст мала бути пропорційною кількості людності; від кожної нації кількість депутатів також мала бути пропорційною кількості людності; суворе покарання, встановлене законом за зловживання, підступ або шахрайство під час виборів з боку адміністрації чи окремої партії; виборчі комісії мали складатися з представників усіх партій для забезпечення справедливості виборів.

Партія виступала за право автономності областей і країн, незважаючи на їх територію, які відрізнялися або певною національністю, або окремими умовами життя. Обґрунтовуючи це положення, програма підкреслювала, «аби не була гноблена національна меншість чи нація слаба». Це положення спростовує тезу щодо крайнього націоналізму УПСР, яка начебто дбала тільки про українську націю.

Виступаючи за державність України, самостійники-соціалісти, водночас, підпали під тогочасні впливи з боку провідних соціалістичних партій у питанні організації національної армії. Так само як і есери, і есдеки, і інші партії, вони висунули гасло ліквідації постійної армії й утворення народної міліції. Загалом партія вважала, що український народ повинен прагнути до ідеального устрою, яким вони вважали соціалістичний [4, 158–159].

Відстоюючи постулат самостійності України, УПСР підтримала Центральну Раду в конфлікті з Раднаркомом, позитивно сприйняла підписання Брестського мирного договору

та ухвалення IV Універсалу. Водночас, УПСС стала в опозицію щодо уряду В.Голубовича. Як і більшість українських партій, вона виступила проти скликання Українських Установчих зборів 12 травня 1918 р., вважаючи, що вибори до них пройшли у ненормальній обстановці. На думку партійних лідерів, Центральна Рада та її уряд підготували ґрунт для гетьманського перевороту П.Скоропадського [5, с. 22].

УПСС не підтримала нову владу гетьмана і брала участь у всіх опозиційних об'єднаннях. Саме з її ініціативи й був утворений Український національно-державний союз (УНДС) у травні 1918 р. Свою діяльність Союз розпочав із підготовки «Меморандуму українських політичних партій» гетьману П.Скоропадському. В роботі, присвяченій історії партії Самостійників-соціалістів, зазначається, що проект документа представив ЦК УПСС [5, с. 38]. Хоча у іншій літературі містяться інші відомості щодо авторства документа. З утворенням УНДС серед українських партій поширюється ідея скликання всеукраїнського національного з'їзду на зразок Національного конгресу, який відбувся в квітні 1917 р. Головною метою з'їзду вважалося формулювання загальних гасел, які б стали основою для єдиного національного фронту. Це гасло підтримала й УПСС, вважаючи, що необхідно об'єднати зусилля всіх українських партій й домагатися Українізації гетьманського уряду.

Протягом усього періоду гетьманату П.Скоропадського УПСС підтримувала всі заходи УНДС, а згодом і УНС. Вона виступала за легітимні форми боротьби з гетьманським режимом. Але коли розпочалася організація загального антигетьманського повстання, ініційоване В.Винниченком і М.Шаповалом, партія підтримала його. У згаданій вище роботі про діяльність партії зазначається, що саме три партії – УПСС, УСДРП та УПСР ухвалили рішення організувати повстання і утворити для цієї мети Директорію [5, с. 42]. Члени партії брали активну участь у повстанні.

З перемогою Директорії УПСС взяла активну участь у розробці програми національно-державного будівництва в Україні. Так, представники партії брали участь у роботі Державної наради, яка відбулася 12–14 грудня у Вінниці. Вони разом з іншими поміркованими партіями відстоювали ідею парламентаризму, виступаючи проти радянської системи влади [6, с. 22]. Не підтримала партія й «трудовий прин-

цип» організації влади, на який поступово схилилася Директорія УНР і який вона почала запроваджувати на місцях.

1 січня 1919 р. ЦК партії виніс постанову, в якій підкреслювалося, що тільки тверда демократична влада, оперта на довіру народу, може врятувати Українську державу. Спираючись на цю ключову тезу, документ пропонував Директорії передати владу «правдивому народному представництву» – Всенародним Українським зборам, обраним за п'ятичленною формулою. Водночас, тут припускалася можливість оголошення Директорією диктатури та обмеження громадянських свобод за умов загрози українській державності. Ставлення до інших національностей, як вважали самостійники-соціалісти, повинно було зумовлюватися їхньою лояльністю до української державності та влади [7, січня].

УПСС негативно поставилася до скликання Трудового Конгресу. ЦК партії 15 січня 1919 р. видав спеціальну постанову «В справі майбутнього Трудового Конгресу». У документі окреслювалися моменти, які, на думку лідерів партії, знижали правочинність Трудового Конгресу. Зокрема, недосконалість інструкції про вибори, яка була розроблена «нашвидко»; відсутність налагодженого державного апарату, який би організовував ці вибори; занадто короткий термін для підготовки та проведення виборів, що позбавляло партії можливості проведення широкої передвиборчої агітації. Суттєвим недоліком називалося й те, що частина території України знаходилася під окупацією різних держав (Радянської Росії, Польщі, Румунії, Донської республіки), а це означало, що інтереси населення цих регіонів не могли бути представлені на Конгресі. Умови, за яких відбувалися вибори, називалися в постанові «ненормальними», бо значна частина населення внаслідок військових дій не змогла взяти участі у виборах. Тому робився висновок, що на майбутньому Конгресі трудові маси та їх інтереси не будуть «певно представлені».

Основною причиною негативного ставлення партії до виборів до Трудового Конгресу було реальне військово-політичне становище України. На переконання УПСС, у час загрози самому існуванню УНР, коли необхідно зосередити всі сили народу на самозахисті, було недоцільним його відволікання на інші справи, в тому числі й на вибори. У постанові зазначалося, що «партія не могла взяти належної участі у виборах», бо «головним чином працює по утворенню і орга-

нізації військової сили і оборонних средств держави». Але, зважаючи на реальність скликання Трудового Конгресу, у документі висловлювалася віра в те, що цей орган зрозуміє момент і виконає свою історичну роль визволення українського народу, його працюючих мас [8].

На Трудовому Конгресі фракція самостійників-соціалістів нараховувала близько 10 своїх членів, які користувалися значною підтримкою присутніх тут представників старшинського складу армії [9]. Від імені фракції Пацюк зачитав декларацію з питання форм організації влади в Україні. Декларація відстоювала демократичні принципи державотворення й у загальних рисах повторювала основні принципи, викладені у декларації УСДРП. Водночас партія не підтримувала ідеї щодо негайної організації трудових рад і трудових конгресів на місцях, за що виступала декларація есдеків. Самостійники-соціалісти називали ці ради «сурогатом совітів» і виступали за створення на місцях національних союзів [7, 29 січня]. Під час роботи Конгресу фракція увійшла до спільного блоку з іншими партіями, які поділяли принципи парламентаризму, і разом склали спільний документ. На основі цього документа й був ухвалений делегатами Конгресу «Закон про форму влади в Україні».

Спочатку УПСС підтримувала Директорію УНР, її члени входили до складу перших двох урядів В.Чехівського та С.Остапенка. Але партія не підтримала уряд Б.Мартоса, не дала своїх представників до його складу й стала щодо нього в опозицію [5, с. 45–46]. Основною причиною цього стало неприйняття «трудового принципу», який намагався втілити в життя цей уряд.

З цього часу УПСС входила до так званої правої опозиції разом із УПСФ, УДХП, УНРП. Лідерам партії ставили в провину, що вони начебто наприкінці квітня 1919 р. стали організаторами виступу П.Болбачана проти Директорії УНР. Він визнав на суді, що став знаряддям у руках політичного блоку соціалістів-самостійників і хліборобів-демократів, якому співчували народні республіканці [10]. Але прямих доказів цього не було знайдено. Не дав ніяких підтверджуючих результатів обшук, проведений у приміщенні Кам'янець-Подільського університету, де відбувалися наради цих партій. Зробили трус і в помешканні колишнього члена Директорії, одного з керівників УПСС П.Андрієвського. Тут було знайдено відкритий лист П.Андрієвського до С.Петлюри, де ос-

танньому пропонувалося піти у відставку з посади Головного отамана, а також містилася вимога демісії уряду [11].

У Кам'янці-Подільському, який з червня 1919 р. став центром політичного життя УНР, УПСС разом із іншими названими вище партіями постійно критикувала політику Директорії УНР та її уряду і висувала вимогу розширити соціалістичний кабінет за рахунок залучення до його складу представників більш поміркованих партій. Вона також підтримала членів комісій, обраних на Трудовому Конгресі, вважаючи, що саме вони мають стати інститутом обмеження практично одноосібної влади С.Петлюри. На своїй нараді 13 липня 1919 р. ці партії визнали за необхідне відновлення діяльності комісій Трудового Конгресу та всебічну підтримку їх у справі контролю за діяльністю уряду. Учасники зборів також висловилися за частіше проведення нарад членів Трудового Конгресу, обраних свого часу [12].

УПСС стала членом створеного у липні 1919 р. Українського національно-державного союзу (УНДС). Він оголосив себе наступником колишнього Національного союзу і, з незначними змінами, прийняв його статут. До складу Союзу увійшли соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, хлібороби-демократи, народні республіканці та селянські соціалісти. Головою УНДС було обрано члена УПСФ М.Корчинського. Своїм основним завданням новостворений Союз вбачав утворення міцної самостійної демократичної Української держави; боротьбу за демократичний виборчий закон і законну владу, відповідальну перед парламентом; захист прав українського народу на міжнародній арені, а також сприяння створенню сильної української армії. З метою реалізації цих завдань члени Союзу планували здійснювати постійний тиск на Директорію та соціалістичний уряд [13].

Відстоюючи принципи парламентаризму, соціалісти-самостійники вітали перехід правлячої партії УСДРП влітку 1919 р. на демократичні засади і створення нового уряду І.Мазепи. Зважаючи на складні військово-політичні обставини кінця серпня – початку вересня 1919 р., партія підтримала ідею уряду щодо скликання не парламенту, а передпарламенту. Як і інші партії, УПСС прагнула його швидкого зібрання, щоб замінити класовий Трудовий Конгрес. 21 вересня Президія УНДС на своєму засіданні ухвалила резолюцію про негайну організацію передпарламенту, який повинен був складатися з представників тільки тих політичних партій і

громадських організацій, які стояли на ґрунті Української державності та широкої демократії. Він розглядався як тимчасовий орган, який мав функціонувати до скликання постійного парламенту із законодавчими та контролюючими функціями [14].

Але реальні умови не дозволили скликати передпарламент, і Директорія УНР повернулася до практики скликання Державних нарад із представників різних партій. УПСС взяла участь у нараді 25 жовтня 1919 р. Представники партії висували вимогу залучення до державної та урядової роботи представників опозиційних партій [15]. Соціаліст-самостійники також брали участь у роботі міжпартійних нарад, які пройшли наприкінці грудня і підтримали їх рішення щодо створення Кам'янецької Національної Ради (згодом Української Національної Ради).

Після втрати Директорією УНР української території основна частина партії опинилася за кордоном. Тут вони підтримали утворення у Відні у березні 1920 р. нового УНДС, ставши його членом.

Унаслідок перших перемог українсько-польського фронту в травні 1920 р., була повернута частина української території. УПСС після демісії уряду І.Мазепи надала своїх представників у новий уряд В.Прокоповича. У ньому більшість портфелів належала есефам і соціалістам-самостійникам. Але цей уряд не зміг вже нічого зробити, а його наступник – уряд А.Лівицького – був уже урядом в імміграції. Більшість членів УПСС з поразкою національно-визвольних змагань перебралася за кордон. Згодом діяльність партії припинилася.

---

1. Нова Рада (Київ). – 1917. – 10 грудня.

Постанови Першого Всеукраїнського З'їзду самостійників-соціалістів. – К.: Дніпро, 1918. – 8 с.

3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х томах. – Т. 2. – К., 1996. – С. 58.

4. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття: програмові і довід. матеріали. – К.: Консалтинг, Феніс, 1993. – 336 с.

5. Українська партія Самостійників-Соціалістів (У.Н.П.). Українська революція (1917–1919). Діяльність партії самостійників-соціалістів в зв'язку з політичними подіями на Україні за час 1901–1919. Ідеологія, програм і статут партії. – Відень-Київ, 1920. – 86 с.

6. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон, 1962. – Т. 1. – С. 109.

7. Робітнича газета (Київ). – 1919.
8. Україна (Київ). – 1919. – 17 січня.
9. Столичный голос (Київ). – 1919. – 19 січня.
10. Визволення (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 5 липня.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1429 – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 33–35.
12. Трудовий шлях (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 16 липня.
13. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 1.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16.
15. Україна (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 28 жовтня.

Яремчук В'ячеслав

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ З ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ
(КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1917, 1918 РР.):
СТАН РОЗРОБКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена аналізу сучасної української історіографії, яка стосується проблеми української багатопартійності, партійних систем в Наддніпрянській Україні, Галичині та Буковині протягом останнього десятиріччя ХІХ ст. – 1918 р.

Ключові слова: українська партійна система, багатопартійність, українські політичні партії.

Vjacheslav Jaremchuk. Modern ukrainian historiography on the problem of ukrainian multi-party system (end of XIXc. – 1917, 1918 yu): working out status and investigation trend. The article is dedicated to the analysis of modern ukrainian historiography which deals with the problem of ukrainian multi-party system, party systems of Naddniprojans'ka Ukraine, Galychyna and Bukovyna during the last decate of XIX c. – 1918 y.

Key words: ukrainian party system, multi-party system, ukrainian political parties.

Сучасна Україна переживає динамічний етап формування політичної організації держави, становлення громадянського суспільства, в якому всезростаючу роль відіграють політичні партії – складові національної партійної системи. Водночас, остання, враховуючи складність, а інколи й суперечність міжпартійних відносин, ще не набула свого завершеного вигляду, що викликає як наукову, так і практичну зумовленість звернення до досвіду та уроків першого етапу УК-

раїнської багатопартійності кінця XIX – початку XX ст. Загалом історіографія з проблеми українських політичних партій охоплює період понад століття, який умовно можна поділити на ряд якісно відмінних етапів. Зважаючи на цілісний розгляд проблеми української багатопартійності, вищим виявом якої є національна партійна система, що охоплює всі українські терени, це потребує певного універсального підходу до класифікації історіографічного доробку з проблеми, який має включати у себе паралельне застосування цілої низки критеріїв – за хронологічною ознакою, жанром, ідейно-політичним авторським спрямуванням, його культурно-національною належністю тощо. Окрім цього, весь корпус літератури, присвячений проблемі, можна умовно поділити на чотири основні групи: українська, російська, радянська та зарубіжна.

Найоптимальніше класифікувати масив історіографії, присвячений українській багатопартійності на зламі XIX–XX ст., згідно з хронологічним принципом, який не заперечує застосування й інших підходів. Згідно з ним, до чого схиляються сучасні вчені, які досліджують партійну тематику, доцільно умовно поділити історіографічний доробок на основні чотири періоди, які значною мірою віддзеркалюють її якісні параметри:

1) кінець XIX ст. – початок 20-х рр. XX ст., авторами якого були переважно особи, причетні до становлення Українських політичних партій, української суспільно-політичної думки, а їх твори, різноманітні за жанром, що мали переважно політико-публіцистичний характер, яскраво передавали суть подій. Згаданий історіографічний доробок став базовим об'єктом (обмеженим лише в радянський час) для наступних поколінь дослідників;

2) 20–30-і рр. XX ст. пов'язаний з зародженням української радянської історіографії (її першим характерним етапом), а також цілком окремішньої від неї – зарубіжної, у тому числі – діаспорної історіографії, що призвело до «роздвоєння» історіографії на два гостро опонуючі між собою табори;

3) 30-і – кінець 90-х рр. XX ст. характеризує подальша еволюція названих груп, поява низки західноєвропейських та американських студій відповідної тематики;

4) новітній період (з 1991 р.), пов'язаний з виникненням та інтенсивним розвитком сучасної української історіографії з проблеми.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст., у часи «перебудови», особливо із здобуттям Україною незалежності у 1991 р., розпочинається якісно новий етап розвитку вітчизняної історіографії, яка базувалася на кращих цивілізаційних методологічних принципах, сучасному переосмисленні політичної історії України, що значною мірою стосувалося й проблеми феномену української багатопартійності. У свою чергу, це вимагало й відповідного «нового прочитання», переосмислення багатоманітної попередньої історіографічної спадщини з проблеми, яка завжди мала неабияке політико-ідеологічне навантаження.

Дослідження українських політичних партій Східної та Західної України на зламі ХІХ–ХХ ст. стали предметом прискіпливої уваги науковців, викладачів вищої школи, що знайшло вияв у численних всеукраїнських (у тому числі і міжнародних) та регіональних науково-практичних конференціях, круглих столах, монографічних дослідженнях та статтях, підручниках, енциклопедичних та інформаційно-довідкових виданнях, збірниках матеріалів та документів, кандидатських й докторських дисертацій. Цей складний процес супроводжувався як суттєвим розширенням джерельної бази, появою нових тем дослідження, так і оволодінням новітніми методологічними прийомами, подоланням попереднього ідеологічного монізму щодо висвітлення партійно-політичної тематики.

Стосовно сучасної України, то з відходом у минуле радянської системи українська історіографія пройшла шлях звільнення від існуючих упродовж тривалого часу комуністичних та російських догм, від односторонності чи відвертих фальсифікацій, відкинула закостенілі штампи й стереотипи, що відкрило можливість після тривалої перерви писати історію української багатопартійності практично заново. Згадана специфіка, як відзначали сучасні вчені, особливо у переламний період останнього десятиріччя ХХ ст. «повернення» до цивілізаційних цінностей, викликала появу певної історіографічної «методологічної кризи», що, у свою чергу, активізувало пошуки найбільш оптимальної методологічної основи досліджень, прискореного позбавлення від зовнішніх та внутрішніх впливів, далеких від науки (серед них – міфологізація історії, політична заангажованість тощо), суттєвого розширення інструментарію досліджень, опанування «міждисциплінарного простору», застосування такої нової галузі

природничих та соціальних досліджень, як синергетики, компаративістського аналізу, поглибленого вивчення процесів суспільно-політичної сфери [1].

Починаючи з заповнення «білих плям», переосмислення багатьох сторінок минулого, сучасна українська історіографія, базуючись на новітніх методологічних прийомах, потужній джерельній базі вже на зламі ХХ–ХХІ ст. напрацювала традиції вивчення проблеми українського суспільно-політичного руху, української багатопартійності початку ХХ ст., системно досліджуючи проблему як в Наддніпрянській, так і Західній Україні, доцільно розглядаючи їх як складові й взаємодоповнюючі елементи єдиного цілого. Варто зазначити, що на початковому, досить короткому за часом, етапі для українських науковців базою досліджень слугував вельми значний за обсягом доробок радянської історіографії, особливо фактологічної сфери, що супроводжувалося як її «новим прочитанням», так і відмовою від її концептуальних напрацювань. Відповідним орієнтиром та потужним каталізатором до наукових пошуків стали здобутки діаспорної історіографії, які досить швидко були перевершені вітчизняними вченими.

Загалом, сучасну історіографію, пов'язану з проблемою українських політичних партій, багатопартійністю Східної та Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. можна умовно поділити на декілька взаємопов'язаних складових, розвиток яких відбувався паралельними шляхами, обумовлюючи і доповнюючи один одний:

I. Історіографія, присвячена загальним проблемам політичної історії України, національно-визвольного руху, яка не лише становила необхідний «фон» щодо партійної тематики, але й активно використовувала «партійне навантаження» під час висвітлення подій, враховуючи роль політичних партій (їх лідерів та ідеологів) як відповідних політичних організаторів та комунікаторів суспільно-національних груп;

II. Історіографія, що стосувалася проблеми виникнення та діяльності окремих українських політичних партій – ключового елементу багатопартійності та їх лідерів. Розглядаючи їх, дослідники, як правило, через причинно-наслідкові зв'язки звертали увагу (виходячи з завдання) на загальнополітичне середовище, взаємини з іншими політичними інституціями, владними структурами тощо.

III. Історіографія, присвячена безпосередньо українській багатопартійності (або ряду партій певного спрямування чи регіону).

Відповідне «наповнення» вітчизняної історіографії з проблеми багатопартійності розпочалося в останньому десятиріччі ХХ ст. висхідним, набираючим оберти, процесом, починаючи з окремих розвідок, присвячених політичним партіям та їх лідерам, публікацією перших збірників документів, появою узагальнюючих праць. Значним «проривом» у розробці зазначеної проблеми стали тематичні збірники «Наукові праці з питань політичної історії», випущені Київським державним університетом ім. Т.Шевченка на початку останнього десятиріччя ХХ ст. На спрямування статей, їх тематику суттєвим чином вплинула зміна політичної ситуації – здобуття незалежності в Україні. Так, у зазначеному збірнику (Вип. №169, 1991 р.) з загальною назвою «Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції» вперше за останні декілька десятиліть намітився перехід уваги дослідників від вивчення загальноросійських партій (РСДРП, ПСР, анархістів, кадетів тощо) на теренах Наддніпрянської України до українських (починаючи з соціалістичного сегмента – РУП, УСДРП, «Спілка»). Віддзеркалюючи процес болісного відходу від марксистської методології, статті збірника (в яких стосовно українських партій використовувалися взаємовиключаючі підходи – як звичні штампи – «дрібнобуржуазні» чи «націоналістичні», так і цілковите їх заперечення) вже не містили огульної критики українських партій, натомість у них робилася спроба висвітлити їх історію, проаналізувати взаємовідносини з російськими партіями [2].

Істотні зрушення у вивченні української багатопартійності початку ХХ ст. (поки що переважно Наддніпрянського регіону) були досягнуті вже у наступних випусках збірника – №172 (1992 р.; «Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.)») та №173 (1992 р.; «Партії і соціальні групи в першій російській революції»), в яких автори (І.Ковальчук, П.Шморгун, М.Козицький, В.Доморослий та ін.), залучаючи до наукових пошуків нові методологічні прийоми, здобутки попередньої історіографії, значним чином розширили теми досліджень (огляди історіографії з української багатопартійності, аналіз ідейно-теоретичних підвалин українського суспільно-полі-

тичного руху, типологію українських партій, висвітлення їх участі в суспільно-політичних подіях тощо) [3].

Помітну роль у розгортанні партійно-політичних досліджень в Україні відіграла низка наукових конференцій, які вказували не лише на динаміку інтересу вітчизняних суспільствознавців до порушеної проблематики, але й на її якісне зростання – перехід від розгляду окремих українських партій до проблеми багатопартійності, поширюючи географічні межі досліджень від окремих регіонів (Наддніпрянська Україна, Галичина, Буковина) до цілісної території України. Показовими у цьому плані можна назвати дві республіканські конференції, які відбулися у Горлівці (грудень 1990 р., «Первая российская революция 1905–1907 гг. в свете исторического мышления») та Донецьку (травень 1991 р., «Политические партии и общественные движения в трех российских революциях»). Так, якщо у першій з названих конференцій була представлена лише одна доповідь, присвячена українській партії (УСДРП), то на наступній – вже 9. Зрозуміло, що мова на той час йшла про політичні партії ліворадикального спрямування Наддніпрянської України, які до того ж характеризувалися як «буржуазно-націоналістичні» [4, с. 11,12]. Натомість, на наступних конференціях, серед яких необхідно згадати за значенням – всеукраїнську наукову конференцію «Українська державність: історія і сучасність» (Київ, 1993 р.), яка об'єднала істориків, правознавців, філософів, політологів, соціологів всієї країни, практично вперше на високому науковому рівні була широко обговорена не лише проблема українського партогенезу Східної і Західної України, але й елементів становлення національної багатопартійності [5].

Безпосередньо чи опосередковано українська партійна проблематика кінця ХІХ – початку ХХ ст. (українська багатопартійність, аналіз суспільно-політичних доктрин та їх еволюція, боротьба за встановлення української державності тощо) стала неодмінною складовою й Міжнародних конгресів українців, які почали проводитися з 1991 р. [6].

На початку останнього десятиріччя ХХ ст. питання партійної тематики зазначеного періоду (історія та діяльність окремих політичних партій та їх лідерів, практичні та теоретичні проблеми національної багатопартійності, використання порівняльного міжпартійного та міжрегіонального

аналізу тощо) стали неодмінною складовою наукової періодики (Український історичний журнал, Віче, Політологічний вісник, Політологічні читання, Генеза та ін.), видань (збірників, вісників, тематичних випусків) наукових центрів НАН України (Інституту історії України (Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей; Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.); Інститут політичних і етнонаціональних досліджень (згодом Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса) (Наукові записки, Курасівські читання); Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського (Україна в минулому. Збірник статей); Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність), Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України (Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України; Збірник праць Науково-дослідного центру періодики), а також інших науково-дослідних інституцій, зокрема – Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові (Записки НТШ), Харківського історико-філологічного товариства (Збірник) та ін.

Згадану тему постійно порушують й видання вищих навчальних закладів України, серед них – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка); Львівський національний університет ім. І.Франка (Вісник Львівського університету; Україна модерна); Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Наукові записки); Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова (Перша світова війна і слов'янські народи / Матеріали міжнародної наукової конференції (1998 р.); Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць (2002); Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича (Науковий вісник Чернівецького університету; Питання історії України: Збірник наукових статей), Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова (Вісник Одеського національного університету), Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Вісник Прикарпатського університету), Харківський національний університети імені В.Н.Каразіна (Вісник Харківського університету) та ін.

Проблема українського партогенезу, національної багатопартійності кінця ХІХ – початку ХХ ст., у тому числі

через призму висвітлення процесу національного відродження [7], соборницького руху східних і західних українців [8], аналізу українських суспільно-політичних доктрин, політичної соціалізації та структуризації українського суспільства у боротьбі за національну державність [9], знайшла вияв у низці узагальнюючих праць з політичної історії України [10]. Це стосується й окремих регіонів України, зокрема Галичини [11] та Буковини [12].

Значно розширили горизонти уявлень про політичну історію України зазначеного періоду, національно-визвольний рух, генезу та розвиток політичних партій низка наукових праць, темою яких було дослідження української політичної думки на зламі ХІХ–ХХ ст., існуючих суспільно-політичних концепцій, теоретичних пошуків найоптимальнішої моделі суспільного і державного устрою, етнічної та етнопсихологічної диференціації й політичної соціалізації українського суспільства Східної та Західної України, проблеми національної еліти тощо [13].

Тема українських політичних партій на зламі ХІХ–ХХ ст., їх виникнення, діяльність, еволюція їх програмних настанов, унаслідок специфіки завдань наукових Досліджень, порушувалася у роботах, присвячених формуванню української інтелігенції та її ролі в українському суспільно-політичному поступі [14], а також через призму досліджень (у тому числі й дисертаційних), присвячених історії української преси та журналістики [15]. Найбільш важливі питання національної партійної історії (виникнення та діяльність провідних українських партій Східної та Західної України, їх участі у суспільно-політичних та революційних процесах початку ХХ ст.) знайшли висвітлення у різноманітних посібниках для ВНЗ, вихід яких розпочався на початку останнього десятиріччя ХХ ст. і триває донині [16].

Загалом, як відзначав відомий сучасний дослідник І. Михальський, проблема історії українських партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. викликала пильну увагу вітчизняних істориків, що стало предметом багатьох наукових досліджень. За період з 1991 р. – до по початку ХХІ ст. (не беручи до уваги мемуарної літератури) ним виділено 15 «науково значущих» ґрунтовних монографічних робіт зі згаданої проблематики [17, с. 16].

У першій хвилі досліджень історико-партійної тематики, яка розпочалася на початку останнього десятиріччя ХХ ст.,

увага дослідників була прикута до соціалістичного сегмента національного партійно-політичного руху, розгляду проблеми його ідейно-теоретичного підґрунтя, організаційного становлення, взаємостосунків з іншими партіями, у тому числі суперечливої і проблемної співпраці з російськими та польськими соціалістами (О.Болдирев, Я.Грицак, Г.Касьянов, Ю.Левенець, В.Солдатенко, В.Кривошея) [18].

На зламі ХХ–ХХІ ст. історіографія щодо українських партій та політичних організацій Східної (РУП, УСДРП, УРП, УДП, УДРП, ТУП) і Західної України (УСДП, УНДП), окрім багатьох дисертацій та наукових статей, поповнилася низкою ґрунтовних монографічних досліджень, авторами яких стали В.Головченко, А.Голуб, В.Гошовська, В.Стрілець, Т.Бевз, О.Жерноклеєв, С.Донченко, І.Бегей, М.Кугутяк [19]. У руслі багатопартійності викликають інтерес праці А.Голуба та О.Жерноклеєва, які значну вагу присвятили не лише висвітленню історії українських партій Східної та Західної України (УСДРП та УСДП), відобразивши специфіку партоутворення та партійного функціонування в Росії та Австро-Угорщині, але й співпраці українських соціалістів з міжнародним соціалістичним рухом.

Паралельно спостерігався процес «повернення» із забуття визначних діячів національного суспільно-політичного руху, партійних лідерів та ідеологів, що значним чином поглибило знання з національної партійно-політичної історії початкового періоду. Суттєву роль у цьому відіграв колектив Інституту національних відносин і політології НАН України (згодом Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України), який підготував низку збірок, серед них – «Українська ідея. Постаті на тлі революції», «Українська ідея та її творці» [20], присвячених таким видатним особистостям, як М.Драгоманов, М.Грушевський, М.Міхновський, В.Винниченко, С.Єфремов, С.Петлюра, Д.Донцов, О.Лотоцький, Є.Петрушевич, Ю.Бачинський, М.Павлик та ін. У наступні роки світ побачили поглиблені монографічні дослідження, що стосувалися життєвого шляху та аналізу діяльності В.Винниченка, М.Міхновського, О.Русова, І.Шпрага, Н.Григорієва, Л.Українки, Ю.Бачинського, С.Смаль-Стоцького та ін.[21]. Значну цінність становлять праці, що стосуються персоналістики західноукраїнського регіону. Зокрема, це збірка політичних біографій лідерів західноукраїнської соціал-демократії (В.Бачинський, С.Вітик, М.Ганкевич, Л.Ганкевич,

О.Безпалко, В.Старосольський, В.Темницький, А.Чернецький та ін.), підготовлена О.Жерноклеєвим та І.Райкіським, а також збірники нарисів, присвячені видатним громадсько-політичним діячам, лідерам політичних партій Буковини (О.Безпалко, М.Василько, С.Смаль-Стоцький, Т.Галіп, В.Сімович та ін.), який видали П.Брицький, О.Добржанський, Є.Юрійчук [22]. Згаданий напрям персоналістики був розвинутий у ряді сучасних дисертаційних досліджень, які суттєво розширили коло персонажів партійної історії України. Серед них – роботи, присвячені громадсько-політичній діяльності таких відомих діячів, як М.Грушевський, Є.Чикаленко, К.Левицький, С.Баран, Є.Олесницький та ін. [23].

Продовжуючи напрацювання, порушені в окремих наукових статтях, які започаткували комплексний аналіз Української багатопартійності, типології українських партій, виокремлення найбільш значимих напрямів партійно-політичної діяльності (А.Слюсаренко, М.Томенко, Н.Заліська, Т.Геращенко) [24], на зламі ХХ–ХХІ ст. в сучасній історіографії з проблеми українських партій спостерігається наступний якісний розвиток, пов'язаний з появою низки робіт, що стосувалися аналізу феномену української багатопартійності. У початковий період, що пов'язувалося з «фактологічним» наповненням, залученням до наукового обігу здобутків попередньої вітчизняної та діаспорної історіографії, апробацією нових підходів у висвітленні теми значну роль відіграли різноманітні збірники, довідники та посібники з історії українських партій, які виходили друком у всіх регіонах України. В них давався короткий огляд процесу зародження та діяльності українських партій як у регіональному вимірі – Східної та Західної України, так і всеукраїнському масштабі, їх програм, ролі у суспільно-політичному житті, парламентському процесі. У висвітленні партійної історії особлива увага приділялася таким визначним подіям, як їх ролі у першій російській революції 1905–1907 рр., боротьбі за національну державність 1917–1920 рр. У деяких з них робилися спроби проведення аналогії з сучасною багатопартійністю, виявлення їх спільних і відмінних рис [25].

У наступному вони були поглиблені у ряді монографічних досліджень, що стосувалися партійно-політичної історії України не лише періоду останньої чверті ХІХ ст. – кінця 20-х рр. ХХ ст., але й наскрізно доводилися до кінця ХХ ст. (автори – О.Голобуцький, В.Кулик, І.Калмакан, О.Бриндак,

Я.Малик, Б.Вол, С.Гелей, Р.Ветров, С.Донченко та ін.), запровадивши елементи порівняння різних етапів багатопартійності в Україні [26]. Серед перших ґрунтовних робіт, присвячених українській багатопартійності Наддніпрянської України (з моменту виникнення до Першої світової війни) і побудованих на використанні широкого кола джерельного матеріалу, вагоме місце належить Ю.Лаврову, наукова розвідка якого з історії українських партій стала складовою колективної тритомної монографії «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)», випущеної Інститутом історії України у 1992 р. [27].

Проблема української багатопартійності (в теоретичному та практичному плані) набула розгляд у галузі юридичних наук дисертаційним дослідженням І.Музики [28]. Досить актуальною стала й низка монографій О.Висоцького, присвячених історико-порівняльному аналізу діяльності українських політичних партій лівого сегмента Наддніпрянщини – УСДРП та УПСР [29], що поклало початок наступним науковим розвідкам, у тому числі й історико-політологічній сфері (порівняння особливостей ідейно-теоретичних платформ партій та їх еволюції [30].

Серед згаданих робіт з проблеми помітно виділяється науковий доробок з історії українських партій, національної багатопартійності Східної та Західної України київського історика А.Павка, в яких він, спираючись на джерельну базу та широке коло української та російської історіографії попереднього часу, ґрунтовно підійшов до висвітлення партогенезу українських політичних партій, аналізу їх ідейно-політичних доктрин, участі в суспільно-політичному житті [31]. Основну увагу автор приділив початковому етапу української багатопартійності (до 1907 р.), Наддніпрянській Україні, значно менше – Галичині, що знайшло відображення у підсумковій монографії, присвяченій як висвітленню діяльності українських партій, так і формуванню на зазначених теренах українських партійно-політичних систем [32]. Водночас, деякі висновки автора викликають критику. Зокрема, це стосується спрощеного підходу до характеристики багатопартійних систем Наддніпрянської України та Східної Галичини. Потребує суттєвої корекції й наступне висловлювання А.Павка стосовно того, що у добу буржуазної модернізації кожна з існуючих політичних партій на теренах України «...отримала потенційні можливості для реалізації стратегіч-

них задумів. Проте жодна з українських політичних партій так і не змогла в силу історичних обставин, власних помилок та прорахунків реалізувати свій варіант соціально-економічної та національно-політичної програми» [33, с. 9, 14].

Увага сучасних істориків була прикута до аналізу програм українських політичних партій (зокрема, еволюції ідейно-програмних настанов з українського питання, ідеї державності), що дало змогу більш глибоко і комплексно підійти до розгляду питання щодо створення та функціонування української багатопартійності у Східній Україні (В.Колесник, О.Рафальський, О.Тимошенко, С.Телешун, О.Кухарчук) [34]. В останньому десятилітті ХХ ст. питання, пов'язані з концепціями державності в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст., роллю самостійницького напрямку, ставленням українських партій до національного питання, стали темою дисертаційних робіт (Т.Герашенко, О.Кухарчук, О.Тимошенко, О.Шишко та ін.) [35]. Подібні питання (національна ідея, ідея державності та національної незалежності в програмах) стали предметом для історико-політологічного розгляду західноукраїнського регіону зокрема, в монографії О.Сухого та дисертаційному дослідженні В.Ковальчука [36].

Останнім часом побачили світ монографії, присвячені висвітленню окремих напрямів діяльності українських партій, які віддзеркалювали специфіку окремішнього функціонування української багатопартійності початку ХХ ст. в різних регіонах – Росії та Австро-Угорщині. Стосовно Наддніпрянської України – це праці, присвячені участі партій в українському суспільно-політичному поступі, революції 1905–1907 рр. (серед них – згадана монографія В.Колесника, О.Рафальського, О.Тимошенко «Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907» (Київ, 1998 р.), у робітничому та селянському питаннях [37], парламентському процесі [38].

Щодо останнього напрямку, то, незважаючи на появу нових робіт, серед них монографії Олени Реєнт, розлогої статті Олександра Реєнта [39], присвячених становленню та розвитку парламентського процесу в Україні, участі українців у Державних Думах Російської імперії, які мають загальноісторичний характер, вони за залученням комплексу фактологічного матеріалу з зазначеної проблеми, партійного фактора не перевірили дисертаційної роботи В.Доморослого

«Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.)» (Київ, 1994 р.) [40].

Поглибленому вивченню української багатопартійності на регіональному рівні (Лівобережна Україна) присвячена монографія С.Наумова, в якій автор більш глибоко розкрив проблему становлення і розвитку місцевих структур українських партій, їх стан та динаміку, що дало змогу уточнити ряд кількісних і якісних характеристик, а загалом – більш повно змалювати загальну картину багатопартійності, національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст. [41]. Спеціальним об'єктом досліджень стала для низки дослідників (серед них – С.Адамович, Л.Качмар) й тема плідної співпраці між українськими партіями Східної та Західної України, діяльності української політичної еміграції в Галичині [42].

Значною мірою поглиблюють розуміння партійних процесів у Наддніпрянській Україні на зламі XIX–XX ст. дослідження, які висвітлювали проблему стосунків між українськими партіями та режимом самодержавства [43], складні і доволі суперечливі взаємини між українським та російським і польським партійно-політичними рухами [44].

Щодо західноукраїнського регіону (Галичина), значна увага науковців була прикута до проблеми участі українських партій у суспільно-політичному житті, а враховуючи легітимний характер українських партій, проаналізовано їх тривалий і безперервний досвід участі у парламентському процесі (О.Аркуша, Ю.Плекан та ін.) [45]. Невід'ємною складовою партійного життя в Галичині було латентне Українсько-польське протистояння, що знайшло своє відображення у низці наукових публікацій, що торкалися проблеми, починаючи з другої половини XIX ст. (Л.Зашкільняк, О.Аркуша, О.Красівський, Ю.Михальський, М.Мудрий, І.Чорновол, В.Яремчук та ін.) [46].

Унаслідок різноманітних обставин (вужкість теми, відсутність необхідної джерельної бази тощо) українська багатопартійність Буковини ще не знайшла достатньо повного висвітлення. Під відповідним кутом до неї зверталися вже згадані О.Жерноклеєв (соціал-демократичний сегмент), М.Никифорак (юридично-правовий аспект відносин в Буковині) та ін. Значний доробок у висвітленні проблеми українського суспільно-політичного руху в Буковині, становлення української регіональної багатопартійності, участі українських

партій у політичному процесі, парламентській діяльності зробив у численних публікаціях О.Добржанський [47].

Українська історіографія належним чином відреагувала й на такий важливий етап в історії української багатопартійності різних регіонів України, як Перша світова війна, що характеризувався як першопочатками щодо відновлення партійних організаційних структур на теренах Наддніпрянської України, так і якісно новим рівнем співпраці галицько-буковинських партій та української політичної еміграції на теренах Австро-Угорщини та Німеччини (ГУР, ЗУР, СВУ). Ця проблема була висвітлена як у низці монографічних досліджень, брошур, так і численних наукових статтях [48], дисертаціях [49].

Тема української багатопартійності у переломний момент переходу до безпосередньої боротьби за національну державність у 1917–1920 рр. була розглянута в узагальнюючих працях, що стосувалися як Наддніпрянської України (відновлення партійних структур, формування багатопартійності), так і західноукраїнського регіону [50].

Загалом, різноманітна діяльність українських партій Східної і Західної України першого періоду, національна багатопартійність знайшла відображення в узагальнюючих сучасних дослідженнях історіографічного плану [51], зокрема, присвячених ідеї державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України, парламентаризму [52], тематичних історіографічних збірках [53].

На початку ХХІ ст. продовжилося вивчення окремих аспектів української багатопартійності першого етапу (діяльність регіональних партійно-політичних структур, партій окремого ідейно-політичного спрямування, участі партій у значимих суспільно-політичних подіях, персоналістика) у дисертаційних роботах, які стосувалися Східної [54] та Західної України [55].

Загалом огляд сучасної української історіографії з проблеми українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. дає змогу дійти висновку, що за останні два десятиліття зроблений значний прогрес у науковому висвітленні згаданої проблеми, коли, звільнившись від ідеологічних та методологічних нашарувань тоталітарної доби, вдалося «закрити» білу пляму щодо проблеми національної багатопартійності. Найбільш опрацьованою на наш час є проблема національної багатопартійності у Наддніпрянській Україні

та Галичині. Їм значно поступається у тематиці та глибині розгляду буковинський регіон. Значна увага приділена й персоналістиці, провідним ідеологам та партійним функціонерам. У той же час, на переконання відомого сучасного історіографа А.Коцура, незважаючи на широкий пласт історіографічного доробку щодо окремих політичних партій, національної багатопартійності кінця XIX – початку XX ст., «розвиток сучасної української історіографії засвідчив переоцінку ідеологічної проблематики в історії українських національних партій», натомість і відсутність «фундаментальний комплексних досліджень» з проблеми, через що і надалі залишається актуальним і запитаним системне дослідження теоретичних та практичних набутків перших українських партій різних регіонів України [56].

Як відзначають дослідники з проблеми (зокрема А.Павко, О.Купріячук) [57], і надалі залишається досить актуальною потреба детальної розробки питання синхронності українського суспільно-політичного руху в Наддніпрянській та Західній Україні наприкінці XIX – початку XX ст., його цілісності, поглиблення знань про українські партійні системи Східної та Західної України у всіх їх зв'язках та суперечностях, їх історико-політологічного аналізу та порівняння, що має сприяти більш об'єктивному розумінню минулого політичної історії українського народу, допомогти озброїтися певним досвідом для теперішнього використання.

У зв'язку з цим варте уваги й міркування, висловлене Я.Грицаком, який вважає за доцільне подальше вивчення історико-партійної тематики будувати не лише на аналізі (зіставленні відмінних рис національного руху в Росії та Австро-Угорщині), що в результаті має здебільшого виявити «відмінності в характері політичних режимів двох імперій, аніж внутрішній потенціал українського руху в кожному з цих випадків». Через це історик запропонував наступне: «..набагато вартіснішим було би зіставлення українського руху з рухами інших неросійських (білоруської, вірменської, грузинської, фінської, єврейської тощо) національностей у Російській імперії, а також їх усеросійськими опозиційними рухами та партіями» [58, с. 53–54].

На нашу думку, значний невикористаний «резерв» цілісного вивчення феномену української багатопартійності першого етапу (в Австро-Угорщині – безумовного явища, в Росії – з певними застереженнями) ще залишається в сучас-

ній українській політології. Про це свідчать численні видання з політології, нового напрямку науки – партології (В.Бєбик, А.Брегєда, О.Бабкіна, С.Гелєй, Б.Кухта, В.Литвин, М.Обушний, В.Піча, М.Примуш, Ф.Рудич, Ю.Шведа, П.Шляхтун, В.Якушик та ін.), які, базуючись на світовому теоретико-методологічному інструментарії (зокрема, таких вчених, як: М.Вебер, М.Дюверже, Дж.Лапаломбара, С.Ліпсет, Р.Міхельс, М.Острогорський, С.Роккан, Дж.Сарторі, Є.Вятр та ін.), теоретичні і практичні питання феномену політичних партій, багатопартійності (партійних систем) усе ще розглядають на рівні еталонних держав Західної Європи та США, інших країн, зокрема колишнього СРСР, застосовуючи їх до розгляду партійно-політичних подій сучасної України і лише спорадично аналізуючи подібні процеси в українському середовищі на зламі ХІХ–ХХ ст.

1. *Рєєнт О.* Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття / Міжнародна асоціація українців / Відповідальні редактори: Станіслав Кульчицький, Віктор Даниленко. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 9–22; *Водотика С.* Шляхи оновлення методології української історіографії на сучасному етапі // Там само. – С. 39–43.

2. *Ілюшина Л.І., Кормич А.І.* Тактика більшовиків щодо УСДРП і «Спільки» // Наукові праці з питань політичної історії (далі – НПППІ) / Київський ордена Леніна і ордена Жовтневої революції державний університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 124–129; *Борисенко В.А.* До питання про Револуційну українську партію // НПППІ. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.

3. *Ковальчук І.А.* Історіографія становлення та діяльності Українських політичних партій початку століття // НПППІ. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 105–114; *Шморгун П.М.* Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Там само. – С.14 – 25; *Козицький М.Ю., Поліщук О.В.* Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – С. 3 – 14; *Козицький М.Ю., Доморослий В.І.* Українська парламентська громада в І та ІІ Державних Думах // НПППІ. – К., 1992. Вип. 173. – С. 12–22.

4. *Гребенніков В.М.* Ліворадикальні партії в Україні та їх боротьба проти політики російського самодержавства з робітничого питання (1900 – лютий 1917): Монографія. – К.: НАУ, 2006. – 300 с.

5. Українська державність: історія та сучасність: Матеріали наукової конференції. Січень, 1993 р. / Редакційна колегія: І.Ф.Курас (голова),

М.Г.Жулинський, Ю.С.Шемчученко, В.А.Смолій, В.Ф.Солдатенко, Ю.А.Левенець, В.Д.Яремчук (секретар). – К.: ІСДО, 1993. – 408 с.

6. Наприклад: *Грицак Я.* Від федеративності до самостійництва: еволюція української політичної думки наприкінці XIX – на початку XX ст. // Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Частина I / Міжнародна асоціація українців, Академія Наук України. – Львів, 1994. – С.248–257; *Малик Я.* Політичні партії в боротьбі за державність на західноукраїнських землях (1917–1919 рр.) // Там само. – С.15–19.

7. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України / Серія «Україна крізь віки: В 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т.9. – 336 с.

8. Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації / І.Л.Гошуляк, І.І.Дробот, В.В.Кривошея, В.І.Кучер, М.І.Обушний, І.А.Піддубний, В.Ф.Солдатенко, В.П.Шевчук, Ю.І.Шаповал, В.Д.Яремчук. – Кн. 1. – К.: «Бібліотека українця», 2000. – 147 с.; *Яремчук В.Д.* Вплив національної ідеї на визвольну боротьбу в західноукраїнському регіоні на початку XX ст. // Події і особливості революційної доби // Збірник. – К.: ІПІЕНД, 2003. – С. 5–50.

9. Українська державність у XX ст.: Історико-політологічний наліз / О.Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.

10. Політична історія України XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова), та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX – 1917 р. / Ю.А.Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. – 424 с.; Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф.Солдатенко (керівник); авт. кол.: Т.А.Бевз, М.С.Кармазіна, Ю.А.Левенець, В.Д.Яремчук та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф.Солдатенко (кер.); авт. кол.: Т.А.Бевз, М.С.Кармазіна, В.І.Кучер, О.М.Любовець, В.Д.Яремчук та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 536 с.; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах. – Частина друга. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1999. – 487 с.

11. *Кугутяк Микола.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: б.в., 1993. – 200 с.; *Сухий Олексій.* Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – 2-е вид., доп. – Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. Івана Франка, 1999. – 226 с.; *Сухий Олексій.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті) – Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2003. – 497 с.

12. Буковина: історичний нарис / Редколегія: С.С.Костишин (голова), В.М.Ботушанський (відп. редактор), О.В.Добжанський, Ю.І.Макар, О.М.Масан, Л.П.Михайлина. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.; *Никифорак Михайло*. Буковина в державно-правній системі Австрії (1774–1918 рр.). – Чернівці: Рута, 2004. – 384 с.

13. *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.; *Кармазіна М.С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) – К.: ІПіЕНД, 1998. – 350 с.; *Грицак Я.Й.* До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1 / АН України, Інститут суспільних наук. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 119–143; *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – 232 с.; *Потульницький В.А.* Теорія Української політології. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 192 с. *Сергієнко Ю.Г.* Політична етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України (початок XX століття – 60-ті роки). Історичний аспект. – Луганськ: ЛЦНТЕІ, 1995. – 238 с.; *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.; *Кошетар У.П.* Суспільно-політичні та християнські виміри галицького консерватизму (1899–1939 рр.). Монографія. – К.: ДАККЖІМ, 2007. – 215 с.; *Янишин Б.М.* Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток. – К.: б.в., 2008. – 320 с.

14. *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

15. *Крупський І.В.* Національно-патріотична журналістика України (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.). – Львів: Світ, 1995. – 184 с.; *Романюк М.М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.). – Львів: Фенікс, 2000. – 588 с.; *Шаповал Ю.Г.* Часопис «Діло» (1880–1939 рр.): історія, проблеми, люди. III. «Рости, Рідна Мово, і будь нам щитом...» (1903–1918 рр.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М.М.Романюка / Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. – Львів, 1998. – Вип. V. – С. 5–110; *Босак О.І.* Періодичні видання української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (1896–1914 рр.) // Поліграфія і видавнича справа. Збірник наук праць УПП ім. Івана Федорова. – 1993. – № 28. – С. 127–131; *Хім'як О.М.* Українська преса другої половини XIX – початку XX ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини: Автореф. ... дис. к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 18 с.

16. *Вол Б., Малик Я.* Боротьба за державність України (від найдавніших часів до 1917 р.) / Текст лекцій. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1993. – 86 с.; *Вол Б., Малик Я., Танчин І., Чуприна В.* Боротьба за державність України (1917–1993) / Текст лекцій. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1994. – 127 с.; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.; *Історія України: нове бачення / Навчальний посібник / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій, В.Ф.Солдатенко та ін.; під ред. В.А.Смолія.* – Вид. 2-е, доповн. – К.: «Альтернативи», 2000. – 464 с.; *Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін.* – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.; *Політична історія України: Посібник для вищ. навч. закл. / За ред. В.І.Танцюри.* – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 448 с.; *Доценко О.Г., Іванова Л.Г.* Український суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст.: Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – К.: КиМУ, 2010. – 268 с.

17. *Михальський І.С.* Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 344 с.

18. *Болдирев О.В.* Перша спроба організації української політичної партії // УІЖ. – 1995. – №6. – С.47–54; *Грицак Я.Й.* «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С.71–110; *Касьянов Г.* Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – №2. – С.101–114; *Левенець Ю.А.* Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // УІЖ. – 1992. – №3. – С.23–31; *Солдатенко В., Кривошея В.* Українська революційна партія // Віче. – 1998. – №1. – С. 128–140 та ін.

19. *Головченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – К.: «Майдан», 1996. – 190 с.; *Голуб А.І.* Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998. – 156 с.; *Гошовська В.* Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. – Х.: Основа, 1997. – 422 с.; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.; *Бевз Т.А.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К.: ІПіЕНД, 1999. – 272 с.; *Бевз Т.А.* Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР) / Монографія. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Курса НАН України, 2008. – 587 с.; *Жерноклеєв О.С.* Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899–

1918). – 2. вид., доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.; *Жерноклеєв О.С.* Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Вид. дизайн. відділ ЦІТ, 2006. – 536 с.; *Донченко С.П.* Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). – Дніпродзержинськ: Видавн. відд. ДДТУ, 2004. – 379 с.; *Бегей І.* Українська соціал-демократія (лівиця): історія, теорія, особи: Монографія. – Львів: ЛБІ НБУ, 2005. – 350 с.; *Микола Кугутяк.* Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1. – К.: Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 2002. – 536 с.

20. Українська ідея. Постаті на тлі революції. Кол. авт. – К.: Т-во «Знання» України, 1994. – 180 с.; Українська ідея та її творці (друга половина XIX – початок XX століття) / ІПіЕНД НАН України. – К., 1999. – 226 с.

21. *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.; *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – К.: Світогляд, 2005. – 349 с.; *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: Життя і Слово. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.; *Катренко А., Петрук Б.* Олександр Олександрович Русов. – К.: Нора-прінт, 1998. – 64 с.; *Демченко Т.П.* Батько Шраг: Монографія. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 264 с.; *Бевз Т.А.* Н.Григоріїв – політик і вчений. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 284 с.; *Бевз Т.А.* Українська державність: ідеологія, політика, практика (Система народоправства у теоретичних концепціях Н.Григорієва). – К.: ІПіЕНД, 2004. – 248 с.; *Діба А.* Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. – К.: Основні цінності, 2003. – 174 с.; *Бегей І.* Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К.: Основні цінності, 2001. – 256 с.; *Даниленко В., Добржанський О.* Академік Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ–Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.

22. *Жерноклеєв О., Райківський І.* Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. – К.: Основні цінності, 2004. – 283 с.; *Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Є.П.* Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 рр.). – Вид-во «Золоті литаври», Чернівці, 2007 р. – 483 с.; *Брицький П.П., Добржанський О.В.* Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Вид-во «Золоті литаври», Чернівці, 2007 р. – 241 с.

23. *Кухар В.М.* Громадсько-політична діяльність М.Грушевського (1894–1914 рр.): Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський державний університет ім. Івана Франка. – Львів, 1997. – 214 арк.; *Войко Ю.О.* Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.) Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 15 с.; *Василик І.Б.* Громадсько-політична діяльність Костя Левицького (остання чверть XIX ст. – 1918 р.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інсти-

тут народознавства. – Львів, 2007. – 20 с.; *Шептицька Л.Б.* Громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879–1953) Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2008. – 18 с.; *Чуйко І.С.* Громадська та парламентська діяльність Євгена Олесницького (1860–1917 рр.) Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2007. – 19 с.

24. *Слюсаренко А., Томенко М.* Спроби класифікації політичних партій України // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С.102–109; *Заліська Н.М., Геращенко Т.С.* Самостійницька ідея в українській політичній думці 1907–1917 // Політологічний вісник. – 1993. – Ч.1. – С. 219–228.

25. Політичні партії Західної України / Методичні вказівки для викладачів і студентів / Авт. кол.: Вол Б.Д., Красівський О.Я., Кугутяк М.В., Малик Я.Й., Сухий О.М., Трофимович В.В. та ін. – Львів: ЛДУ, 1992. – 76 с.; *Ветров Р.І.* Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.): Навч. посібник. – Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 1997. – 111 с.; Історія суспільних рухів і політичних партій України (ХІХ–ХХ ст.): Навч. посібник / Я.Й.Малик, Б.Д.Вол, О.Я.Красівський, В.В.Трофимович, В.М.Чуприна. – Львів: Видавн. центр Львівського університету, 1998. – 328 с.; *Шевченко В.Ф., Павленко М.І. Потапов Г.Г.* Історія українських політичних партій: Навч. посібник / За ред. проф. В.Ф.Шевченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – 116 с.; *Алексєєв С.В.* Політичні партії в Україні (1900–1917): Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Краматорськ: ДДМА, 2003. – 75 с.; *Колесник В.Ф., Могильний Л.П.* Політичні партії та суспільно-політичні рухи в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Навчальний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 279 с.; *Фиров П.Т.* Украинские, политические партии и организации первой половины ХХ века. Справочник. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2008. – 170 с.

26. *Голобуцький Олексій, Кулик Віталій.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.; *Калмакан І.К., Бриндак О.Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. – О.: Астропринт, 1997. – 192 с.; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д., та ін.: За загальною ред. д-ра іст. наук, проф. Малика Я.Й. Навч. посіб. – Львів: Світ, 2003. – 296 с.; *Ветров Р.І., Донченко С.П.* Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). – Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 245 с.

27. *Лаєров Ю.* Виникнення і діяльність українських політичних партій // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / НАН України, Інститут історії України. – К., 1992. – Ч.2. – С.248–445.

28. *Музика І.В.* Ідея багатопартійності в українській політико-правовій думці та державотворчій практиці в останній чверті XIX – першій чверті XX ст.: Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.01 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 1996. – 27 с.

29. *Висоцький О.Ю.* Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / Дніпропетровський державний фінансово-економічний інститут. – Дніпропетровськ, 2001. – 160 с.; *Висоцький О.Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.

30. *Романенко Є. О.* Формування українських національних партій на території Російської імперії на рубежі XIX–XX ст.: спроба порівняльного політологічного аналізу // Наукові записки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – Т.20. Політичні науки. – С. 14–19.

31. *Павко А.І.* Особливості становлення партійно-політичної системи в Східній Галичині наприкінці XIX століття. – К.: Т-во «Знання» України, 2001. – 86 с.; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К.: Іван Федоров, 1999. – 248 с.; *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Монографія. – К.: Знання, 2001. – 112 с.

32. *Павко А.І.* Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К.: Видавництво «Плеяди», 2002. – 552 с.

33. *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Монографія. – К.: Знання, 2001. – 112 с.

34. *Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П.* Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.; *Телешун С.О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К.: б.в., 1996. – 130 с.; *Кухарчук О.С., Рафальський О.О.* Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. – Кіровоград, 1996.

35. *Герашенко Т.С.* Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. – початок 1918 р.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.02 / Запорізький університет. – Запоріжжя, 1993. –

22 с.; *Кухарчук О.С.* Концепції державності в українській суспільно-політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... к. п. н.: 23.00.01 / НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1997. – 19 с.; *Тимошенко О.П.* Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку XX ст.: Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 226 с.; *Шишко О.Г.* Ідея державності в програмних і теоретичних документах українських політичних партій і організацій: 1900 р. – березень 1917 року: Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Одеський державний економічний університет. – О., 1998. – 206 с.

36. *Сухий О.* Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів: Каменяр, 1998. – 132 с.; *Ковальчук В.Б.* Ідея державності та національної незалежності у діяльності українських партій Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. (історико-політологічний аспект): Автореф. дис. ... к. п. н.: 23.00.01 / Львівський державний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1996. – 22 с.

37. *Гребенніков В.М.* Ліворадикальні партії в Україні та їх боротьба проти політики російського самодержавства з робітничого питання (1900 – лютий 1917). – К.: НАУ, 2006. – 300 с.; *Федьков О.М.* Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.

38. *Калмакан И.К., Чернега-Сердюкова Т.Н.* Ідея Учредительного собрания в програмних и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905–1918): Монография. – О.: АстроПринт, 2000. – 204 с.

39. *Реснт О.П.* Українці в Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С.318–335; *Реснт Олена.* Розвиток парламентаризму в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 125 с.

40. *Доморослий В.І.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): 07.00.01 / Дис. ...к. і. н. / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1994. – 218 арк.

41. *Наумов С.О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія / Наумов Сергій Олександрович. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006. – 344 с.

42. *Адамович С.* Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 148 с.; *Качмар Л.* Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. – Львів: Астролябія, 2002. – 155 с.

43. *Сарнацький О.П.* Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.): Монографія. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. – 709 с.;

Стромилюк Л.В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.): Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 245 арк.

44. *Колесник В.Ф., Надтока О.М.* Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття). – К.: Хрещатик, 2002. – 163 с.; *Симоненко Р.Г., Табачник Д.В.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX століття): Нариси. – К.: Либідь, 2007. – 704 с.

45. *Аркуша О.* Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1996. – 173 с.; *Аркуша О.* Вибори до Галицького сейму 1901 року: до проблеми політичної модернізації українського суспільства Галичини // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – Вип. 38. – С. 171–218; *Плекан Ю.* Боротьба за реформу виборчого законодавства до австрійського парламенту та галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2008. – 204 с.; *Чорновол Ігор.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 (Нариси з історії українського парламентаризму) / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів: 2002. – 288 с.

46. *Зашкільняк Л.* Михайло Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 9 / НАН України, Інститут Українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 420–436; *Аркуша О.* Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку XX століття // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – Випуск 39–40. – С.149–202; *Красівський О.* Українсько-польські відносини в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: УАДУ, 1998. – 84 с.; *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – К.: ІПіЕНД, 2008. – 544 с.; *Михальський Ю.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття: (1902–1914). – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.; *Мудрий М.* Місцеве самоврядування - Галичини в контексті українсько-польських взаємин (друга половина XIX століття) // Україна в минулому. Збірник статей. – Випуск 9. – Київ–Львів, 1996. – С. 77–102; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – 247 с.; *Яремчук В.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині (кінець XIX – 1914 р.) // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 3 (47). – С.130–140.

47. Серед них: *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.; *Добржанський О.* Українські народовські партії

на Буковині у 1905–1914 рр. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. – Чернівці: Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича, Науково-дослідний центр буковинознавства, 1993. – Вип. 1. – С. 130–143; *Добржанський О.* Від Є.Гакмана до М.Василька. Українські депутати від Буковини в Австрійській Державній Раді (1861–1918 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15 / Гол. ред. В.А.Смолій: У 2-х ч. – Ч.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 57–65.

48. Серед них: *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.; *Зорик А.С.* Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / Харьковская государственная академия городского хозяйства. – Х.: Основа, 2002. – 256 с.; *Корольов Б.І., Михальський І.С.* «Союз визволення України» (1914–1918 рр.): До історії створення та діяльності. – Луганськ: Луганський ін-т післядипломної освіти, 1996. – 44 с.; *Михальський І.С.* Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.). – Луганськ: б.в., 1995. – 27 с.; *Адамович С.* Співпраця Союзу визволення України з українськими громадсько-політичними організаціями і партіями Галичини // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1999. – Вип. 2. – С. 46–50; *Лавров Ю.* Початок діяльності Союзу Визволення України // УІЖ. – 1998. – № 4–5; *Расевич В.* Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 317–330; *Чорномаз Й.* Українські політичні партії і Перша світова війна // Вісник Харківського університету. – Харків, 1996. – Вип. 1. – С. 70–78; *Яремчук В.* Загальна Українська Рада (1915–1916 рр.) як вияв системних дій українських політичних сил Наддніпрянської та Надністрянської України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 43. – С.23–41.

49. *Лепісевич П.М.* Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 20 с.; *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис. ... к. і. н.: 20.02.22 / Державний ун-т «Львівська політехніка», Інститут гуманітарної освіти. – Львів, 1997. – 23 с.

50. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. – 416 с.; *Любовець О.М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. – К.: Основа, 2005. – 311 с.; *Солдатенко В.Ф., Любовець О.М.* Революційні альтернативи 1917 року й Україна. – К.: Наукова думка, 2010. – 318 с.; *Макар-*

чук С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Видавництво «Світ», 1997. – 192 с.; *Тищик Б.Й.* Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с. та ін.

51. *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.; *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

52. *Коцур А.П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX століття. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.; *Дмитрушко В., Коцур А.* Парламентаризм в Україні другої половини XIX–1920 р.: історіографія: Монографія. – Київ–Чернівці: Книги – XXI, 2009. – 244 с.; *Курп'янчук О.В.* Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // Генеза. – 2009. – Вип. 23. – С. 148–155.

53. Зокрема: Історіографічні дослідження в Україні. Вид. в 1868–1973 рр. Відновл. у 1997 р. / Редкол.: В.А.Смолій (голова редкол.) та ін. – К., 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна–Польща: Історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923–1983). – К., 2003. – Ч.1. – 498 с.

54. *Заводовський А.А.* Преса української соціал-демократії та Українське питання в Російській імперії на початку XX ст.: Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2006. – 201 арк.; *Кривобок О.П.* Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України у кінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – К, 2009. – 212 арк.; *Кульчицька О.В.* Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.; *Могильний Л.П.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 15 с.; *Шаповал А.І.* Громадсько-політична та наукова діяльність Дмитра Антоновича: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2010. – 20 с.; *Саміло А.О.* Правові засади становлення та розвитку політичних партій в Україні з кінця XIX ст. до 2001 р (на матеріалах Запорізького регіону): Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 20 с.; *Сухобокова О.П.* Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н.Я.Григорієва (1883–1953 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 15 с.

55. *Біла Н.М.* Діяльність українських політичних партій серед селянства Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф.

дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 20 с.; *Босак О.І.* Українська соціал-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2003. – 19 с.; *Пилат О.І.* Громадсько-політична діяльність Семена Вітика: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – 18 с.

56. *Коцур А.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.308–309; *Дмитрушко В., Коцур А.* Парламентаризм в Україні другої половини XIX–1920 р.: історіографія: Монографія. – Київ–Чернівці: Книги – ХХІ, 2009. – С.103.

57. *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Монографія. – С.4, 5; *Купріяничук О.В.* Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // Гілея. – Вип. 23. – К., 2009. – С.152–153.

58. *Грицак Ярослав.* Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації // *Грицак Ярослав.* Страсті за націоналізмом: історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С.46–65.

Максим Сіданіч

ПОЛІТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНИХ ІДЕОЛОГІЙ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ США

Аналізується можливість дослідження еволюції партійних ідеологій загальнонаціональних партій США, структурування її причинно-наслідкових зв'язків, систематизації чинників її розвитку. У статті здійснюється спроба розгляду еволюції партійних ідеологій в історико-політологічній ретроспективі.

Ключові слова: *партія, партійна ідеологія, партійна система, лібералізм, консерватизм, Республіканська партія США, Демократична партія США.*

Maksym Sidanich. *Political science aspects of the USA party ideologies evolution. The article analyzes research possibility of USA party ideologies evolution, structuring of its cause-effect relations, systematization of developing factors. There is an attempt of research of USA party ideologies evolution in*

historical and political science view. Key words: party, party ideology, party system, liberalism, conservatism, Republican party of the USA, Democratic party of the USA.

Політика у США викликає неоднозначний інтерес науковців. Розгляд її особливостей майже завжди супроводжується дослідницьким задоволенням – відчуттям, яке викликано відкриттям нових фактів, тенденцій, зв'язків на тлі усталеного, класичного, іноді міфологізованого, поверхового сприйняття об'єкта розгляду. Такий стан речей пояснюється епохальним періодом цілеспрямованого формування зі США «світового ідеалу» для наслідування. Мовний, історичний та географічний бар'єри тільки додали цим процесам динаміки. Тому будь-який прискіпливий, виважений, орієнтований на національні джерела політологічний розгляд дозволяє відкрити картину політичної та історичної дійсності під іншим кутом зору.

Розглядаючи політику США у контексті партійних структур, можна відкрити для себе величезний пласт теоретичного та емпіричного матеріалу, який несе в собі глибокий прогностичний та нормативний зміст для сучасних українських політичних реалій. Еволюція американських партійних ідеологій виступає інтегральним предметом розгляду, який дає можливість збагатити розуміння сутності партійних структур у Сполучених Штатах, а також здійснити поверховий аналіз політико-історичних особливостей розвитку партійної системи США.

Ще у 1830 році Алексіс де Токвіль розпачливо зауважував, що «політичні партії США чіпляються більше за принципи, а не за наслідки їх реалізацій; за загальні питання, а не за конкретні випадки; за ідеї, а не за людей» [1, с. 16]. У 1879 році молодий студент Принстонського університету Вудро Вільсон був ще більш категоричним: «Вісім слів виявляють усю картину деградації наших політичних партій: відсутні лідери – відсутні принципи; відсутні принципи – відсутні партії». Десятиріччям пізніше інший молодий вчений Джеймс Брайс зазначав, що «Жодна із партій не має нічого конкретного сказати стосовно проблем; жодна із партій не має принципів або будь-яких характерних норм. Обидві мають традиції, обидві демонструють прагнення. Обидві мають неодмінні войовничі заклики, організації, інтереси, які слугують для їх підтримки. Але ці інтереси по-

лягають у бажанні оволодіти впливом на уряд. Принципи та конкретна політика, справа політичної доктрини та справа політичної дійсності не збігаються» [1, р.16].

Із настанням ХХ століття, а разом із ним і появою «Прогресивного бачення політичної дійсності», що базувалося на конкретних діях видатних американських політичних діячів Вільяма Брайєна, Тедді (Теодора) Рузвельта, Вудро Вільсона та Франкліна Делано Рузвельта, партійна політика США набула більш конфліктного характеру. Проте ближче до середини століття зі зменшенням актуальності у американському суспільстві соціалістичних ідей, а також м'якшій реалізації «Нового курсу» склалося враження про поступове повернення до «старого» позаідеологічного образу політико-партійної дійсності. Луїс Хартц, один із видатних дослідників американської партійної системи, зазначав, що партії не мали змоги мобілізувати електорат, використовуючи ідеологічні апеляції, оскільки виборці були надійно зв'язані тенетами лібералізму. Звичайно, ніхто не намагається змалювати тогочасну партійно-політичну систему такою, яка зовсім не висувала політичні орієнтири, цілі та ідеї. Однак тогочасні політичні ідеологи успішно утримували політичні конфлікти в межах ліберальної традиції.

Сучасні американські політичні дослідники так само розглядають власну політичну дійсність через призму відсутності ідеологічно укорінених конфліктів у США. При чому, лівоорієнтовані вчені засуджують власну країну за цей факт, а правоорієнтовані пишуться цим фактом. Інший авторитетний американський дослідник Джон Геррінг, стверджує, що, попри все вище наведене стосовно ідеологічних дискусій та конфліктів політичних партій США, останні все ж таки достатньо чітко сформулювали власні ідеологічні точки зору, які були послідовними, диференційованими та стабільними. Автор достатньо прямолінійно заявляє, що «американська партійна історія та, загалом, американська політична історія була ідеологічною» [1, с.24]. Конкретизуючи власну точку зору, дослідник уточнює, що така заява стосується, перш за все, «президентських партій» – того конгломерату місцевих, державних та національних партійних еліт та активних громадян, що впливають або схвалюють вибір національної платформи партії та кандидата у президенти США. По-друге, така точка зору стосується розгляду

публічної ідеології – промов та дій, якими лідери репрезентували власні партії перед загальним електоратом.

Слід зазначити, що американська партійна ідеологія значно відрізняється від європейських аналогів, оскільки істотно менше демонструє відповідність назви та ідеологічного змісту (як-то ліберали, лейбористи, консерватори у Європі), зовсім не визначає наочно прихильність до філософії (лібералізм, радикалізм, соціалізм, комунізм тощо) і базується на погоджених символах національної політичної культури. Через фрагментовану конституційну структуру американської політики її діячі вимушені вести кампанії скоріше як національні, аніж партійні лідери.

Однак загальноамериканські символи обох політичних партій, а саме: свобода (*liberty*), воля (*freedom*), демократія, рівність можливостей – часто означають фундаментально різні речі у трактуваннях представників різних партій. Яскравим прикладом такого стану речей слугує знаменитий аксіоматичний етичний парадокс: коли сучасні республіканці весь час говорять про лінощі бідних людей, емігрантів та урядових чиновників, демократи звично вказують на неробство багатих. Явище «рівних можливостей» використовується республіканською риторикою як довершений факт, проте демократи завжди вказують на невиконуваність цієї теми.

Крім того, американські ідеології часто мали прихований характер, який, однак, не мав такого вигляду принаймні для партійної еліти. Наприклад, звернення президента Лінкольна до народу у 1860-х роках не мали іншого наслідку окрім прийняття республіканської або демократичної позицій. На перший погляд, політика Лінкольна здавалася помірною: президент виступав не за відміну, а за обмеження поширення рабства у США. Однак в умовах тогочасної політичної ситуації, така точка зору могла призвести тільки до войовничого відхилення позицій демократичної партії, наслідки якого чітко усвідомлювалися Лінкольном та іншими республіканськими лідерами у вигляді можливості громадянської війни. Тема рабства свідомо набула центральної ролі у політичних кампаніях, виконуючи роль інтегратора населення північних територій США, де рабство мало значно менше коло прихильників. Таким чином, результатом республіканської політики стало голосування більшості північного електорату за свободу і вільну працю, а також проти змови «рабовласницької влади». На цьому прикладі ми

простежуємо поширення ідеології серед американської партійної системи, оскільки демократи використовували таку саму стратегію на Півдні.

Незважаючи на буремні часи, американські партійні дебати 1818 – 1892 років мали доволі однопорядковий повторюваний вигляд. У економічних питаннях республіканська політика була не чим іншим, як меркантилізмом, демократична – чітко базувалася на смітовському принципі «laissez-faire». Демократи скептично споглядали за індустріальною революцією; республіканці були її локомотивом. Демократи критикували тиранію ринку, в той час республіканці відкидали тиранію рабської праці. Республіканці розглядали індивідуальну свободу чорношкірого робітника як базис суспільного процвітання; демократи були менш оптимістичні стосовно ринково орієнтованих визначень людських відносин. Будь-яка зі сторін не любила податки, хоча ліберальні республіканці вбачали потребу підняти державні доходи до необхідного для міцних позицій уряду рівня; демократи наголошували, що підняття податків ставало прикладом федеральної тиранії. Республіканська економічна політика була орієнтована на промисловість, демократична – на сільське господарство.

Постійні тарифні дискусії між представниками політичних партій достатньо зображує специфічне поєднання моральних, економічних та політичних аргументів, які відображають політичні дебати XIX століття. Республіканці виступали прихильниками високих тарифів, розглядаючи протекціонізм як необхідність розвитку промислових підприємств, захисту високих ставок оплати праці американських робітників та підтримки держказначейства США. У питаннях культури демократи стійко відстоювали верховенство білошкірого населення, в той час як республіканці чітко артикулювали свою відразу до рабства. Демократи заохочували європейську еміграцію, республіканці доволі прохолодно ставилися до прибуття у США не англомовних та не протестантів.

На перший погляд, аналіз ідеології основних політичних партій США видається досить простим: республіканці виступають консерваторами, а демократи – лібералами. Однак у такій схематичності не помітні суттєві неточності, проте вони присутні: наприклад, протягом тривалого часу визначення консерватизму історично змінювалося під впливом кон-

кретних подій. Іншою причиною складнощів визначення виступає тривалий час існування основних політичних партій у США і, відповідно, довгий шлях еволюційного розвитку цих структур, який неможливо змалювати, використовуючи просту однопорядкову схему.

Інший сучасний американський дослідник політичних партій США Джеффри Стонкеш зазначає, що, «враховуючи недоліки стандартної термінології (лібералізм, консерватизм) та сучасну перспективу більшості робіт, присвячених політичним партіям США, виявляється доволі правильною пропозиція про переосмислення американських партійних ідеологій за історичними лініями»[2, с. 28].

Використовуючи такий підхід, автор зазначає, що загальнонаціональні республіканці у період із 1828 по 1924 роки виступали «будівниками» держави та економічними націоналістами зі стійкою вірою у необхідність федерального уряду, який єдиний, на їх думку, міг не тільки зберегти союз штатів, але і забезпечити процвітання устрою американського суспільства. Республіканці виступали моральними реформаторами із протестантським відтінком, додержуючись віри у людське самовдосконалення та необхідність урядового керівництва.

Захищаючись від горизонтальних регіональних прагнень своїх опонентів-демократів, республіканці всіляко відстоювали вертикальні інтегральні інституції, такі як Верховний Суд та Сенат, для зменшення рівня прямого впливу суспільної думки. Поєднання всіх цих факторів віддзеркалювало захисний націоналізм та реалізовувало пошуки порядку у громадянських та політичних справах.

У 1910-х роках Республіканська партія взяла на озброєння філософську позицію Герберта Спенсера, реформуючи себе за неоліберальними зразками. Пам'ятаючи про політику заохочення індивідуальності, яка послідовно реалізовувалася партією протягом XIX століття через дії держави, республіканці змінили полярність політичних дебатів: тепер індивідуум мав бути звільнений від махінацій держави. Виходячи із неоліберальної позиції, стосовно якої уряд ставав загрозливим і його дії мали бути контрольованими, усі політичні дії республіканців підпорядковувались тепер саме цій тезі. У економічній політиці партія зайняла позицію невтручання за принципом «якомога менше уряду». Електоральні дії республіканців набули плебісцитарного характеру.

Таким чином, історія розвитку ідеології Республіканської партії США може бути поділеною на два етапи: Національний (1818–1924) та Неоліберальний (1928–1991).

Ідеологічна історія Демократичної партії значно складніша. Із 1828 по 1892 роки партія діяла відповідно до ідейного напрямку, сформульованого її засновником – Томасом Джефферсоном. Економічна політика була спрямована на підтримку майнових прав і виступала проти федеральної участі на ринку. Політичні норми оберталися навколо обмеженого уряду, лібертаріанства, прав меншості, громадянських чеснот та вірності традиціям (для протистояння невідворотному псуванню влади). Рівні права поширювалися на всіх осіб білої раси, однак не стосувалися представників інших рас. Цей етап автор називає «Джефферсонівською епохою».

У 1896 році демократи трансформували свою партію у напрямі популізму. Демократи ХХ століття підтримували зростання урядового втручання і регулювання ринку, перерозподіл багатства через урядові трансфери, вільну монетарну політику, орієнтоване економічне зростання. Демократи із підозрою ставилися до великого капіталу і монополій. Їх політична філософія може бути коротко сформульована у вигляді популістського ідеалу правління більшості та боротьби людей із елітою за свої права.

Протягом 1950-х років Демократична партія США відкинула розмитий класово забарвлений характер на користь Універсалістської перспективи, яка полягала у вимогах розширення прав усіх пригноблених суб'єктів політики. Ліндон Джонсон своєю стриманою мультирелігійною діяльністю, яка чітко контрастувала із євангелістськими орієнтаціями популістської ери Демократичної партії, ознаменував новий етап ідеологічного розвитку демократів США. Партійні лідери почали прославляти капіталізм безоціночно. Обґрунтування соціальної політики базувалося на співчутті, соціальній відповідальності та закличках допомоги. Все це значно відхиляло критику привілей та влади від центру партійної риторики. Післявоєнні демократи також залучили до свого економічного проблемного фокусу широкий ряд «постматеріалістських» інтересів.

«Таким чином, протягом тривалої історії обох партій демократичні та республіканські лідери розглянули весь діапазон різномірних політичних курсів, які базувалися на інтересах їх прихильників. Кожне ідеологічне утворення було структу-

роване навколо центральної концептуальної дихотомії, яка включала в себе принципи організації, цінності, переконання, позиції та проблемні орієнтації прихильників»[2, с. 31].

Для «Національних республіканців» таким проявом виступала опозиція анархії та порядку; для «Неоліберальних республіканців» дієвою антономією стали держава та індивід. Демократична ідеологія послідовно розвивалася через три призми: 1) добродесність проти розбещеності і упадку («Джефферсонізм»); 2) народ проти інтересів («Популізм»); 3) включення замість виключення («Універсалізм»). «Проста логіка цих центральних дихотомій орієнтувала, виправдовувала та надавала певного значення політичним програмам обох партій»[2, с. 31].

Така періодизація американської партійної історії значно відрізняється від аналогічних стандартних розглядів цієї тематики. Більшість робіт, присвячених історії партій США, базуються на такій точці зору, згідно з якою концептуальні зміни партійних структур за часом зазвичай збігались із кризовими моментами у американському суспільстві (1830, 1850, 1890, 1930-ті тощо). Сучасні дослідники історії політичних партій США дійшли висновку, що історію американських партійних ідеологій слід розглядати через ряд системних та історичних періодів, які не змінювали послідовно один одного, а ставали складовими частинами еволюційного розвитку партійних ідеологій. Узагальнюючи, спробуємо простежити той факт, що протягом усіх періодів американської історії одна політична партія додержувалась інтересів бізнесу та розвитку капіталістичної економіки, інша – була більш критично налаштована стосовно неї. Одна партія була зацікавлена у збереженні соціального порядку та свободи, інша постійно акцентувала увагу на рівноправності. Ці положення, хоча і змінювані протягом окремих періодів, заклали основу безперервності партійної боротьби у США.

Аналізуючи глибинні причини ідеологічних змін, необхідно відзначити той факт, що основа зміни полягає у спільних зусиллях груп та кандидатів віднайти тривалу підтримку серед виборців. Особливість цього процесу полягає у тому, що партійні лідери, використовуючи у власній риторичі короткотермінову проблематику, все ж таки постійно перебувають у зв'язку із незалежними об'єктивними проблемами. Кожна партія протягом свого часу існування намагалася відповідати, а у більшості випадків і контролювати

процеси соціальних змін. Механізмом такого взаємозв'язку виступали відносини між групами та партіями, які формували електоральну базу та партійні позиції.

Тривалий за часом процес еволюційного розвитку партійних структур США першим порядком розмивав чіткість електоральної бази партій. Починаючи із 1870-х до 1920-х років Демократична партія США базувалася головно на теренах Південних штатів. У загальнонаціональному плані партія перебувала у меншості, тому, природно, партійна структура почала процес пошуку нової електоральної платформи. Перш за все цей процес проявив себе шляхом збільшення підтримки робітників у містах Півночі, який досяг апогею у 1930-х роках. Це, в свою чергу, викликало неприродний симбіоз Південних локальних партійних структур із позитивним ставленням до сегрегації та Північних первинних партійних організацій, які активно боролися за рівні можливості для темношкірого населення США. Таким чином, протягом певного проміжку часу електоральна база Демократичної партії динамічно збільшувалася на Півночі та швидко втрачала чисельність на Півдні [5, с. 44].

У межах Республіканської партії відбувалися власні характерні зміни. У першій половині ХХ століття Республіканська партія значною мірою базувалася на Північно-Східних територіях США. Починаючи із 1950-х років консервативні лідери почали зміщувати партійні структури у більш консервативному напрямі [3, с. 112]. Критика наростаючої ролі федерального уряду, вимоги зниження податків, апеляція до моралі і традиційних норм привели до поступового зростання кількості прихильників на Півдні США, які в загальній кількості були більш консервативними. Однак кількість прихильників на Північному Сході з кожним роком неухильно зменшувалась [4, с. 31].

Основними факторами змін електоральних позицій партій виступали змістовні ставлення партійних лідерів, а отже, і всієї партійної структури, до проблем раси, класів, релігії та нормативних цінностей, еміграції тощо.

Характерною особливістю американських політичних процесів виступає постійна динаміка змін соціальної дійсності протягом усього часу існування США. Це вимагало від політиків мобільності і готовності до адекватних відповідей на запити громадян та створюваних ними груп інтересів. Крім того, у стані постійних змін перебували і виборчі окру-

ги, і загальна змістовна структура політичного протиистояння. До кінця XIX століття у американському суспільстві спостерігалися широка урбаністична трансформація провінційних спільнот. Разом із цим, протестантська спільнота доволі активно боролася зі зростанням католицької еміграції із Європи. Все це відбувалось на фоні високого рівня економічної нерівності населення, численних конфліктів між робітничою силою та промисловим управлінням. Усі ці конфлікти почали втрачати значення на початку 1900-х років, а кризові 1930-ті із вражаючим безробіттям і бідністю перформували структуру політичних дискусій у напрямі аналізу ролі національного уряду стосовно до вищенаведених проблем.

Економічний колапс привніс реальні проблеми, які політики мали негайно вирішувати. Протягом Другої світової війни проблема економічної нерівності на деякий час була знівельована і з часом поступилася новим модерним проблемам XX століття – поширенню комунізму та напрямам боротьби із ним, бажаним і необхідним розміром військово-промислового комплексу та армії загалом. Протягом 1960-х років на перший план вийшов рух за громадянські та жіночі права. Всі ці зміни політичної проблематики, які були прямо викликані особливостями соціального розвитку США, встановлювали новий політичний розподіл у американській партійній системі.

У 1950 році населення США становило 150,5 млн. Загалом, 51,5% тогочасного населення проживало на Північно-Східних та Північних територіях. Саме у цих регіонах були зосереджені і основні промислові центри та осередки багатства. Південь США на той час був найбіднішим регіоном країни. Послідовний курс на прискорений розвиток цього регіону дав доволі швидкі результати. Із 1950-х до сьогодні населення Північного Сходу США зросло найменше (на 38,2%), на відміну від Півдня (на 141,9%) та Заходу (на 149,3%). Крім простого більш чи менш динамічного збільшення кількості партійних прихильників, ці процеси мали й інший ефект: Північно-Східні штати мають тривалу традицію високих місцевих податків і розвинену систему соціального забезпечення. Зі зменшенням міграційно-демографічного рівня податкове навантаження ставало все більш незбалансованим, що вимагало загальнодержавної фінансової підтримки цих галузей. На Півдні та Заході ситуація має зов-

сім інший вигляд – збільшення населення спричинило інші соціальні виклики, пов'язані із необхідністю підняття податків для ефективного забезпечення більш інтенсивного використання соціальної інфраструктури [2, с. 61].

Відомі також інші аспекти популяційних змін. Як вже зазначалося раніше, урбанізаційні процеси кінця XIX – початку XX століття були вдало використані представниками Демократичної партії. У 1950 році 56,1% населення США проживало у містах чи приміських територіях. Проте у наступні роки сформувалася характерна власне американська тенденція – відносно незмінна кількість жителів міст і динамічне зростання кількості жителів приміських територій. Таким чином, станом на 1998 рік (у наступні роки демографічні дослідження у США проводяться вже за іншою методикою) кількість міського і приміського населення становила 80,1% американців, причому на приміських територіях проживало 49,9% жителів Сполучених Штатів. Такі популяційні зрушення, природно, викликали нові політичні запити. Сільські території на фоні зменшення кількості населення і, таким чином, зниження загальної податкової бази, вимагали державної підтримки для забезпечення громадського сервісу, тобто ставали прихильниками позицій Демократичної партії. Населення передмість, навпаки, уособлюючи індивідуалістичний характер, більше підтримували локальні служби на противагу федеральним програмам, і, таким чином, ставали за своїми поглядами республіканцями [3, с. 30].

Одним із домінуючих факторів зростання популяції американців, звичайно, виступають еміграційні процеси, які разом зі стрімким зростанням народжуваності у США під час «Ери процвітання» 1950-х років формують популяційну картину сьогоденної Америки. Протягом усього часу існування Сполучених Штатів еміграційні процеси складались із власне офіційної еміграції та нелегальної (в основному трудової) еміграції. Ставлення до допустимих обсягів еміграції у США не завжди було однотайним. На початку XX століття еміграція всіляко заохочувалася, що призвело до того, що політичні еліти 1920-х років вийшли із однотайною вимогою обмеження кількості бажаючих переїхати до США. Встановлені тоді обмеження були значно пом'якшені лише протягом 1960-х років, і до сьогодні обсяги офіційних еміграційних процесів мають більш-менш сталий характер. Це не стосувалося нелегальної міграції, яка з кожним роком на-

бирає дедалі більших обертів. За останніми підрахунками кількість нелегальних емігрантів у США, передусім із Латинської Америки, сягає 12 млн. чоловік [2, с. 64].

Такі обсяги еміграційних процесів не могли не викликали появи політичних запитів у партійних елітах. Велика кількість американців прихильно ставиться до еміграції як символу американської традиції запровадження можливостей кращого життя у Новому Світі. Деяка кількість представників бізнесу вітає еміграцію як джерело поповнення дешевої робочої сили. Однак більша частина американців висловлює занепокоєння еміграційними процесами в контексті неангломовних емігрантів. Є реальні побоювання, що нові мешканці США не стануть асимілюватися у американське суспільство і поступово почнуть змінювати символи американського життя. Крім того, до такого побоювання додається свідомий спротив американських громадян фінансово забезпечувати із федерального бюджету суспільний сервіс (школи, медицина тощо) для емігрантів-маргіналів. Тобто, вся ця проблематика також формує партійні ідеологічні позиції у США. Тим більше, що емігрантські потоки значно змінили обличчя багатьох штатів. Велика кількість емігрантів осідала в північних містах, формуючи таким чином демократичну основу тих міст, де реалізовувалася ліберальна політика. Інший напрям руху емігрантів спрямований на «Сонячний пояс» – сукупність Південних штатів, які простягаються від Каліфорнії до Флориди. У багатьох штатах цієї групи кількість осілих емігрантів має достатньо великий розмір для переформатування політики цілого штату. Такі процеси також не викликають у республіканських прихильників нічого окрім невдоволення.

Ще одним фактором нагнітання партійно-політичного суперництва виступає міжнародна політика. Протягом тривалого післявоєнного часу склалося враження, що у питаннях міжнародної політики США досягнутий двопартійний консенсус. У рамках цього однополярного розуміння необхідних, на думку партійних еліт, міжнародних дій Сполучених штатів мирно співіснували позиції, що вимагали більш агресивної поведінки та вимоги зміщення акцентів до дипломатичних перемовин як засобу вирішення конфліктів. Проте наприкінці ХХ століття тема міжнародної політики стала засобом інтеграції прихильників обох політичних партій. Консерватори вважають, що США має відігравати уніка-

льну роль у світі і має діяти односторонньо для рішучого захисту власних інтересів. Велика кількість лібералів переконана у тому, що Сполучені Штати мають діяти в світі як партнери, які через міжнародне співтовариство можуть вирішувати міжнаціональні конфлікти. Перша позиція надає особливого значення військовим діям, друга – переговорам. Події 9/11 спонукали до уніфікації позицій консерваторів і Республіканської партії та лібералів і Демократичної партії відповідно.

Таким чином, застосування поняття партійна ідеологія до американських політичних партій видається доволі перспективним та сучасним. Незважаючи на те, що основна загальнонаціональна партійна структура США перебувала і надалі розвивається в межах ліберальної традиції, внутрішньопартійна ідеологія Демократичної та Республіканської партій завжди існувала. Ця присутність мала або прихований характер, або розмитий, однак консервативний чи реформістський характер дискурсу партійних еліт свідчить не тільки про її існування, але і дозволяє відстежувати еволюційні процеси партійних ідеологій.

Розгляд прихильників Демократичної партії як лібералів, а Республіканської – як консерваторів вимагає не тільки уточнення такої схематичності, але і значного поглиблення за рахунок відстеження причинно-наслідкових зв'язків між партіями та політичною дійсністю США у історичній ретроспективі. Таким чином, еволюція партійної ідеології Республіканської партії може бути поділена на два етапи: «Національний» та «Неоліберальний», а Демократичної – на три: «Джефферсонівський», «Популістський», «Універсалістський».

Основними чинниками еволюційних процесів партійних ідеологій у США необхідно виступають: процеси міграційно-популяційних змін електоральної бази Демократичної та Республіканської партій і їх наслідки для партійних ідеологій; урбаністичні процеси як чинник переформатування ідеологічних орієнтацій виборців; вплив напрямів та динаміки еміграції на характер розвитку партійних ідеологій; сприйняття міжнародної політики США прихильниками партій та формування ними відповідних запитів до партійної еліти.

Отже, еволюцію партійної ідеології національних партій США можна простежити, структурувати та уніфікувати. Її розгляд поглиблює розуміння особливостей американської політичної дійсності на всіх етапах розвитку Сполучених Штатів.

1. Gerring John Party ideologies in America, 1828-1996 / Gerring John // Cambridge University Press, 2001. – 337 p.
2. Stonecash Jeffrey M. New Directions in American Political Parties / Stonecash Jeffrey M. // Taylor & Francis, 2010. – 293 p.
3. *The Future of Red, Blue, and Purple America: Election Demographics, 2008 and Beyond* // Washington, DC: Brookings Institution Press, 2008. – Pp 1–38.
4. Howard L. Reiter, Jeffrey M. Stonecash Counter realignment / Howard L. Reiter, Jeffrey M. Stonecash // Cambridge University Press, 2010. – 220 p.
5. [Mark D. Brewer](#), [Jeffrey M. Stonecash](#) Dynamics of American Political Parties / [Mark D. Brewer](#), [Jeffrey M. Stonecash](#) // [Cambridge University Press \(Virtual Publishing\)](#) 2009 – 253 p.

ІІ. ПОЛІТИКА І ВЛАДА У ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Євгенія Левенець

ТЕОРІЯ РОЗПОДІЛУ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: СУТНІСТЬ, КОНЦЕПЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем сучасної політичної науки – розподілу державної влади. Аналізується онтологічна сутність цього питання, розглядається історія та сучасний стан філософської рефлексії розподілу державної влади, основні політико-правові та філософські концепти, алгоритми розподілу державної влади. Робляться висновки про необхідність інтелектуальної та інституціональної трансформації політичної доктрини «трьох гілок державної влади».

Ключові слова: державна влада, республіканізм, конституціоналізм, ліберальна демократія, неліберальна демократія, теорія розподілу державної влади.

Yevgeniya Levenets. The theory of separation of powers: essence, concepts and prospects. *The given article is devoted to one of the topical problems of modern political science – the separation of state power. The ontological essence of the given question is analyzed, the modern state of philosophical reflection of separation of state power, the main political, law and philosophical concepts, algorithms of separation of state power are examined. Conclusions about the necessity of intellectual and institutional transformation of political doctrine of «three branches of state power» are made.*

Key words: state power, republicanism, constitutionalism, liberal democracy, illiberal democracy, theory of the separation of Powers.

Однією з ключових політичних категорій є державна влада, що виступає фундаментальним багатоаспектним феноменом та має складну інституціональну структуру. Умови та перспективи ефективної реалізації державної влади безпосередньо пов'язані з її соціально-політичною та історичною природою, оптимальним розподілом та інституціональним

функціонуванням. Розвиток інститутів державної влади, глибинні зміни в структурі ресурсів державного суверенітету, виникнення нових політичних акторів та структурні зміни в політичних системах і в державному устрої вимагають нового погляду, ревізії класичної доктрини «трьох гілок влади». **Метою** цієї статті є аналітичний розгляд історії політико-філософської рефлексії, концептуального різноманіття та перспектив розвитку теорії розподілу державної влади.

Теорія розподілу політичної влади є інтелектуально-політичним продуктом західної філософсько-політичної думки: ідеї розподілу державної влади з'являються в працях античних філософів – Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерона та ін., відтворюються в рефлексіях мислителів Середньовіччя – Августина Аврелія, Фоми Аквінського, Марселія Падуанського, Уільяма Оккама та ін., логічно оформлюються в концепціях мислителів Нового Часу – Джона Локка, Шарля Монтеск'є, Джона Стюарта Мілля та ін. Проблема розподілу влади з'являється як один із ключових компонентів у сучасних дослідженнях конституціоналізму, республіканізму та демократичних трансформацій країн, що розвиваються. Актуальність цього питання є особливою й з огляду на процеси вітчизняного державотворення та комплексу завдань, що стоять перед вітчизняною політичною наукою, а саме: ефективне концептуально-експертне супроводження політичного процесу, політико-режимне моделювання та розробка оптимальної конституційної інженерії.

Ідея розподілу влади не є елементом суто сучасної ліберально-демократичної інтелектуальної рефлексії. Фактично, в першу чергу, античний період становлення соціально-політичної думки виступив базовим метатеоретичним контекстом для формування уявлення про необхідність існування установлених суспільних правил запобігання політико-режимній узурпації, тобто процесу незаконного захоплення державної влади*. Платон у своїх інтелектуальних конструкціях «ідеа-

---

* Узурпація (від лат. *usurpare* – захоплювати, оволодівати) державної влади характеризується не лише насильницьким актом захоплення чи присвоєнням владних повноважень. Здебільшого узурпація державної влади є певним розвитком або трансформацією комплексу політичних інститутів – політичного режиму, відповідно до яких державна влада опиняється у позаконкурентному, монополізованому політичному просторі. Узурпована державна влада позбавлена ефективного політичного контролю, характеризується свавільною логікою прийняття політичних рішень та реалізацією їх з огляду на громадську думку переважно насильницькими методами.

льної держави» закликає до фундаментальної морально-етичної перебудови нестійкої полісної (державно-політичної) життєвої форми та відсторонення від влади усіх, хто свої власні інтереси ставить вище суспільного блага. Аристотель, аналізуючи внутрішню якість влади та називаючи «неправильні» державні форми: тиранія, олігархія, демократія, зазначає про необмеженість цих форм правління виключно в своїх інтересах, що, на його думку, й робить їх неправильними. Розвиваючи аристотелівську теорію «змішаного правління», Полібій вбачав перспективи державного розвитку у встановленні рівноваги влади сенату, консульської влади та влади народного зібрання. Завершив розвиток античного розуміння «змішаного правління» Марк Цицерон, запропонувавши визначення держави як спільної справи (*res publica*) та намітивши розмежування держави та суспільства (державних справ та справ суспільних), чим фактично відмовився від полісного розуміння державності (в полісному розумінні держава та суспільство тотожні, адже *життя в полісі є політичним*, тобто державним).

Криза антропоцентричної античної рефлексії, що виникла як один з наслідків падіння Римської імперії, привела до появи нових формул політико-владного розмежування, переважно з етично-релігійних площин. Так, для Августина Аврелія підґрунтям легальності соціально-політичного порядку є демаркація сфер небесного та земного, наслідком чого є примат влади церкви над владою державною й необхідність дотримуватися небесної, а не світської етики. «Град Земний» повинен існувати як проекція «Граду Небесного», а держава має існувати в першу чергу як морально-культурне співтовариство, а лише потім як політичного співтовариство. Ідеї розподілу влади та відтворення примату церковної влади над світською знайшли своє відображення в ідеях Фоми Аквінського, який поставив питання про справедливість політичних форм з єдиноособовим правлінням, що не беруть до уваги інтереси різних груп населення.

Загальноєвропейський соціально-економічний підйом XII–XIII ст. привів до появи нових суспільних шарів та загострив питання контролю, координації та підзвітності європейських монархів. У першу чергу йдеться про вибудовування політичних стосунків поміж ними та різноманітними станово-представницькими асамблеями (до складу яких входили торгові гільдії, аристократичні клуби та різноманіт-

ні політичні корпорації), що в той час ще не набули функцій законодавчих інститутів, але існували як вищі представницькі органи. Ключовим рубежем цього процесу була поява в 1215 р. англійської Magna Carta Libertatum (Великої хартії вольностей), що виступила головним законом обмеження королівської влади та акцентувала на незалежному статусі і правах окремих верств населення. Спираючись на цю правову традицію, англійський філософ Уільям Оккам запропонував два типи володарювання: королівське (*principatus regalis*) та політичне (*principatus politicus*), а англійський правознавець Джон Фортеस्कью, в свою чергу, осмислював нову політико-владну структуру та обґрунтовував конституційно-монархічний лад, спираючись на ідею розмежування двох типів володарювання: власне королівської влади та політичної.

Додатковим стимулом до нового розуміння політико-правового підґрунтя державної влади став розвиток міської політичної культури внаслідок підняття ролі міських торгово-бюргерських елементів у муніципальному управлінні та державному управлінні (в першу чергу йдеться про середньовічні міста-республіки. Норвезький дослідник Стейн Роккан запропонував концепцію поясу міст від Нідерландів до Північної Італії, що переважно існували у республіканському форматі та не наслідували моделі абсолютистських європейських держав-імперій). У рамках осмислення цих перетворень італійський філософ Марселій Падуанський вперше обґрунтував ідею народного суверенітету та запропонував відокремити законодавчу владу від виконавчої. На думку М. Падуанського, народ-законодавець повинен віддати виконавчі функції влади «управляючій частині» (*pars principans*) – уряду на чолі із правителем, відповідальним перед народом-сувереном [1, с. 11–52].

Але слід зауважити, що ідеї конституціоналізму були представленими не лише в республіканських італійських містах, але й в суспільній думці Франції, адже теза про те, що Франція являє собою *змішану державу*, а государ підпорядкований законам, поширювалися вже в XV ст. Вперше найбільш системно ця концепція конституціоналізму була викладена в працях відомого політичного діяча архієпископа Туринського Клода де Сейселя. Він вважав, що влада королів у Франції історично була обмежена трьома установленнями – державними установами, релігією та законом. При цьому особливу роль він віддавав державним установам.

К. де Сейсель стверджував, що «третя узда», якою стримувалися французькі королі – це установи та звичаї королівства, які освячені багатьма віками і підтримані тривалим звичаєм. Саме наявність подібних установ, на його думку, й гарантує виникнення в суспільстві доброго порядку й гармонії, наявних у відносинах поміж всіма верствами [2, с. 287].

Подальший розвиток ідеї законодавчого обмеження королівської влади та розподілу владної компетенції був підтриманий подіями Британської громадянської війни 1642 р. та «Славної революції» 1688 р. й знайшов своє відображення в концептуальних рефлексіях англійського мислителя Джона Локка. Відповідно до його пропозицій, задля «збереження людини та суспільства від необґрунтованих зазіхань з боку державної влади...необхідно розділити публічно-владні повноваження держави поміж її різними структурними елементами, які повинні взаємообмежувати та урівноважувати одне – одного. Законодавча влада має бути переданою загальнонаціональному представницькому зібранню, а виконавча – королю або кабінету міністрів. При цьому законодавча влада повинна бути обмеженою дією встановлених парламентом законів, застосування яких залежало б не від неї, а від виконавчої влади» [1, с. 11–52].

Логічного оформлення в політичну доктрину філософська концепція розподілу влади набула у політично-правових рефлексіях французького філософа та громадського діяча Шарля Монтеск'є. Розвиваючи ідеї розподілу влади задля стримування державного свавілля та зловживання владою, Монтеск'є вперше виокремив три різновиди або гілки влади: законодавчу, виконавчу та судову й наголосив на важливості інституціонально-процедурної незалежності органів зазначених гілок влади. Особливе значення, на його думку, має відігравати принцип взаємодоповнення державно-політичної діяльності цих гілок. Задля контролю над експансією органів різних гілок влади в непритаманні їм громадсько-політичні сфери має існувати система «стримувань та противаг». На думку Монтеск'є, забезпечити наявність такої системи повинні: відповідальність посадовців перед представницьким органом, право вето, право розпуску парламенту, наявність термінів повноважень суддів та посадовців.

На думку німецького політичного філософа Карла Шмітта, «...вчення, спрямовані проти концентрації влади в руках абсолютного государя, краще за все можна зрозуміти з уяв-

лення що, починаючи з XVI ст., оволодіває різними галузями європейського мислення, а саме – із уявлення про *balance*, тобто врівноваження протилежних один одному сил, які приводяться у рівновагу й тим самим викликають правильний порядок. Так, «розподіл влади» означає спробу збалансувати різного роду сили та тенденції всередині держави та відокремити государя як керівника виконавчої влади від інших видів влади, особливо від законодавчої та судової» [3, с. 252]. Фактично різноманіття концепцій «стримувань та противаг», що виникають у певній період, виступають альтернативними ідеями про неможливість побудови справедливого політичного устрою без *balance*.

Політико-правові ідеї вчення Шарля Монтеск'є про розподіл влади корінним чином вплинули на розвиток конституціоналізму в США, Франції та подальшу еволюцію західної республіканської політичної філософії й європейського ліберально-демократичного конституційного законодавства. Так, наприклад, англійський політичний філософ Джон Стюарт Мілль, перебуваючи під інтелектуально-ідейним впливом Ш. Монтеск'є, зазначав, що «основним політичним принципом, який за кожної форми правління повинен існувати, є необхідність центру спротиву переважаючому впливу; ...можливість дійсного обмеження влади більшості залежить від правильного *розподілу сил*» [4, с.255]. Під «розподілом сил» розуміється й розподіл політичної влади. Розробляючи здебільшого ідеї запобігання загрозам представницькому правлінню та не зосереджуючись на проблемі розподілу влади (фактично для Дж. Ст. Мілля ідея розподілу влади не є дискусійною), Мілль зосередив увагу на вибудовуванні системи політичної відповідальності та її внутрішніх елементах стримувань та противаг: умовах ефективного представницького правління, еволюції та розширенні виборчих прав, способах голосування, термінах парламентських та посадових повноважень, бікамеральності парламенту та інституціональній рівновазі виконавчої влади в представницькому правлінні та місцевих представницьких зібраннях, представницькому правлінні союзних держав (федерацій).

Становлення та розвиток державного устрою США відбувалися відповідно до практичного застосування та поодальшого розвитку теорії розподілу державної влади, що знайшло своє відображення в Конституції 1787 р. Для засновників американської держави було аксіомою те, що тиранія вини-

кає як наслідок консолідації всієї державної влади (законодавчої, виконавчої та судової) в одних руках. Відповідно, на думку Джеймса Медісона, єдиним ефективним засобом запобігання тиранії є застосування конституційного механізму розподілу влади, що в американських умовах здатен виконувати стабілізуючу функцію стримувань та противаг (checks and balances) [The Federalist papers]. У Конституції США закріплено інституційно-правове розмежування функцій поміж трьома гілками державної влади, уособлених парламентом – Конгресом, Верховним Судом та Президентом. Подібний інституціональний алгоритм розподілу державної влади не є еластичним, адже, з одного боку, застерігає можливість узурпації влади, але з іншого, – ускладнює можливість конституційних інновацій через те, що кожна з гілок влади потенційно здатна змінювати інституційно-політичний статус-кво розподілу владно-правових повноважень.

Саме ускладненість введення конституційних інновацій призводить до того, що описує американський дослідник Пітер Шейн, характеризуючи зміни в американській політиці як «нічне жахіття Медісона». Дослідник аналізує новітню історію США та застерігає від того, що федеральний уряд виходить з-під системи стримувань та противаг (фактично виконавча влада «переросла», а існуюча система check and balance не спрацьовує та не стримує виконавчу владу). П. Шейн зазначає, що потреби національної безпеки та автономія персональної президентської адміністрації призводять до певних інституційних патологій президентської гілки влади, особливо що стосується процесів вироблення та прийняття політичних рішень. «Атаки на систему стримувань та противаг поміж 1981 та 2009 рр. виявилися штурмом побудованої конституційної культури стримувань та противаг. Кожна гілка продемонструвала зростаючу неповагу до інших гілок влади та ескалацію інституціонального конфлікту поміж Президентом та Конгресом» [5, р.12–13].

Американський дослідник Том Кемпбелл, аналізуючи практичне застосування розподілу трьох гілок влади в рамках сучасного американського конституціоналізму, характеризує структурні особливості цього розподілу та інституціональну якість цих гілок. «У випадках, коли питання повертається убік конфлікту приватних інтересів, судова гілка влади являє собою найкращий захист для кожної сторони, яка буде повністю та справедливо почутою. Жодне законо-

давче слухання не здатне гарантувати процедурної чесності судової справи. Судова гілка має найсильнішу успадковану перевагу у відображенні та поширенні конституційних прав *особистостей* (маються на увазі індивіди в широкому сенсі слова, а не лише громадяни). Політичні гілки (законодавча та судова) перебувають значною мірою під тиском неврахування цих прав, принаймні у більшості випадків. Недоліком судової гілки влади є внесення потенційної довіри до прецедентів» [6, р. 19].

Законодавча гілка влади є найкращою гілкою у балансуванні інтересів та може давати професійний висновок щодо того, як можуть бути вирішені конфлікти щодо застосування різноманітних конституційних прав. Вона не є основною у вирішенні даного питання, але Суд повинен прислухатися та проявляти повагу до її точки зору. Законодавча гілка розвивається за тенденцію *nondeliberative*, тобто до зменшення консультативного або дорадчого обговорення.

Найбільшою перевагою, наслідуваною виконавчою гілкою, є її гнучкість. Виконавча гілка є єдиною, що здатна бути дипломатичною. Потенційним недоліком виконавчої гілки є те, що до певної міри не враховуються приватні права. Це фактично зводить нанівець намір законодавчої гілки спрямовувати примусові дії у окрему сферу. Виконавча гілка не має розбіжності поглядів та міноритарних фракцій. Перевагою є швидкість та сміливість у вирішенні питань, а недоліком є, – частота та небезпека помилок. Хоча ці недоліки можуть бути виправлені завдяки бажанню та здатності до змін, у разі коли немає необхідності шукати схвалення дії від будь-кого [6, с. 19–28].

Разом з тим, слід зауважити, що медісонівський алгоритм розподілу державної влади критикується не лише в американському випадку. Відомий дослідник Роджер Мастерманн дещо скептично висловлюється щодо дійсного існування розподілу влади й у Великій Британії. На його думку, внаслідок сучасного розуміння безальтернативності розподілу влади у Великій Британії – важливість розподілу влади є шаблоном інституціонального дизайну (який часто-густо конституційно декларується, але не підкріплюється системою формальних норм та неформальних політичних правил), що вимагає чіткого та беззаперечного розподілу виконавчої, судової та законодавчої установ. Та неможна також стверджувати, що розподіл влади у Конституції Великої

Британії – це виконання функцій управління окремими та специфічними гілками влади, організоване назавжди. Таке бачення буде цілком неприйнятним із базовою аксіомою конституціоналізму – доктриною парламентського суверенітету. Замість цього сучасна сутність розподілу влади має більш широке значення та є динамічним і швидким поясненням того, як судова гілка влади взаємодіє із виконавчою та законодавчою гілками. Розподіл влади у цьому сенсі меншою мірою є багатовимірним концептом, що виступає як описовий механізм та дає змогу нам пояснити розподіл поміж функціями управління, що включає інституціональне виокремлення судової гілки. Ця ідея має варіативний характер, оскільки дозволяє нам визначити ступінь, досягнувши якого судова гілка влади здатна виконувати конституційну роль елемента «стримувань та противаг» [7, с. 4].

Відомий британський дослідник Майкл Вайл, зазначаючи, що розподіл політико-владних функцій становить саму суть британської системи правління, разом з тим уточнює, що для більш адекватного розуміння цієї системи необхідно розглядати не лише формально-юридичні відносини, але й включити в сферу аналізу також партії та групи тиску, а окрім того, – звернути увагу на зміну режимів функціонування політичних інститутів [8, с. 385–420]. Відмічаючи важливість застосування теорії розподілу влади, Вайл наголошує на необхідності адаптуватися до нових тенденцій розвитку політичних систем сучасних держав. Критичний погляд на медісонівську модель ліберального конституціоналізму пропонує відомий канадський дослідник Крафорд Макферсон: система стримувань та противаг була до певної міри зруйнованою демократизацією права голосу, «..адже апеляція до масового електорату вимагала створення організованих національних партій, відповідно, підтримка з боку партійної машини є єдиним шляхом до обрання в парламент. Отже, основну владу отримали партійні лідери в парламенті, а Кабінет опосередковано отримав значні можливості для контролю над парламентом [9, с.104–105].

Особливої складності проблема розподілу та взаємодії гілок державної влади набуває у країнах, що перебувають на шляху демократичної трансформації. Для цих країн є характерною розбалансованість взаємовідносин між базовими політичними інститутами, внаслідок чого політична система не функціонує автоматично, а ефективне державне управління

можливе переважно в «ручному режимі» за допомогою широко розгалужених патрон-клієнтелістських мереж. Однією з причин такого стану є некритичне запозичення готових західних інституціональних форм, що об'єктивно нездатні ефективно працювати в «незахідних» політичних системах. У цьому ракурсі можна говорити й про неефективну систему стримувань та противаг у вигляді моделі розподілу влади Монтеск'є – Медісона, що не забезпечує взаємного політичного контролю виконавчої, законодавчої та судової гілок державної влади, інституціональною владою основних агентів політичної модернізації. Сучасний рівень аналізу організацій дозволяє стверджувати, що розподіл влади сам по собі не є достатнім захистом від свавілля [10, с. 169–170]. Просте інституційне запозичення класичної моделі розподілу влади є сильним спрощенням ліберально-демократичного алгоритму розподілу влади, адже медісонівська доктринальна модель «трьох гілок влади» виконує специфічну функцію диференціації правового та протиправного застосування влади поміж специфічного набору традиційних соціально-політичних інститутів. Модель повинна санкціонувати перше та блокувати друге.

Авторитетний політолог Семюель Гантінгтон зазначав, що «головним для ефективного політичного розвитку є не форма правління (з її інституційними моделями), а рівень управління, адже й тоталітарні держави, й ліберальні країни Заходу належать до країн з політичними системами високої ефективності» [11, с. 21]. Розвиток політичної системи залежить від природи її політичних інститутів. Останні, в свою чергу, або сприяють розширенню обсягу державної влади, або адаптують виробництво державної влади до процесу включення нових соціальних груп в політичну систему. По мірі зростання різноманіття суспільних сил ускладнюються та підсилюються політичні інститути, що, в свою чергу, вимагає нових алгоритмів розподілу державної влади, тобто некласичної правової диференціації її політичних інститутів.

Британський дослідник Франк Віберт наголошує на виникненні явища «нового розподілу влади», маючи на увазі зростання політико-режимного впливу на політичний процес «неелекторальних» владних установ, політико-партійних субститутів, що часто-густо викликають ерозію партиисипаторної демократії. Окремим випадком розглядається новий розподіл влади в Європейському Союзі. «Демократичні сус-

пільства потребують варіації форм влади та нового розподілу представницької влади задля побудови більш ефективного демократичного алгоритму процесу вироблення та прийняття політичних рішень» [12, с. 12]. Новий розподіл державної влади викликаний як появою нових класів виконавчих організацій (що пов'язано з ускладненням структури виконавчої влади задля виконання головних адміністративних та менеджеральних функцій), так і фундаментальними змінами в сучасних політичних системах.

1. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А. Фисун [Монография]. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

2. Эльфонд И.Я. Эволюция идей конституционализма во Франции XVI в. / И.Я. Эльфонд // Искусство власти. [Сборник в честь профессора Н.А. Хачатурян]. – СПб.: Наука, 2007. – С. 286–301.

3. Шмитт К. Абсолютизм / Карл Шмитт // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – 2010. – №7. – С. 250 – 255.

4. Милль Дж. Ст. Рассуждения о представительном правлении / Джон Стюарт Милль ; [пер. с англ.] – Челябинск : Социум, 2006. – 384 с.

5. Shane P.M. Madison's nightmare : how executive power threatens American democracy / P.M. Shane. –The University of Chicago Press, 2009. – 259 p.

6. Campbell T. Separation of Powers in Practice / Tom Campbell. – Stanford University Press, 2004. – 249 p.

7. Masterman R. The Separation of Powers in the Contemporary Constitution / Roger Masterman – Cambridge University Press, 2011. – 297 p.

8. Vile M.J.C. Constitutionalism and the separation of Powers / M.J.C. Vile. –Liberty Fund Indianapolis, 1998. – 468 p.

9. Макферсон К.Б. Жизнь и времена либеральной демократии / К.Б. Макферсон ; [пер с англ.]. – М. : Изд. Дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 176 с.

10. Луман Н. Власть / Никлас Луман ; [пер. с нем.]. – М. : Практис, 2001. – 256 с.

11. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэль Хантингтон – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

12. Vibert F. The Rise of the unelected. Democracy and the new separation of powers / Frank Vibert – Cambridge University Press, 2007. – 211 p.

13. Hamilton A. The Federalist papers / Alexander Hamilton, James Madison, and John Jay ; [edited by and with an Introduction by Michael A. Genovese]. – Palgrave Macmillan. – 2010. – 313 p.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ЕТИКА ВЛАДИ

У статті досліджується взаємозв'язок політичної культури та етики влади, виявляються шляхи вдосконалення етики представників влади через зміни у політичній культурі суспільства й еліти.

Ключові слова: *політична культура, політична мораль, етика влади, моральнісна саморегуляція, громадянське суспільство, інституціональні зміни.*

Teniana Vasylevska. Political culture and ethics of power. *The article investigates the relationship between political culture and ethics of government, identify ways to improve the ethics of government officials by changing the political culture and elite.*

Keywords: *political culture, political morality, ethics of power, moral self-regulation, civil society, institutional change.*

Спроби пояснювати та змінювати ситуацію в розвитку політичної етики, етики влади в Україні, виходячи лише із перебігу загальноцивілізаційних процесів, не дають результату без звернення до історико-культурної специфіки, особливостей політичної культури нашої країни.

У західній політичній думці теорію політичної культури активно розробляють Г. Алмонд, Дж. Барнс, С. Верба, Г. Екстін, Р. Інглгарт, Дж. Лембрух, А. Ліпгарт та ін. Сьогодні й українські дослідники починають дедалі активніше працювати з цим концептом. Значний потенціал для дослідження етики влади мають розробки з політичної етики західних (К.-О. Апель, Х. Арендт, П. Бурдьє, М. Вебер, Н. Луман, П. Рікер, Дж. Ролз, Б. Сутор, Ю. Хабермас та ін.) та пострадянських (В. Гур, Є. Дубко, А. Єрмоленко, Б. Капустін, В. Малахов, М. Попович, **А. Прокоф'єв**, С. Рябов, Я. Яскевич та ін.) дослідників. Однак тема взаємозв'язку та взаємобумовленості політичної культури та етики влади ще й досі чітко не артикульована у вітчизняному науковому просторі. Певним чином сконцентрувати увагу на постановці цієї проблеми й має на меті представлена стаття.

Якщо спробувати дати узагальнене визначення політичної культури, то – це сукупність історично сформованих і відносно усталених цінностей, поглядів, переконань, почуттів, а також обумовлених ними стандартів і зразків поведін-

ки, що становлять підґрунтя функціонування конкретної політичної системи та визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, особливості, рівень і спрямованість їх дій, політичної активності.

Є суттєві заперечення щодо введення в теоретичне поле поняття політичної культури. Вважається, що воно позначає гетерогенний вінегрет речей (Б. Вальтер), що це поняття можна використати, мов «усілякий мотлох», для пояснення всього, чого не можна пояснити ніяким іншим способом [5, с. 524].

І все ж, концепт політичної культури має вагоме значення: він протистоїть суто інституціональному розумінню політики, є суттєвою альтернативою моделі раціонального вибору для пояснення політичної поведінки.

Осмислення політичної культури суспільства:

- відображає певну детермінацію засобів регуляції політичного життя особливостями історичного, культурного розвитку;
- пояснює, чому у різних суспільства виникає різне ставлення до тих чи інших політичних явищ і процесів;
- надає критерії для порівняння політичних налаштувань і політичної поведінки в різних країнах;
- через поняття субкультур дозволяє краще досягнути можливі та реальні «конфліктні зони» у конкретних суспільствах;

Концепт політичної культури відмежовується від теорій, які виходять із того, що національний характер базується на успадкованих психологічних властивостях. Політичну культуру набувають, їй навчаються в процесі політичної соціалізації.

Стосовно розуміння взаємовідносин між *політичною культурою* та *мораллю* існують різні позиції.

1. Моральні аспекти виводяться поза поняття політичної культури, пропонується «розуміти політичну культуру як нейтрально-ціннісну».

Концепт політичної культури, безумовно, не дає оцінок, яка політична культура «краща» за іншу, однак саме явище політичної культури містить у собі цінності, тому й не може бути ціннісно нейтральним.

Потужна нормативно-інтегративна складова політичної культури, що спрямовує поведінку суб'єктів політичного життя, базується саме на певних ціннісних установках.

2. Моральні аспекти політичної культури ототожнюються лише із суто оціночною орієнтацією політичної культури.

Так, політична культура зазвичай розглядається як система засвоєних суб'єктами політичних відносин орієнтацій, що складається з:

- пізнавальної орієнтації – знань та уявлень щодо політичної сфери;

- емоційної орієнтації – почуттів, позитивного чи негативного емоційного ставлення щодо політичних об'єктів;

- оціночної орієнтації – оціночних суджень, уявлень про політичні об'єкти та політичну систему.

При цьому деякі дослідники ототожнюють оціночні орієнтації з моральними аспектами політичної культури.

Нам здається, що таке ототожнення є не зовсім коректним, оскільки мораль не просто оцінює те чи інше явище з позицій добра чи зла, а ще й базується на певних знаннях та уявленнях про це явище й включає в себе почуття (почуття справедливості, милосердя, терпимість тощо).

3. Політичну культуру ототожнюють з політичною мораллю.

О. Мещерякова, наприклад, звертає увагу на те, що термін «політична культура» почав у сучасній політичній мові Німеччини використовуватися як для опису поведінкових методів відносно політики, так і (дедалі зростаючою мірою) як втілення норм політичної дії і мислення, які вважаються демократичними; з часом він все частіше замінює вживані раніше поняття політичний стиль» або політична мораль». Стало звичним у німецькій політиці те, що нормативне вживання поняття політичної культури включає в себе не нейтральне, а позитивне розуміння цінностей цієї культури, але, разом з тим, це призвело до появи таких сумнівних з лексичної точки зору словотворень, як «політичне безкультур'я» [8].

В Україні терміном «політична культура еліти» часто підміняється значно вужче поняття «політична етика», зазначають українські дослідники. У передвиборчій кампанії опоненти постійно закидають один одному брак політичної культури, що загалом відбиває картину неблагополуччя на цьому полі [7].

4. Ми вважаємо, що моральний вимір є суттєвим зрізом політичної культури; він містить у собі цінності, норми,

переконавання, моральні почуття, які дозволяють суб'єктам політики пізнавати, оцінювати політичне поле з позицій блага та емоційно реагувати на політичні події й, врешті-решт, зумовлюють їх поведінку.

Політична культура й формується під впливом суспільних трансформацій. Та, в свою чергу, формує суспільні відносини та впливає на перебіг політичних процесів.

Так, політична культура та політична етика живляться ідеалами, цінностями та нормативними установками суспільної моралі. Соціальна етика глибше відчуває та реагує на суспільні запити; раніше, ніж політична етика, фіксує сучасні вимоги до представників влади. Міра гуманності дій влади залежить від ступеня відповідності її установок загальнолюдським моральним цінностям.

У нашій країні тенденція посилення впливу суспільної моралі на політичну культуру та етику влади пов'язана із побудовою відкритого суспільства. З часів розпаду Радянського Союзу в Україні відбулася деінституціоналізація усталеної системи нормативно-ціннісних орієнтацій. Поляризація суспільства, духовна криза, культивування міфу про можливість успіху лише за готовності переступати певні моральні заборони викликають серйозні перестороги щодо духовного здоров'я суспільства. В нинішніх кризових умовах, на жаль, кордони між добром і злом розмиваються й посилюється духовна дезорієнтованість суспільства. Криза моралі призводить до змін у політичній культурі та кризі у етиці влади.

Зміна багатьох провідних ціннісних орієнтацій людей, пошук оновлених духовних основ життя позначаються і на ступені усталеності цінностей представників влади. Оновлену «аксіологію» владних відносин необхідно вбудовувати в ситуацію співіснування *різноспрямованих* світоглядних систем. Широкий спектр інтерпретацій моральних норм, що залежить від соціокультурного контексту, особистих знань і життєвого досвіду індивідів, а звідси і плюралізм багатоманітних «картин світу», спонукають до вироблення толерантного ставлення до різних ідеологій, релігійних доктрин, особистісних поглядів. Однак цій толерантності притаманний ризик перетворення в терпимість до аморальних дій, в духовний релятивізм, байдужість, апатію [3, с. 61–62].

Етика влади залежить і від ступеня цілісності політичної культури суспільства. Якщо представники влади функціонують в рамках своєї замкненої політичної культури,

існує велика вірогідність нерозуміння ними потреб та інтересів суспільства, громадян.

Г. Алмонд вважав, що еліти поділяють політичну культуру не-еліт, оскільки нібито обидва агрегати піддаються тожому процесу соціалізації. А. Ліпгарт та інші дослідники плюралістичних, але олігархічних політичних систем заперечують цю функцію [1, с. 266].

Політична культура України є цікавим феноменом у рамках цієї дискусії. За переконанням академіка РАН Ю. Пивоварова, яке він висловив у лекції «150 років російської свободи», в Російській імперії, до складу якої входили й Українські землі, було два ворожі один одному уклади життя, дві цивілізації, дві культури, які не розуміли одна одну, і лише після 1917 р. на цій території було сформовано єдину «цивілізацію» й політичну культуру. Щодо сучасної політичної культури України та її поділу на культуру еліти та не-еліт, то, безумовно, процес соціалізації «обидва агрегати» пройшли той самий. Однак представники влади все більше відриваються від розуміння потреб, інтересів народу, не розуміють своєї місії та не відчувають політичної та особистої відповідальності. Вимушені констатувати, що нині йде потужна диференціація на політичну культуру так званої еліти та не-еліт.

У ситуації, коли ідеї, що не знаходять відгуку у суспільстві, все ж реалізовуватимуться представниками владних прошарків, так само як і тоді, коли суспільно визнані цінності та норми поведінки не практикуватимуться політичним класом, чиновництвом, існує реальна небезпека відриву аксіологічної системи влади від домінуючих у соціумі цінностей, ментальних установок народу. Внаслідок цього виникатимуть серйозні суперечності у відносинах «влада – народ», ціннісні та цільові розбіжності, конфлікт групових та суспільних інтересів, комунікативні бар'єри.

Якщо в культурі, в політичній культурі широкого загалу існує певна цінність, нехтування нею з боку держави може призвести до суттєвого аксіологічного розриву. Російський політолог С. Кара-Мурза, аналізуючи спроби російської влади «позбутися» патерналістських очікувань населення, пише: народ завжди чекав від держави батьківського ставлення до всіх систем життєустрою Росії, які є витворами народу. Відхід держави від її священного обов'язку не просто потряс людей, він їх образив. Виник конфлікт не соціаль-

ний, а світоглядний, що веде до поділу народу і держави як ворожих етичних систем. Нехтування державою виконанням гуртуючої функції, ціннісний конфлікт з більшістю населення розривають узи «горизонтального товариства» й розколюють ту моральну спільність, яка тільки й може створити «розумну економіку», вважає політолог [4].

Це зумовлює необхідність враховувати особливості тієї чи іншої політичної культури.

Однак тип політичної культури еліти може стати на заваді процесу суспільного розвитку, демократичному поступу, порушувати загально визнані етичні стандарти щодо поведінки представників влади. Наприклад, українські дослідники ведуть мову про існування на пострадянському просторі такого досить небезпечного для демократичного розвитку явища, як неопатрімоніалізм.

Основними рисами неопатрімоніальної інтерпретацій пострадянських політичних режимів називають: формування класу рентоорієнтованих політичних підприємців **i/або** неопатрімоніальної бюрократії; приватне використання державно-адміністративних ресурсів, у першу чергу силової та фінансової функцій держави; вирішальна роль клієнтарно-патронажних відносин у структуруванні політико-економічного процесу; формування в залежності від балансу сил і структури міжелітних союзів основних типологічних форм: бюрократичного, олігархічного та султаністського неопатрімоніалізму [12, с. 17].

У такій ситуації суспільство потребує змін у політичній культурі та етиці представників влади.

Тут можна вести мову про існування таких чинників протидії аморальності влади та підтримки суспільних моральних цінностей та норм, як:

А. Особистісна моральнісна саморегуляція представників влади;

Б. Дієве громадянське суспільство з розвинутою культурою участі;

В. Інституціональні механізми для регулювання неналежної і заохочення належної поведінки представників влади.

А. Перший напрям пов'язаний з *особистісними* моральними чеснотами представників влади. Головний наголос тут робиться на внутрішніх імперативах, моральнісній саморегуляції, творчому самовираженні осіб, уповноважених на ви-

конання функцій держави, місцевого самоврядування й на ступені інтеріоризації ними моральних та професійно-етичних вимог і цінностей.

Розмірковуючи щодо сутності феномену верховенства права, Ф. фон Гаск писав, що «воно ефективно тільки доти, доки законодавець *відчуває свій обов'язок перед ним*» (курсив наш. – Т.В.). І тут же дослідник звертає увагу на те, що «у демократії це означає, що воно не є домінуючим, якщо не являє собою частини моральної традиції суспільства, певного суспільного ідеалу, незаперечно прийнятого більшістю» (цит. за: [11, с. 69]).

Тобто, якщо цінності демократично орієнтованої політичної етики не конкретизувалися у вимоги суспільства до влади, не вкорінені в моральну традицію суспільства, то моральні, налаштовані на втілення демократичних ідеалів політики, залишатимуться одинаками в політичному полі. Тому можна зробити наступний висновок.

Б. Ступінь вкоріненості демократичних цінностей у суспільстві впливатиме на політичну соціалізацію або ресоціалізацію представників влади, на формування у них відповідної політичної культури.

Нагадаємо, що ще в 1963 р. в своїй книзі «Громадянська культура» Г. Алмонд і С. Верба на основі аналізу політичних систем Англії, Італії, ФРН, США та Мексики виокремили три основні типи політичної культури: *патріархальний* (характеризується відсутністю у громадян цікавості до політики), *підданський* (населення розглядає себе не як учасників політичної дії, а як підданих, якими управляють) та *активістський* (відзначається цікавістю та участю громадян у політиці). Дослідники зазначають, що в реальному житті різні типи політичної культури взаємодіють між собою.

На терені більшості пострадянських країн фіксують наявність патріархально-підданського типу політичної культури. Це постає свідченням нерозвиненості громадянського суспільства, недостатньої виробленості механізмів, що стоять на заваді відходу державних органів від принципів пріоритету прав та інтересів особи.

Україна, на наш погляд, за останні роки відійшла від патріархального типу політичної свідомості. Натомість нам ще рано говорити про розвинуту активістську позицію й сформованість громадянського суспільства.

В. Зміни в політичній культурі та етиці влади можливо здійснювати через інституціональні зміни. «У моралі є якісь шанси долучитися до політики тільки в тому разі, якщо будуть працювати над створенням інституціональних засобів для політики моралі», – писав П. Бурдьє в своїй роботі «За політику моралі в політиці» [2, с. 328–329].

Колективні суб'єкти, такі, як спільноти за інтересами, партії, держави, не можуть виконати свою етичну місію, покладаючись на індивідуальну мораль, переконаний Б. Сутор. Моральні вимоги, що ставляться до політики, повинні бути переведені на мову інститутів і у форму законів, а моральні імпульси – перетворені в політичну раціональність. У рамках етики інститутів від політичних діючих осіб необхідно вимагати ведення державного управління відповідно до його змісту й у рамках заданих правил гри. Вирішальною тут є не особиста етика, а етика посади [10].

Однак С. М. Ліпсет звертає увагу, що культурними факторами, пов'язаними з особливостями попереднього історичного розвитку, надто важко маніпулювати. Політичні інститути – в тому числі виборчі системи й конституційний устрій – змінюються з більшою легкістю. Тому ті, хто стурбований укріпленням можливості переходу до стабільного демократичного управління, зосереджують свою увагу на них. Однак, песимістично резюмує дослідник, є небагато доказів того, що зусилля в цьому напрямі призвели до значних результатів [6].

Проте дослідження Д. Патнама з колегами свідчать про можливість досягнення суттєвих змін у політичній культурі протягом нетривалого часу. Так, за 20 років (70–80-ті рр.. ХХ ст.) істотно змінилася політична культура італійської регіональної еліти – ідеологічна непримиренність поступила-ся усвідомленню високої вартості компромісу та практичних умінь, відбулася зміна спрямованості від ідеологічного конфлікту до співпраці, від екстремізму до поміркованості, від догматизму до толерантності, від абстрактної доктрини до практичного урядування, від висловлення інтересів до їх поєднання, від радикальної соціальної реформи до «доброго врядування». Члени рад, констатує Патнам, уже визначили свою роль не стільки як «уважних до», скільки як «відповідальних за», не стільки як красномовні трибуни, що борються за народ, скільки як компетентні довірені загального ін-тересу [9, с. 50, 52].

Такі трансформації стали можливими внаслідок перетворень офіційних інститутів, які й породили зміни політичної поведінки – надання більшої автономії регіонам. Інституціональна реформа регіональної політики привела до іншої соціалізації членів рад та зміни політичної культури регіональної еліти.

Існує тісний взаємозв'язок між політичною культурою, економічним розвитком і стабільною демократією. «Вартості та соціальні відносини взаємозалежні та взаємоутверджуються». Ефективну роботу інституцій пов'язують з «громадянською чеснотою»: «республіка вирощує чеснотливого індивіда, а чеснотливий індивід створює республіку». Погляди і практика становлять взаємоутверджувальну рівновагу. Ефективність інститутів та їхня увага до потреб населення залежить від республіканських чеснот і практики. Соціальне середовище та історія глибоко впливають на ефективність роботи інститутів. Там, де регіональний ґрунт сприятливий, регіони мають підтримку з боку регіональних традицій, але там, де цей ґрунт убогий, нові інституції малоефективні [9, с. 220, 222–223, 290].

Важко не погодитися з Ф. Фукуямою, який зазначає, що здатність створювати та ефективно керувати певними інститутами теж є культурним феноменом [13, с. 32]. Цю думку продовжує Б. Сутор, який вважає, що позиція, згідно з якою діяльність людей звільнена від будь-якої моральної напруги, оскільки суспільна мораль втілена та дійова в інститутах, є хибною, тому що інститути – це не механічно діючі установи, а соціально-культурні духовні утворення. Діючі люди можуть бажати і виконувати задум інститутів або виступати проти нього і зловживати інститутами. У політиці дуже важливою є внутрішня готовність до діяльності відповідно до інститутів. Крім того, політика є особливого роду діяльністю в ситуаціях, що не визначаються і не долаються інституціональними та нормативними даними. Тому політична етика є не лише інституціональною, але ще й ситуативною етикою. Вона повинна задавати питання про моральні якості, якими мають володіти політичні діючі актори [10].

Таким чином, для того, щоб здійснювати перетворення в етиці влади, необхідно враховувати існуючі політичну культуру та традицію й змінювати їх через побудову певних

інститутів, що стоять на заваді неналежній і заохочують належну поведінку представників влади.

1. Байме К. Політичні теорії сучасності / Клаус Байме, пер. з нім. М.Култаєвої та М. Бойченка. – К. : Стилос, 2008. – 396 с.

2. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє; пер с. фр. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.

3. Василевська Т. Е. Особистісні виміри етики державного службовця : монографія / Т. Е. Василевська. – К. : НАДУ, 2008. – 336 с.

4. Кара-Мурза С. Государственный патернализм – цивилизационное измерение [Електронний ресурс] / С. Кара-Мурза. – Режим ДОС-тупу : <http://orossii.ru/content/view/174/10015/> – Назва з екрана.

5. Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна, А. Макмілана, пер. з англ. ;] – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.

6. Липсет С. М. Роль политической культуры [Електронний ресурс] / С. М. Липсет. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Polit/Article/lip_rol.php – Назва з екрана.

7. Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції та сучасність / В. Литвин // Столичные новости. – 2002. – №10. – 19–25 березня. – С. 3.

8. Мещерякова О. М. Политическая культура Германии до и после воссоединения [Електронний ресурс] / О. М. Мещерякова. – Режим доступу : <http://www.humanities.edu.ru/db/search.html?kw=10230> – Назва з екрана.

9. Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті; пер. з англ. В. Ющенко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

10. Сутор Б. Малая политическая этика / Б. Сутор // Б. Сутор. Политическая и экономическая этика / [пер. с нем. С. Курбатовой, К. Костюка.]. – М.: Гранд; Фаир-Пресс, 2001. – С. 29–177.

11. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Браян Таманага; пер. з англ. А. Іщенка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 208 с.

12. Фисун А. А. Демократия и неопатримониализм в современных теориях политического развития: дис. ... д-ра. полит. наук : 23.00.01 / Александр Анатольевич Фисун. – Харьков, 2008. – 434 с.

13. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина]. – М. : АСТ ; АСТ Москва ; Хранитель, 2006. – 730, [6] с.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглянуто політологічні аспекти соціальної політики держави. Стаття спрямована на розкриття проблематики сучасної політології в сфері державного регулювання соціального захисту. Тема статті пов'язана з методологічною проблематикою у галузі політології. Автор демонструє критичний підхід до зазначеної проблематики. Стаття буде цікава для спеціалістів у галузі політології, соціології та для широкого загалу читачів.

Ключові слова: соціальна політика, державне регулювання, влада, партії, державні інститути, закон.

In this article marks out the political aspects of social policy. The article focused on the problems of modern political science in the sphere of state regulation of social protection. Post articles related to methodological issues in political science. The author demonstrates a critical approach to the classical definition of this issue. The article will be of interest to specialists in political science, sociology and for a wide readership.

Key words: social policy, government regulation, government, parties, government institutions, law.

Актуальність дослідження. Україна, відповідно до Конституції, має забезпечувати гідний соціально-економічний та культурний розвиток громадян та запобігати соціальній напрузі та гуманітарній кризі. Відповідно, роль та значення державного регулювання соціального захисту населення є важливим об'єктом наукового дослідження. Відмітимо, що таке дослідження є багатогалузевим та міждисциплінарним. Ми хочемо наголосити на винятковій необхідності провести саме політологічний аналіз сфери соціального захисту, оскільки державна робота у цій сфері, так чи інакше, має політичне забарвлення. Державна політика у сфері соціального захисту на сьогодні є мало досліджуваною темою у контексті політологічного аналізу. На нашу думку, такий вкрай гострий та багатогранний об'єкт дослідження має висвітлюватися за допомогою понятійно-категоріального апарату політології як науки. Соціологічний та суто право-

вий підходи до дослідження цієї проблематики не здатні вказати на ендогенні (внутрішні) фактори та сутнісні ознаки такого процесу, як соціальна політика. Для нас важливим аспектом здійснення державного регулювання соціального захисту громадян є політичний аспект цього процесу.

Об'єктом дослідження є соціальна політика держави. *Предметом* дослідження є політологічні аспекти державного регулювання соціального захисту. *Метою* нашого дослідження є аналіз сучасної структури державної соціальної політики України, аналіз її стану, характеристика сучасних процесів, що протікають у соціальній сфері, та виявлення основних політологічних аспектів, моделювання перспектив розвитку, а головне – вдосконалення теорії державного регулювання соціального захисту.

Сьогодні державне регулювання соціального захисту, завдяки демократизації політичної системи в Україні, стає більшою мірою політичним. Практично кожна політична сила в Україні, в тому числі бізнесово-політичні групи (далі БПГ), яка отримала або може отримати владу, має своє розуміння шляхів вирішення соціальних проблем. Таким чином, державне регулювання соціального захисту змінюється залежно від політичної кон'юнктури, спільними є лише проблеми, а відрізняються система заходів, які пропонуються тою чи іншою політичною силою. Тому ми можемо використовувати поняття «соціальна політика держави», коли йдеться про державне регулювання соціального захисту.

Соціальна політика держави є системою заходів, які покликані через місцеві та регіональні органи влади покращувати загальний економічний та культурний рівень життя громадян. Специфіка соціальної політики держави полягає у її виключному політичному значенні, оскільки населення, або електорат, розглядає та оцінює владу саме на підставі аналізу здійснення соціальної політики.

Для того, щоб наше дослідження протікало у методологічно вивіреному руслі, нагадаємо основні моделі державного регулювання сфери соціального захисту (командно-адміністративна, американська, шведська (скандинавська), німецька, японська та англосаксонська, перехідні).

Модель державного регулювання соціального захисту в адміністративно-командній економіці (була і є превалюючою в соціалістичних та постсоціалістичних країнах, у тому числі в Україні до здобуття незалежності і дотепер). Вона виз-

начається превалюванням ідеї вторинності соціальної сфери щодо виробництва; жорсткий контроль державою соціальних відносин; зрівняльний принцип розподілу (егалітаризм), низький рівень доходів; визнання зарплати, отриманої на державних підприємствах, їх основним джерелом; заохочення колективних форм споживання, у тому числі в "натуральному вираженні" (надання житла, відпочинку, соціальних послуг на пільгових умовах), на шкоду більш ринковим грошовим трансфертам; незацікавленість в особистих збереженнях та інвестуванні.

Американська модель соціальної політики — найбільш лібералізований варіант, який базується на принципі відокремлення соціального захисту від вільного ринку й обмеженні захисту лише тих, хто не має інших доходів, крім соціальних виплат. При цьому забезпечується досить високий рівень і якість життя основної частини населення.

Шведська модель (Швеція, Норвегія, Фінляндія та інші країни) — найбільш соціалізована модель, тобто економіка найбільшою мірою працює на задоволення потреб членів суспільства. Вона відзначається надзвичайно високою часткою ВВП, яка розподіляється через бюджет (понад 50%), акумулюванням у руках держави значних фінансових ресурсів, домінуванням ідеї рівності та солідарності у здійсненні соціальної політики — активною, профілактичними заходами у сфері зайнятості — жорсткою політикою доходів, високим рівнем соціального захисту населення, що забезпечується в основному за державні кошти. Тут соціальна політика тісно пов'язана з державним регулюванням економіки, яке має чітко виражену соціальну спрямованість, тобто соціальна політика виступає як мета економічної діяльності держави.

Німецька модель (ФРН, Франція, Австрія) характеризується високими обсягами ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет (близько 50%), створенням розвинутої системи соціального захисту на основі залучення коштів держави та підприємців.

Японська модель соціальної політики передбачає проведення політики вирівнювання доходів, особливу політику використання робочої сили (система довічного найму з певними сучасними модифікаціями), домінування психології колективізму, солідарності в доходах, досягнення консенсусу між різними суб'єктами у вирішенні соціально-еконо-

мічних проблем, виділення питань підвищення життєвого рівня населення в ранг національних пріоритетів.

Англосаксонська модель (Велика Британія, Ірландія, Канада) виступає як проміжна між лібералізованою американською і соціально орієнтованою шведською та німецькою моделями. Для неї характерним є активніше, ніж для першої моделі, регулювання соціальних процесів з боку держави, проте нижчий, ніж в останніх двох моделях, рівень оподаткування і перерозподіл ВВП через держбюджет (не більше 40%). Крім того, має місце приблизно рівний розподіл витрат на соціальне забезпечення між державою та приватним сектором, пасивна державна політика на ринку праці.

Модель соціальної політики Української держави сьогодні є унікальною. Вона знаходиться в процесі трансформації від командно-адміністративної до симбіозу лібералізму та соціальної орієнтації. «У процесі трансформації політичної та економічної систем в Україні триває пошук ефективної моделі розвитку економіки. Очевидно, що нова економічна система не може бути «чистим» капіталізмом, який переважав усередині XIX ст.» [1, с. 326]. Лібералізм дає можливість в умовах відсутності достатніх фінансових коштів у держави створити умови для самореалізації і самозабезпечення економічних суб'єктів.

Соціальна орієнтація Української держави передбачає формування раціональної системи соціального захисту населення. Соціальна політика держави є одним із факторів політичного процесу, оскільки завдяки їй політична сила здатна привернути увагу виборців та реалізувати інші свої програми.

Специфіка українського політичного простору визначається такими явищами, як економічна та, відповідно, соціальна нестабільність. Саме соціально-економічна нестабільність є однією із найбільших загроз для влади, але, у той самий час, для інших політичних сил, вона може слугувати засобом успішної боротьби за владу. Таким чином, ми можемо говорити про соціальну політику держави як засіб укріплення та поширення політичної влади. Така влада не існує поза межами політичного процесу, а відповідно, існують і опозиційні сили які також прагнуть вплинути на політичний процес через соціальну сферу, але не державними, а громадянськими методами.

Сьогодні українська модель соціальної політики трансформується та вдосконалюється. Вона ґрунтується на задекларованому у Конституції принципі «соціальної держави». Економічною основою соціально орієнтованої держави є поліформізм власності, тобто має існувати баланс між державною та приватною власністю. Їх взаємодія та конкуренція забезпечують гнучкість економіки, пристосування виробництва до потреб споживання, що досягається відповідністю процесів. Має здійснюватися ефективне поєднання різних рівнів міжгалузевого, галузевого, внутрішньогалузевого рівнів економіко-господарського сектору. Організація соціального життя ґрунтується на взаємодії держави, працеводців, профспілок та окремих громадян. Держава має мати гнучку податкову систему, яка активно впливає на інвестиційну та торговельну діяльність, організовує розгалужену й водночас диференційовану та адресну систему соціальних виплат, беручи у ній участь. Відповідно, Україна постає як держава, влада якої існує для реалізації головної, пріоритетної програми – матеріального та культурного збагачення громадян, підвищення їх добробуту. Але, з політологічної точки зору, соціальну політику держави необхідно розглядати крізь призму політичного процесу. Тобто враховувати як політичні цілі владних структур, так і цілі їх опонентів.

Аналізуючи історію здійснення соціальних програм в Україні протягом останніх десятиліть, ми можемо простежити зміну акцентів у ній. Якщо у перші роки незалежності для влади головні загрози мали зовнішньополітичний або міжнародний характер, то, починаючи з моменту проголошення Конституції України, основною проблемою стала боротьба за владу різних політичних сил. У нашому випадку, різні політичні сили означають різні стратегії соціального розвитку. На нашу думку, врахування політичного аспекту державного регулювання соціального забезпечення дозволяє вказати на реальні перспективи України у соціальній сфері.

Розглянемо основні механізми здійснення соціальної політики у сфері соціального забезпечення у сучасній Україні. Громадяни України мають право на соціальний захист, що включає право на їх забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законодавством.

Це право гарантується страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ, організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для соціальних виплат та допомоги. Закон України від 6 грудня 1992 р. «Про пенсійне забезпечення» гарантує всім працездатним громадянам України право на соціальну захищеність шляхом встановлення пенсій на рівні, орієнтованому на прожитковий мінімум, а також регулярного перегляду їх розмірів у зв'язку із збільшенням розміру мінімального споживчого бюджету і підвищенням ефективності економіки країни.

Головними напрямками проведення соціальної політики є: захист рівня життя за допомогою різних форм компенсації від підвищення цін і проведення індексації; надання допомоги найбільш вразливим сім'ям; надання допомоги у разі безробіття, здійснення політики соціального страхування, встановлення мінімальної заробітної плати для працюючих; розвиток освіти, охорони здоров'я, навколишнього середовища переважно за рахунок держави; проведення активної політики, спрямованої на набуття громадянами кваліфікації, гарантування процесу трудової діяльності відповідно до чинного законодавства (дотримання тривалості робочого дня, надання оплачуваних відпусток, створення профспілок тощо) та ін., а головне – запобігання ситуаціям виникнення соціальних ризиків, у тому числі за допомогою соціальної соціалізації (виховання певного стилю життя, освіта, медичні знання та вміння, формування певної культури та солідарності тощо).

Соціалізація типологізується за різними критеріями, але для нас цікавим є державна та політична соціалізація. Політична соціалізація латентно імпліцитна в державній, оскільки влада формується за допомогою виборів та, здебільшого, на партійній основі. Соціалізація відіграє значну роль у державному регулюванні соціального захисту, разом з тим соціалізацію використовують як метод та простір у політичній боротьбі за владу. До соціалізації, як державно-політичної форми регулювання соціального захисту населення, мають відношення всі інститути державної влади, в тому числі Міністерство праці та соціальної політики України.

Відповідно до Конституції України Указом Президента України з метою посилення соціальної спрямованості ре-

форм та проведення активної соціальної політики щодо координування і комплексного здійснення соціальних перетворень у сфері трудових відносин, зайнятості, соціального захисту і пенсійного забезпечення населення створено Міністерство праці та соціальної політики України (далі — Мінпраці України). Згідно з Положенням про нього, затвердженим Указом Президента України від 1 грудня 1997 р., Мінпраці України у процесі виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами АРК, органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами інших держав. Рішення Мінпраці України з питань праці, зайнятості і соціального захисту населення, видані у межах його повноважень, є обов'язковими до виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, установами і організаціями всіх форм власності, фізичними особами — підприємцями та громадянами. У свою чергу, для здійснення управління фінансами пенсійного забезпечення створено Пенсійний фонд України, який є центральним органом виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів України. Він діє згідно з Положенням «Про Пенсійний фонд України», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 1994 р.

Основним завданням Пенсійного фонду та його органів на місцях є забезпечення фінансування витрат на виплату пенсій відповідно до законів України «Про пенсійне забезпечення» та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», пенсій військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ строкової служби, допомоги на дітей, а також інших витрат, фінансування яких відповідно до чинного законодавства покладено на Пенсійний фонд. Виконанню завдань щодо соціального захисту населення України сприяють закони України від 25 червня 1997 р. «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування», від 26 червня 1997 р. «Про збір на обов'язкове соціальне страхування». Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей.

Тобто, ми можемо зробити висновок, про те, що система соціального захисту в Україні базується, передусім, на

регулюванні фінансових потоків, які формуються за участю всього населення, а регулюються державними інститутами, законами та постановами, наказами тощо. Але у такому разі ми бачимо, що соціальна політика нероздільна із фіскальною політикою держави та політичною кон'юктурою. Соціальні програми забезпечуються за рахунок здійснення певних перетворень у межах інших, «прихованих» для основної маси населення сферах державного управління. Для того, щоб забезпечити бюджет необхідними для соціального захисту коштами, влада вдається до непопулярних дій у тих сферах соціального життя, які не охоплюють більшу частину виборців. Наприклад, реформа податкової системи України 2010–2011 року є ілюстрацією до зазначеного процесу.

Державні інститути, а за разом і політичні сили, що є при владі, прагнуть досягти максимуму прагматичних цілей на всіх рівнях саме засобами регулювання соціальної політики. Так, органи місцевого самоврядування, виконавчі комітети (сільської, селищної, міської ради) мають такі повноваження в галузі соціального обслуговування населення, як здійснення управління закладами освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, культури, фізичної культури і спорту, організують їх матеріально-фінансове забезпечення; призначають на посаду і звільняють з посади їх керівників або встановлюють інший порядок їх призначення та звільнення відповідно до законодавства; створюють за рахунок коштів ради або на часткових засадах нові заклади соціально-культурного призначення для досягнення рівня соціального обслуговування не нижче від встановлених нормативів; надають громадянам встановлені пільги щодо утримання дітей у школах-інтернатах, інтернатах при школах (групах) з подовженим днем; організують роботу щодо запобігання бездоглядності неповнолітніх; організують медичну допомогу населенню, надають встановлені пільги і допомогу, пов'язані з охороною материнства і дитинства, поліпшенням умов життя багатодітних сімей; сприяють у необхідних випадках громадянам у призначенні їм пенсій; призначають у межах виділених коштів допомогу особам, які не мають права на одержання пенсій, а також доплату до пенсії і допомоги; видають одноразову допомогу громадянам, що постраждали від стихійного лиха; вживають заходів для поліпшення житлових і матеріально-побутових умов інвалідів, сімей, які втратили годувальника, громадян

похилого віку, що потребують обслуговування вдома, до влаштування в будинки інвалідів і громадян, які мають погребу в цьому, дітей, що залишилися без піклування батьків, тощо. Ці та інші офіційні повноваження використовуються в політичній боротьбі, а офіційний статус – для не офіційних цілей.

Таким чином, ми бачимо, як держава прагне реалізувати основну свою місію стосовно до громадян – забезпечити їх добробут та соціально-економічний захист. «Саме обов'язок держави турбуватися про людину, а не сама турбота, становить головну принципову відмінність соціальної держави від будь-якої іншої. Будь-яка держава виконує соціальні функції, виявляє турботу про своїх громадян.»[2, с. 138]. Проте визначати державну політику у сфері соціального захисту як виключно засіб покращання добробуту населення – несправедливо. В історії були випадки, коли власне політика пригнічення соціальної сфери слугувала засобом посилення державної влади. Саме таким чином проводилася політика колективізації та індустріалізації СРСР. Тому, розглядаючи цей процес під політологічним кутом зору, ми бачимо, що здійснення всіх вищеперахованих програм не гарантується, а залежить від того, яка політична сила перебуває при владі.

Кошти на соціальне забезпечення так само можуть виділятися залежно від того, яка політична сила перебуває при владі. Вони можуть бути спрямовані в ті регіони, які більше підтримують владу, або навпаки. Кошти можуть розподілятися залежно від періоду політичної активності. Так, наприклад, ми спостерігаємо, як відбувається будівництво соціальних об'єктів саме у період найбільшої політичної активності, наприклад, під час виборів. У цьому контексті важливо назвати такий феномен, як будівництво так званого «соціального житла». Протягом останнього десятиліття ми спостерігали, як різна влада по-різному підходить до вирішення цього питання, здебільшого маніпулюючи ним, а не вирішуючи його.

Отже, соціальний захист населення – законодавчо закріплена система державних гарантій та реалізації прав усіх політичних, соціально-демографічних груп громадян, окремих осіб щодо соціального забезпечення їх нормального життєвого рівня та життєдіяльності, але може корегуватися залежно від політичної кон'юктури. Ці гарантії здійснюються через соціально-економічні, правові та політичні чин-

ники, які сприяють реалізації права громадян на працю, допомогу на час безробіття, у разі часткової чи повної втрати працездатності. Основними економічними заходами держави є: індексація доходів, заробітної плати, пенсій, стипендій під час інфляції і зростання індексу цін на товари і послуги; надання державної допомоги, пільг та інших видів соціальної підтримки малозабезпеченим громадянам і сім'ям, одиноким матерям у разі втрати годувальника; матеріальне забезпечення у разі досягнення пенсійного віку; підтримка населення під час стихійного лиха, екологічного надзвичайного стану. Для цього державою створюються різні спеціальні інститути та фонди соціального захисту населення.

Явище, яке ми розглядаємо, є багатогранною системою, що пов'язує потреби громадян із політичними цілями. Державна влада в Україні в умовах багатопартійної системи є політичною силою. Без соціальних програм та соціальної політики неможливо уявити успішне політичне утворення, яке претендує на владу або утримує її. Аналізуючи передвиборчі програми різних партій, ми можемо помітити, що їх всіх буде поєднувати так зване «соціальне питання». Соціальна програма є конкретним набором адміністративних інструментів та заходів, які покликані задовольнити певні потреби певної соціальної групи громадян (електорату). На нашу думку, аналіз соціальної програми політичних сил є одним із яскравих показників її істинної стратегії та реальної ідеології. Але ця проблематика потребує окремого детального вивчення.

На нашу думку, соціальну політику держави неможливо розглядати без врахування політичного аспекту, адже саме політична активність партій, груп та окремих політичних фігур зумовлюють специфіку соціальної політики в Україні. Структура соціальної політики включає: зовнішню та внутрішню ціль, економічно обґрунтовані інструменти її досягнення.

Зовнішніми цілями є: підвищення економічного та культурного рівня життя громадян. Але підвищення рівня життя може стосуватися не всіх громадян. Варто відмітити, що політичні партії, умовно, можна розділити на ті, що проголошують рівність всіх громадян у процесі державного забезпечення, та ті, що прагнуть встановити пріоритет державної допомоги певним верствам чи соціальним групам.

Інший клас цілей соціальної політики – внутрішні її цілі. Державна влада, як елемент політичного процесу вира-

жається у контролі та розподілі основних матеріальних та культурних ресурсів у суспільстві. Відповідно, соціальне забезпечення постає як один з інструментів у політичній боротьбі. Політична доктрина визначає специфіку соціальної програми, яку пропонує та чи інша сила. Саме завдяки соціальній політиці політична сила прагне зацікавити максимальну кількість потенційних виборців. На перше місце виходить та програма, яка декларує найвичерпнішу пропозицію щодо задоволення основних потреб громадян.

В умовах трансформаційних процесів у сучасній Україні ми можемо спостерігати зміну цілей, завдань, ролі та значення державного регулювання соціального захисту у політичному процесі. Протягом усього періоду незалежності питання соціальної політики держави було і залишається одним із важливих аспектів політичного процесу. Передусім, питання соціального захисту постає як фактор зростання політичного впливу, як наслідок зміцнення влади для чиновників усіх рівнів та можливість для лобіювання власних інтересів.

Основними факторами політичного впливу на державне регулювання соціальної сфери на всіх рівнях є воля до зростання політичного впливу, як у середині політичної сили, так і відносно опонентів, внаслідок чого відбувається прихід до влади або зміцнення влади; політична соціалізація; виборчі кампанії або зміна виборчої системи; лобіювання; зміна політичної кон'юнктури. Для того, щоб цей вплив мав цивілізований характер, необхідно реформувати систему державного регулювання соціальної політики вбік прозорості регулювання, а в деяких випадках – навіть дерегулювання, покращувати реальний стан матеріального добробуту населення (електорату), а також доцільним є демократизація державного регулювання соціального захисту населення в Україні.

У нашій статті ми продемонструвати багатовимірність політологічного підходу до дослідження процесу здійснення державного регулювання соціального захисту. Одним із основних чинників державного регулювання соціального захисту є політичний чинник. Політична боротьба є вплетеною у процес державного регулювання соціальної політики, а політичні сили використовують соціальну політику як засіб здобуття та утримування влади з тим, щоб потім лобіювати різні інтереси.

У подальшому необхідно здійснити глибокий та вичерпний політологічний аналіз політологічних аспектів державного регулювання соціальної політики для того, щоб вказати на внутрішні та зовнішні його суперечності, чинники, рівні, причини, методи тощо. Це дасть змогу надати експертну оцінку зазначеному процесу та вказати на можливі позитивні чи негативні наслідки конкретних політичних дій у сфері соціального захисту населення та вдосконалити державне регулювання соціального захисту вбк дерегуляції та демократизації.

---

1. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К. : ВЦ "Академія", 2003. – 528 с. (Альма-матер).

2. Пищуліна О. М. / Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава» // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12).

Юлія Дмитришин

АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ В ДИСКУРСІ ХУАНА ЛІНЦА

У статті автор застосовує підхід сучасного американського науковця Х. Лінца для аналізу політичної ситуації в Україні після конституційної реформи від 8 грудня 2004 р. Беручи до уваги історичні особливості політичної системи України та необхідність демократизації держави, автор аналізує парламентсько-президентську форму правління як один з найбільш актуальних варіантів функціонування державного механізму України.

The article is dedicated to the analysis of the current political situation in Ukraine and the consequences of the constitutional reform starting from December 8, 2004. The analysis is based on the works of the contemporary American political scientist Juan Linz. The author focuses her attention on the historical back ground of Ukraine and need to democratize the country. For these reasons the author analyses the parliamentary-presidential form of governing and considers it to be one of the most suitable solutions for Ukrainian political system.

Уже майже 20 років різні політичні сили через різні інститути влади намагаються зробити Україну демократичною, правою та стабільною державою. Без сумніву, переломною віхою на шляху демократизації України стала конституційна реформа 2004 р. Дискусії щодо доцільності такої реформи не припинялися протягом 6 років з дня її прийняття. Не одна політична сила використовувала це питання для загравання з виборцями. Кульмінаційний момент настав 4 жовтня 2010 р., коли політична реформа була скасована. В зв'язку з останніми подіями питання розвитку та ефективності політичної системи України постало ще гостріше і потребує особливої уваги.

Аналізуючи таку проблему, автор звертається до праць Хуана Лінца, відомого американського політолога, професора політичних наук у Єльському університеті, а саме – до його робіт «Perils of Presidentialism» (переклад) [1] та «Virtues of Parliamentarism» (переклад) [2]. Автор не лише аналізує кожен з критеріїв оцінювання форми правління (подвійна легітимність, фактор часу, принцип "winner-take-all", стиль президентської політики, гнучкість та стабільність політичної системи), які наводить Х. Лінц, але й розглядає їх в українському контексті.

На основі проведеного дослідження автор доходить висновку, що конституційна реформа та прем'єрсько-президентська форма правління були не лише компромісом конфронтуючих політичних сил, а й потрібними та корисними для України, оскільки вони враховували історичні особливості і водночас сприяли встановленню демократії та консолідації суспільства в Україні.

Розпочнемо аналіз ефективності політичної реформи з критерію подвійної легітимності. Подвійна легітимність полягає у тому, що народ як єдине джерело влади, відповідно до Конституції України, делегує владні повноваження через прямі вибори двом органам держави – Президенту та парламенту. Тому в президентській республіці, як правило, виникають конфлікти через великі претензії президента (зокрема, як голови виконавчої влади) на плебісцитну легітимність. Звісно, конфліктів не уникнути і в прем'єрсько-президентській республіці. Хоча, розглянувши приклад одного з найгучніших конфліктів 2005 р., пов'язаний зі звільненням Міністра зовнішніх справ Б. Тарасюка [3], який увійшов до складу уряду за квотою Президента В. Ющенка,

бачимо, що конфлікт був зумовлений саме зіткненням інтересів різних політичних сил. У нових умовах парламентсько-президентської республіки представники різних гілок влади зіткнулися з необхідністю створення норм законодавства, які регулювали б новий тип відносин між Президентом, парламентом та Прем'єр-міністром і сприяли співпраці між різними політичними силами. Тому, поділяючи точку зору Х.Лінца, вважаємо, що ця конфронтація більшою мірою була зумовлена відсутністю демократичних принципів та чітких механізмів вирішення конфліктів [1].

Проте, незважаючи на наявні проблеми в Україні, належність президента та Прем'єр-міністра до різних політичних сил можна розцінювати і з позитивного боку. Перш за все, це засвідчує реальний плюралізм політичних поглядів у суспільстві. Крім того, залишається можливість взаємного впливу Президента та парламенту (Президент припиняє повноваження Верховної Ради України та призначає позачергові вибори до Верховної Ради України), Президента та Прем'єр-міністра (кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України; міністр оборони України, міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України; процедура контрастигування)[4].

Ще одна перевага конституційної реформи від 8 грудня 2004 р. пов'язана з введенням пропорційної виборчої системи, починаючи з парламентських виборів 2006 р., що веде до підвищення реальної можливості народу впливати на владу через вибори. Ця система сприяє пропорційному представництву інтересів та врахуванню думки меншості. Яскравим прикладом ефективного функціонування такої виборчої системи є Швейцарія. Проаналізувавши політичну систему Швейцарії, можемо назвати її парламентською республікою з директоріальною демократією, що зумовлено певними особливостями її політичної системи. Перш за все, до цих особливостей належать прямі вибори до обох палат парламенту (пропорційна виборча система сприяє консолідації суспільства (подоланню суперечностей між мовними, національними, релігійними групами) та пропорційному представ-

ництву інтересів (до парламенту традиційно проходять 4 великі партії: Швейцарська Народна партія, Християнсько-демократична, Вільні демократи та Соціал-демократична партія). Далі, відповідно до результатів парламентських виборів, розподіляються місця в уряді (7 міністрів) за пропорцією 2:2:2:1 (перевагою парламентсько-президентської форми правління України є те, що саме парламент, а не президент приймає рішення про припинення повноважень Кабінету Міністрів), зі складу уряду обираються президент Конфедерації та віце-президент[5].

Як наслідок, уряд та президент Швейцарії у своїй політиці втілюють політичну лінію більшості парламенту, передумовою чого є наявність високої партійної дисципліни. У той час народні депутати України, зокрема представники опозиції, вже не раз демонстрували відсутність партійної дисципліни. Як правило, представники політичних сил у своїх дебатах щодо цього питання вдаються до крайнощів: або імперативний мандат, або повна свобода. Проте жоден з цих варіантів не сприяють злагодженому функціонуванню механізму держави.

Як зазначає Х. Лінц, переваги парламентської форми правління полягають ще й в тому, що вона сприяє поступовому виробленню механізмів співпраці. Більше того, у цьому разі спрацьовує конституційний механізм стримувань і противаг та унеможливорюється узурпація влади [2].

Важливим аспектом ефективності здійснення політики є фактор часу. Обмеженість у часі є визначальною у здійсненні політики у президентській республіці, адже саме час обмежує можливості президента та уряду виконати обіцянки, які були дані для того, щоб бути обраними. Обмежені можливості перевиборів зумовлюють поспішні рішення, неефективне використання коштів, а також «високий темп політики» (прагнення реалізувати як можна більше свої програми). Проте дуже часто такі прагнення не ведуть до реальних дій, а обмежуються популізмом. Як зазначає в одному зі своїх інтерв'ю політичний експерт О. Палій, популізм використовують майже всі політичні сили в Україні. Також він стверджує, що «є залежність у дозах цього популізму у різних політичних сил. І дуже часто так виявляється, що у нас ті політичні сили, які засуджували популізм, дуже жорстко виступали проти популізму, насправді на виборах з'ясувалося, що вони є чи не найбільшими

популістами». Цікавий приклад наводить агентство УНІАН, проводячи паралелі між давніми опонентами: Партією регіонів та Блоком Юлії Тимошенко. Так, незважаючи на ідеологічне протистояння, результати порівняння діяльності М. Азарова та Ю. Тимошенко насправді свідчать про те, що і Ю. Тимошенко, і М. Азаров на посаді Прем'єр-міністра проводять дуже схожу економічну політику [6]. Загалом О. Палій доходить висновку, що популізм є шкідливим явищем у політиці, оскільки він підкреслює зневагу політиків до своїх виборців [7].

У парламентській республіці є можливість повторного обрання до парламенту, тому уряд більше націлений на якісне виконання своїх програм, щоб отримати підтримку виборців [1].

Так, відповідно до попередніх змін у Конституції, у разі дострокового припинення повноважень Президента існував чіткий механізм обрання наступника (в Україні у разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України) [4].

Як бачимо, фактор часу не є настільки визначальним у парламентській та парламентсько-президентській республіках.

Окрім вищезгаданих аспектів, розглянемо різну роль принципу «winner-take-all» у президентській та парламентській республіках. У президентській республіці, якою була Україна до 8 грудня 2004 р., справді діяв принцип «переможець забирає все». Політичні сили, які програли вибори, найчастіше залишалися пасивними аж до наступних виборів, оскільки не було реальних можливостей впливу і активізувалися виключно перед виборами. За нової форми правління ситуація змінилася, залишилася посада Президента, проте із значно вужчими повноваженнями, але й з'явився сильний Прем'єр-міністр – кандидат від більшості в парламенті. Політичним силам доводиться рахуватися один з одним, навіть з малими партіями, адже у парламенті виникає необхідність формування урядової коаліції [1] (так, у 2006 р. спікером парламенту став лідер Соціалістичної партії, яка набрала 13,95% голосів, а не представник Партії регіонів(32,14) чи БЮТ (22,29)) [8].

Крім того, до конституційної реформи від 8 грудня 2004 р. Президент України мав право припинити повнова-

ження Прем'єр-міністра України та прийняти рішення про його відставку (що вела до відставки усього Кабінету). У парламентсько-президентській республіці право на оголошення вотуму недовіри було передано Верховній Раді України, що є колегіальним представницьким органом. Як бачимо, проблема, пов'язана з тим, що «переможець забирає все», не так гостро стоїть у парламентсько-президентській республіці.

Поряд з принципом «winner-take-all» важливо проаналізувати «стиль президентської політики. Як стверджує Хуан Лінц, президентська форма правління сприяє персоналізації влади, адже Президент є і символом держави, і уособленням державної влади в цілому, і при цьому має виконувати свої конституційні обов'язки. Також Президент, з одного боку, глава держави і представник всього народу, а з іншого – репрезентує певну політичну силу [1]. Всі ці фактори часто приводять до конфлікту інтересів, зобов'язань, популізму, цькування політичних опонентів та виникнення протиріч всередині сили, яку представляє Президент.

Крім того, президентська система сприяє не лише персоналізації влади Президента (аж до виникнення своєрідного культу Президента), а й персоналізації влади загалом. Для прикладу візьмемо політичні партії України 1991–2006 рр. На кінець 2006 р. їх нараховувалося близько 130 [8]. Проте партій, які займали чи хоча б асоціювалися у виборців з чіткою ідеологічною позицією, надзвичайно мало (як приклад можна навести хіба що Соціалістичну партію). Інші – це партії «однієї людини» – лідера, а про решту членів майже нічого не відомо ("Віче" (І. Богословська), Народно-демократична партія (Н. Супрун), [Прогресивна соціалістична партія України](#) (Н. Вітренко), Партія захисників Вітчизни (Ю. Кармазін)). Проте з переходом до пропорційної виборчої системи і відміною мажоритарних округів формування складу виборчих списків партій виходить на перший план. Хоча особливого прогресу у цьому напрямі за 5 років існування політичної реформи не було досягнуто (адже в Україні досі діє пропорційна система з жорсткими виборчими списками), проте все більше уваги приділялося списку кандидатів. Зокрема, виборча кампанія багатьох сил (Європейська партія М. Катеринчука) була побудована на презентації першої п'ятірки, а деякі (Народна самооборона В. Луценка) презентували навіть першу сотню [9].

Звісно, проблема персоналізації влади залишається і в парламентській республіці, проте прем'єрсько-президентська система дає можливість виразніше диференціювати ролі Президента та Прем'єр-міністра [1]. Президент залишається символом держави та гарантом Конституції, а Прем'єр-міністр є головою виконавчої влади, і очікування, які покладаються на нього, значно відрізняються від тих, які покладаються на Президента, і полягають в основному у здійсненні ефективної політики та розвитку держави.

Порівнюючи особливості президентської та парламентської системи, можна погодитися з Х. Лінцом, який стверджує, що парламентська форма правління сприяє встановленню гнучкої та стабільної політичної системи, адже в парламентській республіці процеси переорієнтації сил можуть відбуватися між виборами. Крім того, вона є більш прогнозованою (у разі неможливості виконання обов'язків Прем'єр-міністром можна обрати нового, а не проводити додаткові президентські вибори – що допоможе уникнути політичної кризи. Більше того, коаліції партій у парламенті характеризуються тривалістю, стійкістю та високим рівнем партійної дисципліни (яскравим прикладом є партії у парламенті Великобританії).

Підтвердженням цих тверджень були події 2006–2007 рр. в Україні:

- багатопартійна система з пропорційним представництвом дала змогу сформувати широку коаліцію (Партія регіонів+КПУ+СПУ) і таким чином уникнути деяких наслідків «гри з нульовою сумою» [1];
- були зроблені перші кроки для встановлення механізму «стримувань і противаг» (Президент, Кабінет Міністрів, Верховна Рада);
- Прем'єр-міністром був обраний досвідчений політик, який входив до складу попередніх урядів (сучасний Прем'єр-міністр уже обіймав цю посаду за Президента Л. Кучми);
- Президент залишався нейтральним і мав змогу діяти як посередник між різними політичними силами (відомі слова В. Ющенка: «Я – Президент всієї України»);
- проблеми намагалися вирішувати шляхом перемовин та укладання угод, а не «другим майданом» (круглі столи з Президентом, підписання коаліційної угоди, Універсалу національної єдності).

Підсумовуючи, зазначимо, що вибираючи оптимальну форму правління для України, необхідно враховувати різноманітні фактори. Перш за все, слід пам'ятати про історичні та культурні особливості України. Ще з часів Київської Русі на території України існували держави з сильною одноособною владою (князь, гетьман, президент), тому, вибираючи оптимальну форму правління, не варто схилитися виключно до парламентської і ліквідувати інститут президентства. Він має бути збереженим, однак у разі парламентсько-президентської республіки президентські вибори не призводять до поляризації суспільства (як у президентській республіці, наприклад, в Україні на виборах 2004 р.), оскільки Президент матиме менше повноважень, але залишатиметься символом держави.

Відштовхуючись від історичного ґрунту, слід пам'ятати про необхідність демократизації держави. Беручи до уваги попередній аналіз політичної ситуації в Україні після політичної реформи, можна зробити висновок, що перехід до нової форми правління був справді позитивним, хоча існувала певна нестабільність та невизначеність у суспільстві. В основному вони були пов'язані з прогалинами у законодавстві (відсутністю чіткого механізму вирішення конфліктів, закону про опозицію), політизованістю багатьох сфер життя громадян, недостатньо високим рівнем політичної культури та поінформованості населення. Тому тільки активна співпраця всіх гілок влади відповідно до демократичних принципів допоможуть з часом врегулювати ситуацію та уникнути кризи.

Отже, оптимальною формою правління для України є прем'єрсько-президентська республіка, оскільки вона враховує історичні особливості і водночас сприяє встановленню демократії та консолідації суспільства.

---

1. Linz, Juan J. 'The perils of presidentialism', *Journal of Democracy*, Vol.1, No.1 (1990), pp.51-69 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www1.american.edu/>

2. Linz, Juan J. 'The virtues of parliamentarism', *Journal of Democracy*, Vol.1, No.4 (1990), pp. 84-91// [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www1.american.edu/>

3. Драч М. Б. Тарасюк: «У мене є свої методи, як добиватися виконання Конституції і закону» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org>

4. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>

5. О. Петришин. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/visnyk>

6. Азаров йде дорогою Тимошенко? (рейтинг рішень нової влади) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/>

7. Кузнецова І. Популізм в українській політиці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org>

8. Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

9. Наш Союз – Наша Самооборона. Перша сотня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sensor.net.ua>

Михайло Нагорняк

ПОШУКИ МОДЕЛІ ВИРІШЕННЯ ЕТНОТЕРИТОРІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті висвітлюється проблема пошуку провідними державами моделі вирішення етнотериторіальних конфліктів на Кавказі та Придністров'ї і постконфліктного управління.

Ключові слова: *балканська модель, етнополітичні конфлікти «заморожені конфлікти», стратегія постконфліктного управління, інтернаціоналізація, механізм миротворчості.*

The article highlighted the problem of finding the leading states of the model solutions ethno-territorial conflicts in the Caucasus, Transnistria, and post-conflict management.

Key words: *Balkan model, ethnic and political conflicts "frozen conflicts" strategy of post-conflict management, internationalization, the mechanism of peacemaking.*

Своєрідним полігоном для відпрацювання моделей міжнародного управління кризами і конфліктами стала територія колишньої Югославії.

Проте виникає питання, наскільки апробована США і Європейським Союзом балканська модель може бути використана під час врегулювання етнотериторіальних конфлік-

тів на пострадянському просторі (Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я)? Адже, незважаючи на присутність спостережних місій ООН та ОБСЄ, ці території потребують під контролем Росії і її силових структур. Крім того, миротворчі операції тут проводяться відповідно до угод, укладених між сторонами конфлікту, за участю Російської Федерації, що забезпечує провідну роль Москви в процесі їх стабілізації. Винятком тут є лише карабаський конфлікт, у якому дипломатичний процес був інтернаціоналізованим із самого початку, а Росія, разом зі США та Францією, є однією із трьох співголів Мінської групи ОБСЄ.

Аналіз політики Росії щодо пострадянських конфліктних територій дає нам підстави виділити два етапи: кінець 80-х – 90-і роки і початок XXI ст. На першому етапі стратегія російської влади щодо цих територій була спрямована на «заморожування» конфлікту і жодних кроків щодо досягнення рішень у проблемі статусу територій не робилося. Такий стан справ був зумовлений внутрішньополітичною нестабільністю в середині Росії і зміною її геополітичного становища. Свідченням цього є прийняття Москвою на Стамбульському саміті ОБСЄ в листопаді 1999 року зобов'язання вивести військовий контингент і бази з території Молдови і Грузії. Виконання цих зобов'язань розглядалося західними партнерами РФ як обов'язкова умова ратифікації ними адаптованого Договору ОБСЄ. Виступаючи на саміті в Стамбулі, президент Росії Б. Єльцин наголосив, що російська сторона пропонує нову технологію вирішення конфліктів, «технологію терпеливого пошуку взаємоприйнятних рішень» [7]. Політичні зміни, що пройшли в Грузії, не були сприятливими для Росії, що змусило її у 2005 р. піти на досягнення домовленостей з Грузією про вивід своїх баз із Батумі й Ахалкалакі. Цей дипломатичний успіх Грузії поставив питання про законність перебування російських миротворців у Південній Осетії й Абхазії, котрі не скривали своїх симпатій до сепаратистів.

Втративши силові важелі впливу, Москва змінює стратегію управління пострадянськими конфліктними ситуаціями, посиливши напрям фактичного відокремлення «самопроголошених» держав шляхом масового надання їх жителям російського громадянства.

Оскільки нинішні дипломатичні формати і зусилля не сприяють прогресу в питаннях вирішення «заморожених»

конфліктів, то це призвело до активізації розробки Заходом різних варіантів їх розв'язання. У їх основу закладено інтернаціоналізацію механізму миротворчості, що приведе до зміни існуючого нині політичного механізму врегулювання, де домінуючою є Росія. На Стамбульському саміті НАТО в червні 2004 р. підкреслювалася важливість регіону Причорномор'я і Кавказу, який безпосередньо межує із Близнім і Середнім Сходом і став у 2000-і роки ареною військово-політичної активності США і їх союзників [1, с. 76].

На початку 2000-х років ареною російсько-євроатлантичного протистояння став процес врегулювання конфлікту в Придністров'ї, оскільки зі вступом у НАТО і ЄС країн Південно-Східної Європи зона цього конфлікту стала безпосередньо примикати до нових кордонів євроатлантичних інститутів. На відмінну від ситуації на території Грузії, російське військово-політичне лідерство в придніпровському врегулюванні не було підкріплено безперечним лідерством на дипломатичному фронті. Разом із РФ офіційними посередниками стали Україна і ОБСЄ. Варто зазначити, що наша держава в період правління Л. Кучми не проявляла якихось особливих ініціатив у придністровському напрямі. Незважаючи на його стратегічну важливість, Україна внаслідок своїх економічних зв'язків із Росією дотримувалася традиційної для неї політики. Про відсутність належної стратегії у врегулюванні конфлікту на прикордонній з Україною зоні свідчила і позиція нового керівництва держави на чолі з В. Ющенком, котрий, замість винесення виваженої пропозиції, яка б відповідала існуючим реаліям, по суті, приєднався до лінії Заходу.

У 2003 р. ОБСЄ запропонувало новий миротворчий механізм врегулювання кризи у Придністров'ї, який передбачав прийняття нової спільної конституції Молдови і Придністров'я і виведення російських військ та озброєнь з регіону. Але проти виведення російських військ виступили владні структури невизнаної республіки. У цих умовах Росія зробила спробу перехопити ініціативу і запропонувала сторонам конфлікту угоду про «асиметричну федерацію» (т.зв. «Меморандум Козака»), яка мала бути схвалена ОБСЄ. Ним, зокрема, передбачалася можливість збереження російських військ на 20 років і право вето Придністров'я на рішення центральної влади аж до 2015 р. [5]. Оскільки «Меморандум Козака» мав

на меті зберегти російський вплив у регіоні, то він не був підтриманий президентом Молдови В. Вороніним.

Прагнення Росії монополізувати врегулювання пострадянських конфліктів суперечить духу спільних документів, які Москва підписала із США і НАТО. Серед цих документів необхідно назвати Спільну декларацію Президента В. Путіна і Президента США Дж. Буша про нові стратегічні відносини між РФ і США від 24 травня 2002 року. У ній, зокрема, відзначається, що «Росія і США будуть співпрацювати у вирішенні регіональних конфліктів, у тому числі в Абхазії і Нагірному Карабасі, а також придністровському питанні в Молдаві». У Римській декларації глав держав і урядів РФ і країн-членів НАТО від 28 травня 2002 року передбачається «подальша розробка загальної концепції спільних миротворчих операцій Росія – НАТО» [2].

Вищезазначені міжнародні угоди говорять про готовність російської еліти на початку 2000-х років налагодити всебічне співробітництво із західними партнерами в питаннях вирішення затяжних конфліктів на пострадянському просторі й у сфері безпеки. Крім того, Росія підтримувала механізм співробітництва із Заходом у врегулюванні боснійського і косовського конфлікту і до 2003 року зберігала там свій миротворчий контингент. Причиною наростання напруженості в російсько-американських відносинах стали: іракська війна, початок переговорного процесу про остаточний статус Косово і підтримка США «кольорових революцій» у Грузії та Україні.

Прихід до влади політичних сил, неконтрольованих Москвою, був сприйнятий як спроба витіснити Росію з її лідерських позицій на територіях колишнього СРСР. Та, попри це, не менш важливим фактором, який привів до активізації зусиль Росії у вирішенні етнополітичних конфліктів у вигідному їй руслі, стало порушення принципу багатосторонності США і ЄС у випадку з Косово. Тому відхід від цього принципу не давав підстав США і ЄС вимагати від Росії його дотримання стосовно пострадянських конфліктних вогнищ.

Враховуючи це, ряд російських експертів у 2006 р. почали розробляти концепцію «косовського прецеденту» для тих самопроголошених республік (Абхазії, Південної Осетії, Придністров'я), які були фактично російськими протекторатами. На офіційному рівні ця концепція була озвучена пре-

зидентом РФ В. Путіним на прес-конференції наприкінці січня 2006 р.: «Якщо хтось вважає, що Косово можна надати повну державну незалежність, то тоді чому ми повинні відказувати в цьому абхазцям і південноосетинцям... Я не хочу сказати, що Росія негайно визнає Абхазію або Південну Осетію як незалежні самостійні держави, але такі прецеденти в міжнародній практиці є» [4].

Заручившись підтримкою Москви, лідери самопроголошених пострадянських республік різко активізували зусилля щодо їх фактичної суверенізації і спроби добитися для них міжнародного визнання. У вересні 2006 р. референдум про незалежність було проведено в Придністров'ї, у листопаді – в Південній Осетії. У грудні жителі Нагірно-Карабаської республіки проголосували за проект конституції, який визначав республіку як суверенну демократичну державу.

Однак США і Євросоюз відкинули прецедентний підхід до вирішення «заморожених» конфліктів, оскільки вважають косовський випадок унікальним і неприйнятним для Придністров'я, Абхазії або Південної Осетії. Його унікальність, за словами помічника держсекретаря США в справах Європи і Євразії Д. Фріда, зумовлена специфічними обставинами насильницького розпаду Югославії, існуванням узаконених етнічних чисток, загрозою масової гуманітарної кризи, що спричинило втручання НАТО заради його відвернення, подальшим введенням в Косово управлінням ООН у відповідності з резолюцією РБ ООН, якою передбачалось прийняття подальших рішень щодо статусу цієї території [10].

Разом з тим, вважаючи, що визнання незалежності, оголошеної без згоди Сербії, є випадком унікальним і не може бути застосований до інших конфліктних ситуацій, західні держави не беруть до уваги той факт, що динаміка міжнародної конфліктності може не вкладатися в їх схеми. Прикладом тут може бути Македонія, де підписання за посередництва ЄС у 2001 р. Охридської угоди про припинення війни між владою і албанськими бойовиками фактично зробило Македонію двообщинною державою, де албанці значною мірою володіють правом вето на закони, які приймаються парламентом держави. Суперечки з Грецією на бухарестському саміті НАТО щодо назви «Македонія», через який країні було відмовлено у запрошенні в НАТО, дав албанцям привід збільшити тиск на владу і прийняти нові принизливі

заходи із закріплення «державотворчого» характеру албанської нації в Македонії [6, с.117].

Усе це дає нам підстави відзначити, що незалежно від тверджень США і ЄС про унікальність косовського випадку, реальна динаміка конфліктності не буде їм підпорядковуватися. Керуючись реальними геополітичними міркуваннями, Росія не може застосувати «косовський прецедент» однаковою мірою до всіх конфліктів.

На розгортання конфлікту і його врегулювання впливає, на наш погляд, наявність певного контексту конфронтаційних відносин між державами, тобто, чи зачіпає він геополітичні позиції держав і чи існує пряма зацікавленість у його вирішенні. Це демонструє підхід Росії до абхазького і південноосетинського конфлікту, який визначався контекстом конфронтаційних російсько-грузинських відносин і наміром Тбілісі вступити в НАТО.

Ще до «п'ятиденної війни» в серпні російське керівництво зробило ряд кроків, які наблизили його до офіційного визнання двох відокремлених від Грузії республік: відмінило санкції проти Абхазії, введені Радою глав держав СНД в 1996 р., оголосило про встановлення прямих правовідносин Росії з Абхазією і Південною Осетією. Такі кроки Росії були продиктовані, по-перше, намаганням не допустити втягнення Абхазії і Південної Осетії в процес можливого вступу Грузії в НАТО; по-друге, спробою дати відповідь на активізацію дипломатії Євросоюзу і США в абхазькому конфлікті, спрямовану на зміну формату врегулювання і в кінцевому результаті – на виведення російських миротворців і заміну їх міжнародним контингентом. Посилення опіки Росії над невизнаними республіками вимальовували риси «тайванського варіанта», згідно з яким відносини між Російською Федерацією і невизнаними республіками будуватимуться за моделлю, яка існує між США і Тайванем. У цих умовах дипломатичні зусилля Заходу були спрямовані на те, щоб переконати самопроголошені республіки у необхідності зміни формату врегулювання конфлікту і їх відмови від односторонньої проросійської орієнтації. Одночасно США та їх союзники говорять про необхідність ширшого тлумачення «косовської моделі» врегулювання конфлікту. На думку аналітика вашингтонського Фонду Джеймстауна В. Сокура, косовська модель принципово відрізняється від того «формально-легітимістського» прецеденту, який існує в уяві

Москви і її прибічників у невизнаних республіках. Він розкрив змістовну суть цієї моделі, яка полягає в інституціональній присутності Заходу в зонах пострадянських конфліктів з метою протидії етнічним чисткам, стримання експансіонізму великих держав і забезпечення вступу в європейські інститути всіх сторін конфлікту [11].

Весною – літом 2008 р. зусилля ЄС і США були спрямовані на переформатування процесу врегулювання абхазько-грузинського конфлікту таким чином, щоб у ньому взяли участь Грузія і Абхазія як сторони конфлікту, а Євросоюз і ОБСЄ/ ООН – як організації-посередники. При цьому Росії як державі, яка має важливі інтереси в регіоні і в той же час безпосередньо зацікавлена в певному вирішенні конфлікту, надавалася можливість впливати на мирний процес через ООН і ОБСЄ на рівні з США і Туреччиною [9].

На тлі активізації європейської та американської дипломатії, яка пропонувала сторонам грузинсько-абхазького конфлікту нові варіанти його врегулювання і миротворчого механізму, для Москви стало зрозуміло, що ставка на «замороження» цих конфліктів і відтягування вирішення проблеми статусу конфліктних територій остаточно втратили свою актуальність. З метою недопущення виходу ситуації з-під контролю, російським керівництвом активно вівся пошук нової формули вирішення конфлікту. За декілька місяців до «п'ятиденної війни» старший науковий співробітник ІМЕМО РАН Н. Федулова висловила думку, що «Кремль може наважитися на активні дії тільки після того, як проллється «велика кров». До настання «часу X» він повинен використувати всі засоби, що є в його розпорядженні [8, с. 67].

У серпні 2008 р. з нападом Грузії на Південну Осетію такий «час X» настав. Втручання Росії у військові операції проти Тбілісі привели до його поразки і поставили крапку в дебатах навколо доцільності признання Москвою двох відділених від Грузії «невизнаних» республік. Такий стрімкий розвиток подій у зоні конфлікту зробив концепцію «тайванського варіанта» неактуальною. 26 серпня указом президента Д. Медведєва Південна Осетія і Абхазія були визнані незалежними республіками, з якими російська влада встановила дипломатичні відносини і уклала договір про дружбу і співробітництво. Після погодження із владою двох республік російське керівництво розмістило на їх території військові бази чисельністю по 3800 російських військовослужбовців у

кожній. Цей військовий контингент не має жодного відношення до миротворчої діяльності.

Російська модель врегулювання етнополітичних конфліктів, яка була апробована в закавказькому конфлікті, абсолютно відрізняється від застосованої США і ЄС в Косово. Перш за все, ця модель спрямована на гегемонію в регулюванні конфлікту однієї держави і направлена на протидію зовнішнього втручання. Відмінним є підхід Росії до постконфліктного управління. Якщо Захід протягом десятиліття проводить послідовну лінію на інтернаціоналізацію конфлікту шляхом залучення міжнародних інститутів, у тому числі й Росії, яка бере участь у роботі Контактної групи, обговоренні важливих питань косовського врегулювання в Раді Безпеки ООН, то Росія «приватизувала» конфліктне управління.

Російсько-грузинський конфлікт навколо Південної Осетії привів до створення несприятливої дипломатичної ситуації для Росії, яка, по суті, проігнорувала думку міжнародних інститутів ООН і ЄС. Вийти з цієї ситуації Москва змогла за допомогою Франції, яка головувала в ЄС. Зусиллями президента Франції Н. Саркозі була підписана угода із президентом Росії Д. Медведевим про шість принципів врегулювання конфлікту («план Медведева-Саркозі»), яка стала кроком до інтернаціоналізації процесу врегулювання закавказького конфлікту. Моніторингова місія ЄС замінила російських військових у зонах безпеки біля кордонів Південної Осетії та Абхазії. Проте ЄС в діалозі з Росією щодо проблем абхазького і південноосетинського конфліктів вимушений враховувати факт визнання Росією незалежності двох відділених від Грузії республік. У своєму виступі на спільній прес-конференції з президентом Туреччини Ф. Гюлем у Москві в лютому 2009 р. президент Росії Д. Медведев відзначив: «Серпнева криза минулого року показала, наскільки є важливою координація всіх країн регіону у разі виникнення таких загроз і те, що ми здатні впоратися з подібного роду проблемами самостійно, без участі позарегіональних держав» [3]. Таким чином, Росія ще раз наголосила про свою рішучість самостійно вирішувати регіональні проблеми і конфлікти на пострадянському просторі без рекомендацій позарегіональних сил щодо шляхів і кінцевої мети врегулювання.

Зрозуміло, що за такого підходу Росія буде робити все, щоб зберегти Придністров'я як свій геополітичний плацдарм. Існуючий формат переговорів «5+2», де Росії разом з Україною і ОБСЄ відведена роль посередника, розвиває російське лідерство у врегулюванні конфлікту, а тому Москва спрямовує всі свої зусилля на те, щоб направити процес врегулювання конфлікту в русло двостороннього діалогу між Кишиневом і Тирасполем. Одним із можливих засобів відновлення діалогу вона вважає реанімацію окремих ключових ідей «Меморандуму Козака» 2003 р. Враховуючи поведінку Москви в закавказькому конфлікті, ми можемо відзначити, що збереження миру в зоні конфлікту, відсутність реальних кроків Молдови щодо вступу в НАТО і антиросійської політики є причиною її примирення з існуючим тут станом справ. Разом з тим, після підписання спільної заяви українським Президентом В. Януковичем та російським – В. Медведевим про придністровське врегулювання у мас-медіа з'явилася також інформація про підписання «таємних протоколів», які узгоджують план заходів Києва та Москви, в ході яких Придністровська Молдавська республіка має найближчим часом приєднатися до України, а Молдова перейти під жорсткий контроль Росії. Попри те, що така інформація була спростована заступником голови Адміністрації Президента України Ганною Герман, вона викликала негативну реакцію в Молдові та в Румунії [5]. Не вдаючись до аналізу можливих наслідків такого рішення, варто зауважити, що як українською, так і російською сторонами не можна не враховувати присутності ЄС і НАТО в переговорному процесі врегулювання конфлікту.

Поряд з цим, будь-яка неузгодженість дій і розбіжність інтересів, які дали про себе знати в ході дипломатичних зусиль США і ЄС на абхазькому напрямі весною–літом 2008 року, можуть сприяти застосуванню Росією рішучих дій. А така небезпека існує, судячи з настороженого ставленням США до посередницьких зусиль президента Франції Н. Саркозі і подальших міжнародних консультацій щодо врегулювання абхазького і південноосетинського конфліктів. Так, співробітник Американського інституту підприємництва Фредерік Кейгган у заяві, підготовленій до слухань з проблем російсько-американських відносин після грузинської кризи в Комітеті з іноземних справ Палати представників, у вересні 2008 р. стверджував: «Французький президент

Саркозі прийняв від російського президента Медведева те, що фактично було російським ультиматумом Грузії, а потім пред'явив його Саакашвілі, щоб той підписав його як «компроміс»... Саркозі, таким чином, від імені Європейського Союзу, де Франція нині головує, став соратником Росії в її спробах заставити Грузію капітулювати на умовах Москви» [6, с. 124].

Претензії Росії і США на гегемонію, які зберігаються після краху біполярної системи, підтверджують те, що збереження практики подвійних стандартів і поділу на «своїх» і «чужих» в умовах III тисячоліття має певні межі навіть для тих, хто домінує в сучасному світовому порядку і володіє можливістю нав'язувати іншим учасникам свої погляди. Разом з цим, аналізуючи позиції провідних геополітичних гравців у врегулюванні етнополітичних конфліктів, не можна не враховувати реальну ситуацію, яка є значно складнішою, як це видається, і кожний конфлікт є унікальним у питанні про співвідношення принципів територіальної цілісності і самовизначення націй.

---

1. Асмус Р. Евро-атлантическое Причерноморье / Р. Асмус // Россия в глобальной политике. – 2007. – № 3. – С.76.

2. Декларация глав государств и правительств Российской Федерации и государств-членов НАТО. – Рим. – 28 мая 2002 г.: Интернет-ресурс: eulaw.edu.ru/dokumets/legislation/eur_int_law/rome_declaration.htm.

3. Заявления для прессы по итогам российско-турецких переговоров.13.02.2009. Интернет-ресурс: http://www.Kremlin.ru/appears/2009/02/13/1640type63377type63380_212876shtm.

4. Президент России. Пресс-конференция для российских и иностранных журналистов 31.01.2006. Интернет-ресурс: http://www.Kremlin.ru/appears/2006/01/31/1310_type63380type63381type82634_100848.shtm.

5. Саліженко О. Перспективи придністровського врегулювання. Шанси України / О. Саліженко. – Интернет-ресурс: <http://novynar.cjv.ua/analytics/government/118781/print>.

6. Смирнов П. Е. Восточная Европа во внешнеполитических приоритетах США. – М., 2008. – 144с.

7. Стамбульський самміт ОБСЕ // Дипломатический вестник. – Декабрь, 1999. – Интернет-ресурс: www/mid.ru/dip_vestnsf/9962ddc4f717c733c3256737042.

8. Федуллова Н. «Замороженные» конфликты в СНГ и позиция России / Н. Федуллова // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – №1. – С.67.

9. Asmus R.,Cornell S.,Herrberg A., Popescu N. Internationalizing the Georgia – Abkhazia Conflict Resolution Process: Why a Greater European Role is Needed. The German Marshal Fund of the United States. Policy Brief. Foreign Policy Program.Conflict Resolution.

10. Russia and U.S.Russia Relations. Daniel Fried, Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs. Remarks before the U.S. Senate Foreign Relations Gommittee. Wash., DC.21.06.2007. – Інтернет-ресурс: <http://www.state.gov/p/eur/ris/rm/86990/htm>.

11. Socor V. There is a Kosova Precedent, Though not what Moscow Says it is.// Eurasia Daily Monitor .22.02.2008. – Інтернет-ресурс: http://www.Jamestown.org/edmp/eur/article.php?article_id=2372824.

Анна Санченко

ВПЛИВ ПРОЦЕСУ УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті акцентується увага на проблемі національної ідентичності, яка сьогодні особливо актуальна. Автор звертає увагу на питання самоідентифікації українського народу за роки незалежності.

In the article attention is accented on problem of the national identity which is aspecially nowadays. The autor accented of attention on question of selfidentity ukrainian people of the years of independet.

Ставши незалежною країною, Україна віч-на-віч опинилася перед низкою проблем, які визначають її пріоритетні напрями розвитку, характер та структуру суперечностей, від розв'язання яких залежить доля самої української державності. З багатьох причин, як історичних, так і національно-політичних, деожавотворчий процес в Україні і надалі посідає одне з чільних місць в ідеологічних доктринах владних еліт, незалежно від того, до якої орієнтації вони б не належали. Таке саме місце він посідає і у політичній практиці та суспільній свідомості українського народу.

Особливо актуальною у нових історичних умовах, що склалися з проголошенням незалежності, є проблема утвердження національної ідентичності. У чому ж полягає природа

проблеми та які шляхи її розв'язання? – це питання, яке і потрібно з'ясувати у цьому дослідженні. Серед проблем, які постійно виникають у процесі державотворення в Україні, однією з найважливіших є проблема самоідентифікації Українського народу як єдиної нації зі своїм історичним минулим, традиціями, єдиною та неподільною територією.

Про актуальність цієї теми у державотворчому процесі свідчить і той факт, що під час виборів народ розділився на російськомовних та україномовних, також відбувся і регіональний поділ країни відповідно на Схід та Захід. Етнонаціональні аспекти державотворчого процесу характеризують не лише стан і рівень міжнаціональних відносин в Україні. Їх природа і діапазон значно ширші, вони охоплюють інтереси і міждержавних відносин, ставлять перед державою, владними інститутами комплекс правових, політичних та силових питань.

У науковій літературі популярною є думка про те, що Україна є поліетнічною країною. Проте тенденції, що окреслилися за останні десятиліття, свідчать не стільки про поліетнічність, скільки про етнолінгвістичний дуалізм України, що склався історично, насамперед, під впливом тієї обставини, що український етнос перебував у дисперсному стані, розколотий та розпорошений сусідніми державами. Отже, слід враховувати, що проблема національної ідентичності пересікається з мовною проблемою.

Питання національної ідентичності досліджує Л. Нагорна, Н. Костенко, О. Майборода, М. Шульга, В. Іщук, І. Прибиткова та інші історики, соціологи, політологи. Також і далі розвивають цю проблему і вчені діаспори та зарубіжних країн, зокрема М. Перессіні, Е. Сміт, С. Бураго та ін.

Метою статті є дослідження еволюції процесу утвердження національної ідентичності та характеристика сучасного стану проблеми. Потрібно з'ясувати, які перспективи вирішення цього питання. Необхідність чіткого окреслення ідентифікаційного простору в Україні диктується і пізнавальним, і особливо практичними завданнями.

Для розгляду питання національної ідентичності потрібно з'ясувати, що ж таке ця ідентичність. Отже, це спільні уявлення, що виникають через усвідомлення спільної історії, культури, традицій, місця походження (території), державності та уявень, які поділяються членами певної групи

людей (етносу, нації), формуються у процесі взаємодії з іншими народами та мають три рівні:

- Рівень групової самосвідомості;
- Власне етнічна або національна ідентичність;
- Тенденція в етноконфліктних ситуаціях [2, с. 37].

Доля українського народу склалася так, що самовизначатися йому впродовж століть доводилося у підневільному стані. Етногенез українства відбувався саме тоді, коли монгольська навала поставила під загрозу його існування. Саме в той час, коли у державах Європи склалися самоврядні форми міської організації, виникали перші університети, південь Русі перебував у стані стагнації і пошуку сильних покровителів. Спадщина колишньої держави дісталася Великому князівству Литовському та Польщі. У першому руське начало виявилось сильнішим за литовське, і традиційний уклад життя не зазнав значних змін. Цивілізаційна належність Польщі до Заходу, особливості політичного устрою і особливо експансіоністська політична доктрина створювали напружену обстановку, в якій український національний ідеал набував визвольного характеру.

Національна революція середини XVII ст. зруйнувала систему, на якій ґрунтувалася залежність України від Польщі. Але до самостійного державного існування Україна була не готова – не в останню чергу тому, що вже кілька поколінь національної еліти виросло в умовах потужного культурно-релігійного тиску, спольщувалося або жило з усвідомленням власної ущербності й політичної підпорядкованості. З огляду на такі умови доводилося дивуватися не тому, що державницька ідея з'явилася в Україні лише в середині XVII ст., а тому, що вона взагалі з'явилася і досить голосно заявила про себе. Однак у зіткненні з російською ідеєю, що мала виразну агресивну, територіальну динаміку, українська державницька ідея програла.

За цих умов і виник феномен розколотості суспільства, відчуття несамодостатності. Проте **зі** здобуттям незалежності стають активнішими пошуки українських істориків, політологів, філософів щодо формування, розвитку та становлення української національної ідеї [4, с. 97–101], а також національної ідентичності.

Випавши після входження до складу Росії із центральноєвропейського контексту, Україна опинилася осторонь гло-

бальних цивілізаційних процесів, які проявлялися в інституціоналізації національних спільнот. Традиційно-архаїчні форми буття деспотичної Росії вплинули на світовідчуття і ціннісні настанови козацько-старшинської еліти, яка прагнула до політичної легітимації, відстоюючи ідеї спочатку адміністративної, а пізніше станової автономії. В елітарній політичній культурі України дедалі більше утверджувалися пасивність, схиляння перед силою. Росії вдавалось досить легко придушувати вільнолюбні прагнення. Тому ідентифікація в українському суспільстві була слабкою. Несамостійність автоматично породжувала модус незавершеності, нестаточності, недосконалості. На цій основі в Україні формувалася своєрідна подвійна ідентичність – явище, яке в побутовому і навколонуковому дискурсі зазвичай вкладається у поняття «малоросійства» [7, с. 183–185].

«Малоросійство» слід розглядати як прагматичну реакцію пристосування еліти несформованої ще домодерної нації до реалій імперської системи, у складі якої вона опинилася. Компроміс, до якого вона мусила вдатися після десятиріч Руїни, полягав у відмові від героїчного типу поведінки. Політика продовження збройної боротьби за державність в умовах крайнього виснаження і розорення України була б самовбивчою. Новий тип політичної поведінки являв собою захисну реакцію на тяжкі життєві обставини.

У політичному сенсі подвійна ідентичність, безумовно, була б негативним явищем – нечітка самоідентифікація, брак національної гідності зумовлювали здебільшого пасивну, споглядальну позицію у політичній поведінці.

У етнонаціональній площині подвійна ідентичність теж обернулася чималими втратами, загальмувавши процеси консолідації української нації, зумовивши порівняну слабкість імпульсів національного відродження, пізній перехід українського національного руху у його третю, політичну фазу. Проте слід мати на увазі, що процес формування двокультурної ідентичності почався в часи, коли етнічні стереотипи не були, та й не могли бути міцно закорінені у свідомість елітних прошарків, не кажучи вже про широкі верстви населення. В ідентифікаційній ієрархії у них на першому плані стояли відносини з монархом, на другому – релігійні уподобання і десь далеко позаду – усвідомлення племінної належності.

Зі здобуттям незалежності Україна опинилася перед проблемою самовизначення – у політичному, економічному, культурному аспектах. Йшлося про шляхи модернізації, геополітичну стратегію, мовно-культурну політику і, звичайно, про ідентифікаційні моделі. Давалася взнаки і теоретична нерозробленість проблем самовизначення. Радянські зразки тут були цілковито непридатні, оскільки тепер йшлося про зовсім нову державу. А перебудовна риторика вкрай заплутала основоположну для самовизначення і самоідентифікації проблему суверенітету і його різних вимірів – політичних, економічних, екологічних, національно-культурних.

Усвідомлення населенням України своєї національної ідентичності вирішальною мірою визначатиметься цивілізаційним вибором його найбільшого сегмента – етнічних Українців. Адже більшість національних меншин, за винятком росіян та білорусів, мають чітке цивілізаційне походження – або європейське, або азіатське. Такою чіткістю поки що не відзначається український етнокультурний ареал.

Самоідентифікація ґрунтується на відокремленні власного «ми» від «вони». Необхідно мати на увазі і те, що Український етнокультурний простір формувався за участі представників різних цивілізацій. Нині на теренах України формується нова національна ідентичність, яка охоплює не лише титульний етнос, а й усіх громадян держави. Якщо ця ідентичність не може ґрунтуватися на чітко вираженій цивілізаційній (релігійній, мовній, культурній) належності, то вона може ґрунтуватися на критерії раціонального прагматизму. В основу нової української ідентичності має бути покладено здатність до усвідомлення національних матеріальних інтересів і до пошуку найбільш ефективних шляхів та засобів їх реалізації. Українська поліетнічна нація може постати, самоусвідомитися і самоствердитися як нація людей, які різного роду цивілізаційні та етнічні sentimenti підпорядковують завданням фізичного виживання, розвитку продуктивних сил, створення конкурентоспроможної продукції. Набуття таких рис надалі полегшить українцям їхній геостратегічний вибір. Він буде зроблений нацією, чия психологія не буде, як зараз, піддатливою різним апеляціям до східнослов'янського братерства, але натомість буде ставити наріжним каменем прагматизм та ефективність. Тобто ті риси, які найбільш виразні у західній цивілізації [5, с. 72–75].

Самовизначення України здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми, яка, проте, мала виразні етнічні акценти. Національно-етнічна складова самовизначення впливала з необхідності збереження і відродження цінностей етніцизму, впродовж багатьох років викорінюваних тоталітарним режимом. У прийнятій ще в радянських умовах Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) наголос було зроблено на самовизначенні української нації; «здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення» [3, с. 1] розглядалося як основа державного суверенітету України. Гарантуючи всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку, Декларація акцентувала увагу на специфічних завданнях держави, спрямованих на забезпечення «національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя» [3, с. 2]. Водночас йшлося про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки. Стратегія етнічної мобілізації проглядається у цьому документі досить чітко. Втім, в Акті проголошення незалежності України (серпень 1991 р.) про право на самовизначення говорилося вже абстрактно, без вказівки на суб'єкт самовизначення [1, с. 502].

В українському законодавстві немає ані найменшого присмаку дискримінації громадян за ознакою етнічного походження; у нових паспортах останнє взагалі не фіксується. Завдяки цьому Україна щасливо уникла ускладнень, які супроводили становлення незалежності у багатьох країнах. Націоналізм в Україні хоч і зміцнів порівняно з останніми роками існування СРСР, але не набрав форм безкомпромісного протистояння іншим системам світобачення.

Ідея української незалежності була сприйнята українським народом, у тому числі й неукраїнцями, як утвердження демократії, входження у світову співдружність народів. Відмова від радянської спадщини у політичній та ідеологічній сферах супроводилася пристрасним бажанням взяти краще з європейського і північноамериканського досвіду, скористатися з зарубіжних інвестицій і на цій основі забезпечити сталі економічне зростання. При цьому Україна не

висунула ні до кого жодних територіальних претензій, виразно заявила про готовність позбутися ядерної зброї за умови певних гарантій своєї безпеки з боку світового співтовариства.

Утім, контури проекту державотворення у перші роки незалежності вимальовувалися невиразно. Результати грудневого референдуму 1991 р. свідчили про безумовну підтримку населенням ідеї незалежності України, але про оптимальну державну модель ніхто не мав ні найменшого уявлення. Голосуючи за незалежність, українці, росіяни, представники інших національних меншин голосували, насамперед, за самостійну економічну політику, яка, як тоді уявлялося, швидко забезпечить Україні процвітання й добробут. Моделі нової ідентичності не мали чітких обрисів і विकристалізовувалися у процесі переоцінки цінностей і болісних прозрінь, у ході зіткнення полярних підходів новостворених політичних партій [6, с. 150].

Треба сказати, що й більшість українських політичних партій формувалася до президентських виборів не навколо різних політичних ідеалів і цінностей, а навколо лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт.

Регіональна специфіка України визначається ще й тим, що основний економічний потенціал країни зосереджений у східному і південному регіонах, де історично домінує російська мова і культура, порівняно з переважно україномовними центральними і майже суцільно україномовними західними територіями.

Яким же чином відображається регіональна специфіка у самосвідомості громадян України? Перш за все, в ідентифікаційних практиках її населення. Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1994–2003 рр.», тільки 41,1% респондентів вважали себе, передусім, громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% важливішою була регіональна ідентичність. Ця група опитаних більше бачила себе «мешканцем села, району чи міста, в якому живе», ніж громадянином України. Ще 13,1% опитаних продовжували ідентифікувати себе з неіснуючою вже державою – Радянським Союзом. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці

співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців.

Для порівняння: практично 90% жителів Російської Федерації, насамперед, вважають себе росіянами. Такий високий рівень національної ідентичності серед своїх співгромадян зафіксували фахівці Інституту соціології РАН у ході щорічного дослідження громадської думки.

Позитивну спрямованість розвитку національної ідентичності громадян України вдалося зафіксувати тільки у 2005 році. За даними соціологічного моніторингу, вже 54,6 % населення України вважають себе, в першу чергу, громадянами України, інша частина більшою мірою ототожнює себе з містом чи селом проживання (24,6 %), з колишнім СРСР (8,1 %), з регіоном (6,4%), зі своїм етносом (2,1 %), зі світом в цілому (2,5 %), з Європою (0,8 %).

Першопричиною низької національної ідентичності громадян України є те, що в процесі суспільних трансформацій усі традиційні ідентичності, які існували в СРСР (національно-державна, економічна, політична, духовна), були різко втрачені, а здобуття нової гальмувалося протягом всіх років незалежності багатьма обставинами.

Очевидні тенденції відчуження населення України від держави через те, що її функціонування було дуже далеке від інтересів та потреб її громадян. Не кажучи вже про такі речі, як корупція, хабарництво, бюрократизм і т. ін.

Тому-то в Україні потужно розвивалася ідентичність належності до країни. Мається на увазі країна як край, мала батьківщина, життєвий простір тощо. За 16 років саме відсутність державного патріотизму, ідентифікату належності до української держави, української політичної нації «компенсувалася» іншими духовними практиками – психологічними, ментальними. Але, якщо для «внутрішнього споживання» самоствердження людини в очах своїх співгромадян – це цілком прийнятно і зрозуміло, то за кордоном внаслідок цього (принаймні до «помаранчевої революції») дуже часто українців сприймали як таких собі «інших росіян».

Але не територіальна або горизонтальна консолідація є сьогодні визначальною для подальшого поступу українського соціуму. Це скоріше євразійська, ніж європейська традиція ідентифікації соціуму, бо Азія мислить простором, тоді як Європа – часом. Європеєць відносить себе скоріше до Європи

не як до певного простору, а як до деякої епохи, з якою він себе ідентифікує, до культури, в якій він знаходить себе. Тому найбільш перспективний напрям самоідентифікації українського соціуму – від просторових визначень до часових і культурних, тобто до епохи і культури. Інакше кажучи, Україні, щоб вижити в культурному змісті, необхідно постійно здійснювати рефлексію й ідентифікацію не відносно просторових координат, а відносно культурних, ціннісних [8, с. 105–106].

Велика питома вага завдань утвердження державності і самоідентифікації вимагала від владних структур молодій державі вироблення власної стратегії етнонаціонального розвитку і продуманої етнонаціональної, у тому числі мовної, політики. Обрана ними етнотериторіальна модель етнополітики виходила із завдань формування української ідентичності одночасно за територіально-громадянським та етнічним принципами. Етнічні пріоритети втілено у назві держави і символіці, у визначенні української мови як державної, у зобов'язанні держави сприяти консолідації та розвитку української нації, дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, що проживають поза межами держави.

Громадянський принцип забезпечувався визначенням українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади, а також єдиним громадянством, гарантуванням вільного розвитку, використання й захисту російської, інших мов національних меншин, зобов'язанням держави сприяти розвитку їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Закріплювалася недопустимість будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних і інших переконань, статі, етнічного та національного походження, мови, місця проживання тощо.

Отже, Україна обрала шлях формування політичної нації – як поліетнічної, полікультурної спільноти, об'єднаної єдиним громадянством. Обрала не спонтанно, а після тривалих і болісних суперечок і дискусій. Власне, у такому вигляді її етнонаціональна стратегія викристалізувалася на п'ятому році незалежності, на час прийняття Конституції. Домінуючі до того часу етнополітичні проекти мали присмак етноцентризму.

Отже, слід враховувати, що процес визначення національної ідентичності українців розпочався ще за часів Київської Русі, витримав утиски панівних держав, які і давали поштовхи для консолідації етносу та піднімали його на боротьбу за свою самобутність. Проголошення незалежності України у 1991 р. дало можливість кожному українцю визначитися, хто він є такий, а також з'являються і нові терміни політичної мови України, які можна простежити, аналізуючи положення Декларації про державний суверенітет (липень 1990) та Конституції України (1996 р.) У Декларації з'являються поняття «демократичне суспільство», «правова держава», «національні права», «народовладдя», «територіальне верховенство», «економічна самостійність»; розкривається зміст поняття «суверенітет» як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Вводиться поняття «самовизначення української нації». Свідомі ж громадяни повинні, усвідомивши крайнощі та небезпеки, які постають неминуче на шляху до відродження і розвитку національної культури, спрямувати духовну традицію в річище інноваційних процесів сучасного і майбутнього.

Поняття ідентичності й самоідентифікації є ключовими в соціальному аналізі, незалежно від того, йдеться про особу, групу чи соціум. Найстрашніші хвороби національної психіки походять від браку уявлень про ту нішу, яку займає група чи соціум у розмаїтому світі. А людина втрачає життєві орієнтири, коли випадає зі системи, здатної створювати для неї психологічний захист.

Багато мільйонів людей, констатує Е.Тоффлер, розпачливо шукають свою ідентичність. У цих пошуках формується загострене усвідомлення своєї індивідуальності – характерних якостей, що роблять нас унікальними. І наш імідж змінюється в міру того, як ми вимагаємо, щоб нас розглядали і з нами поводитися як із особистостями.

Нація, яка усвідомлює свою індивідуальність, сприймається світом як самодостатня цілісність. І навпаки – якщо суспільство вражене вірусом апатії, а в державі існують розбіжності щодо власної орієнтаційної налаштованості і пріоритетних цілей, їхній імідж буде негативним. Тому не потрібно соромитися свого походження, не потрібно цуратися

розмовляти рідною мовою, бо світова спільнота прийме нас як повноцінних лише тоді, коли ми станемо дійсно таки повноцінною нацією зі своїм власним історичним минулим, самобутнім теперішнім та світлим майбутнім.

-
1. Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №38.
  2. Білик Б.І. Етнокультурологія. Навч. посіб./Держ. академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2005.
  3. Декларація про державний суверенітет. Інфодиск. Законодавство України. – К., 2005.
  4. Дяченко О. В. Національна ідея в поглядах Олександра Кониського//Проблеми політичної історії України: Зб. наук. пр./ [О. Б. Шляхов та ін. (відп. ред.)]; Дніпропетровський національний ун-т. Історичний факультет. – Д.: ДНУ, 2006.
  5. Майборода О. М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії//Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006.
  6. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002.
  7. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К., 2005.
  8. Степико М.Т. Консолідація українського суспільства: феномен та чинники// Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2006.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті привертається увага до взаємопов'язаності таких відносно нових методів етнополітичних досліджень в Україні, як системний підхід і структурно-функціональний аналіз, що уможливають змістовну синхронізацію наукового пізнання загальнонаціональних та регіональних процесів державотворення і управління ними засобами етнополітичного менеджменту та ефективної етнонаціональної політики.

Ключові слова: *системний підхід, структурно-функціональний аналіз, інформаційно-аналітичний супровід, регіоналізація етнополітичних процесів, державна регіональна політика.*

Igor Zvarych. *The structurally functional analysis in the context of researching modern ethno-political processes. In the article come into a notice to the correlation of such new methods of ethno-political researches in Ukraine, as the systems approach and structurally functional analysis, that do possible rich in content synchronization of scientific cognition of national and regional processes of the state creation and management by facilities of ethno-political management and effective ethnonational policy.*

Key words: *the system approach, structurally functional analysis, informative-analytical accompaniment, regionalisation ethno-political processes, public regional policy.*

Важливість використання для дослідження етнополітичних процесів саме їх структурно-функціонального аналізу обумовлена насамперед тим, що він передбачає застосування інструментарію синергетичного типу, тобто врахування тих змінних параметрів, які справляють на етнополітичну сферу визначальний вплив. Такий підхід розширює можливості вдосконалення відповідних самоврядних соціальних систем, з'ясування конкретних особливостей зміни розвитку об'єктів державного управління, змісту та спрямованості інформації, ви-

явлення реальних джерел самоорганізаційної суспільної динаміки у цій сфері, підтримання дієвого зв'язку підсистем державного управління зі зовнішніми чинниками, встановлення типології державно-управлінського впливу з урахуванням екстремального і швидкоплинного розвитку тих чи інших подій у відповідних соціальних системах [1, с. 274].

Додатковою перевагою такого методологічного підходу є те, що він краще забезпечує можливість прослідкувати зміни у рівновазі позитивних і негативних симптомів етнополітичного розвитку. Тобто, власне на практиці допомагає відстежувати, як коливається співвідношення між організацією та самоорганізацією в державному регулюванні етонаціональних процесів. Саме завдяки цьому й уможлиблюється органічне сполучення методології наукового вивчення етнічних явищ і процесів і практичного управління ними з боку держави та суспільства.

При цьому структурно-функціональний аналіз доцільності тих чи інших механізмів державного регулювання у системах запобігання етнічним конфліктам відкриває перспективи для реалізації системного підходу у виявленні етноконфліктних ситуацій. Вони за своєю змістовною сутністю є не чим іншим, як своєрідним відображенням деструктивних процесів, що визрівають і розвиваються у середовищі етнічних спільнот. Тобто йдеться про виникнення у самоорганізаційному їх просторі, за певною аналогією з фізичною наукою, так званих «нерівних систем». За теорією І. Пригожина, така неврівноважена система здатна спонтанно і небезпечно еволюціонувати від зародкової стадії до стану вищої складності [2, с. 217].

Варто зазначити, що вибір принципів та методик аналітичних досліджень у галузі етнополітики є одним з ключових питань подальших владних рішень у цій чутливій сфері. У цьому контексті висловимо деякі міркування постановочного характеру, які стосуються досліджуваної проблематики в її синтезованому варіанті. Так, слід визнати, що визначення цілей державної політики, у тому числі в етнополітиці, обрання засобів, методів та відповідних інструментів досягнення поставленої мети вимагають виваженого наукового аналізу соціальних процесів, кваліфікованих прогнозів, оцінки альтернатив певного політичного курсу та програми дій. Розрив між політикою і знаннями справедливо оцінюється як одна з вад суспільного розвитку. Такий розрив веде

до ситуації, коли політика може помітно дистанціюватися від повсякденного життя людей, а справжні знання розчи- няються у вирі малозначних фактів [3, с. 314].

Відповідно, ефективне застосування системного підходу до аналізу етнополітичних процесів було б неможливим без використання сучасних інформаційних технологій. Так, починаючи з кінця 1990-х років у нашій державі дедалі більше уваги приділяється концепціям створення інформаційних систем забезпечення державного управління. Прийнято Національну програму інформатизації, що утвердила стратегію вирішення проблеми забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, національно-культурної та іншої діяльності. Вченими запропоновано прогресивні моделі інформаційного супроводу підготовки і прийняття державно-управлінських рішень, а це не лише відкриває можливості адаптуватися до інформаційного середовища будь-якої складності, а й уп- равляти ним, удосконалювати його мережі.

Що стосується географічних інформаційних систем, то вона включає у себе сучасні комп'ютерні технології збирання, обробки і подання просторово розподіленої інформації, що особливо важливо для розв'язання завдань територіального управління. Знання об'єктивних закономірностей етно- географічної поведінки населення дає, наприклад, змогу розробляти й впроваджувати в життя адекватну регіональну етнодемографічну політику [4, с. 162–163]. Загалом вико- ристання таких інформаційних систем-технологій створює оптимальні умови для комплексної експертизи та належного моніторингу об'єктів етносоціального характеру, базуючись на комплексних експертних оцінках і моніторингу-картогра- фуванні природно-кліматичних умов, етносоціальних, етно- демографічних, етнополітичних, етнокультурних, етноре- лігійних характеристиках народонаселення, а також на ана- лізі їхньої динаміки у розрізі адміністративно-територіаль- них одиниць, еволюційного розвитку того чи іншого регіону, економічної ефективності об'єктів його господарського ком- плексу, особливостей антропогенного навантаження на тери- торію, якості навколишнього середовища в ареалі етносоці- альної проблематики [5, с. 236–237].

Така методика максимально узгоджується з принципами структурно-функціонального аналізу як домінуючого та оптимально придатного для такого виду досліджень. Адже

вона передбачає не лише використання даних сучасної системології, а й дозволяє залучити до роботи моделі розгляду суспільних явищ в сукупності їхніх соціальних зв'язків, виявляти причинно-наслідкові впливи у поліаспектній взаємодії етнонаціонального розвитку і державного управління.

Суспільно-політичне становище України як поліетнічної країни у посткомуністичний період характеризується двома основними тенденціями. Перша із них полягає у посиленні самосвідомості етносів, передовсім українського, з поодальною актуалізацією ідеї національного самовизначення, друга – у зростанні громадянської та політичної свідомості українських громадян. Ці дві тенденції, залежно від тих чи інших детермінуючих чинників, здатні прогресувати в одночасовому вимірі, переходити у конфліктну стадію. Аналітична оцінка, що ґрунтується на структурно-функціональному підході до розгляду сучасних етнополітичних процесів, засвідчує, що наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. в поліетнічному середовищі України формувався консенсусний компроміс національно-етнічних і державно-політичних інтересів та цілей. За цієї моделі, як свідчить досвід багатьох поліетнічних держав, забезпечується дотримання належного балансу цих інтересів, підтримуються гарантії розвитку громадянського суспільства [6, с. 203-204].

При цьому і надалі слід об'єктивно враховувати тривалість існування «подвійної» свідомості, що характерна саме для тих осіб, котрі усвідомлюють себе представниками національних спільнот, відмінних від титульного етносу у конкретній державі. Але таку свідомість не можна сприймати як роз'єднану на окремі частини, асоціювати її з подвійною мораллю чи двозначною позицією. Допускати подібну оцінку жодним чином не можна. Адже така свідомість є органічним синтезом двох нерозривних компонентів – етнічного і громадянсько-політичного. Вона уособлює таке складне явище, як рівень національної самосвідомості, пройнятий взаємозалежністю та причинно-наслідковими взаємозв'язками етнічного і загальнонаціонального.

Аксіоматично, що сучасне управління етнополітичними процесами вимагає вироблення і дотримання відповідної політичної технології. А таку технологію, як підтверджує реальна практика, формує певна сукупність теоретичних напрацювань, розробка відповідних методик, дотримання пов'яза-

них з ними процедур. Все це зводиться до цілого комплексу конкретних заходів, ключовими з яких є такі:

- експертне оцінювання реального стану етнополітичної сфери, вчасне виявлення кризових збудників, з'ясування найгостріших проблемних питань, перспективних завдань і цілей;

- конструювання вірогідних варіантів досягнення мети, розгляд альтернативних можливостей;

- розроблення оптимально необхідних засобів, які забезпечують регулювання і координацію етнонаціональних процесів;

- проведення соціологічних опитувань та вибір оптимальних рішень на основі створення імітаційних моделей і аналізу громадської думки;

- вивчення кола потреб щодо правового, політичного і гуманітарного супроводження кожного з етапів розроблення та освоєння належних соціальних технологій;

- розробка комплексу дій і його затвердження (з визначенням форм та характеру взаємодії суб'єкта і об'єкта технологізації, ступеня використання методів управління та суб'єктивних умов найбільш ефективної реалізації застосовуваних технологій);

- уточнення і коригування програми для врахування в ході її виконання результатів моніторингу;

- виконання функції постійного контролю за ходом реалізації програми (забезпеченість відповідними методиками діагностики на проміжних стадіях її впровадження);

- узагальнюючий аналіз, підсумовуючий результати реалізації програми.

Результативна робота мережі, котра забезпечує належний рівень і змістовність структурно-функціонального аналізу процесів в етнополітичній сфері, безпосередньо пов'язана з кадровим і матеріально-технічним забезпеченням. Це насамперед стосується відповідних суб'єктів державного управління, результативність діяльності яких безпосередньо залежить від її підсилення найсучаснішим оперативним аналітичним апаратом і системою політичного консультування. Ключовою ланкою такого управління є системно-функціональне інформаційне обслуговування власне процесу прогнозування. За А. Гуржієм, «інформаційно-аналітичне забезпечення визначено сьогодні одним з найважливіших важелів

управління як на мікро-, так і на макрорівнях, є гарантією прийняття оптимальних рішень» [7, с. 5–7].

Водночас слід зазначити, що формування загальнодержавної системи інформаційно-аналітичного моделювання, як і загалом механізму експертно-аналітичної підтримки прийняття рішень в етнополітичній сфері – процес тривалий. Така діяльність, як це відбувається в інших поліетнічних державах, повинна підтримуватись і забезпечуватись належною професіоналізацією, фаховими кадрами аналітиків та експертів. Є також нагальна потреба у подальшій модернізації систем комунікацій, розробці базових кваліфікаційних вимог до аналітичних служб у державних органах як у центрі, так і в регіонах, організації мережі структурно-функціонального аналізу діяльності органів державного управління на основі багаторівневої структури, доцільний варіант якої запропонував А. Дегтяр [8, с. 36–39]. Така мережа може забезпечувати й етнополітичну сферу, враховуючи ту перевагу, що її структура уможливорює генерування, а також обробку широкого потоку інформації. Вона здатна накопичувати потрібні інформаційні матеріали задля їх використання працівниками усіх адміністративно-управлінських ланок, починаючи з районної. Стосовно розподілу функцій у межах цієї структурної мережі, що може охоплювати територію всієї держави, то він має бути зорієнтований передусім на досягнення гармонійної взаємозалежності систем аналітично-інформаційної підтримки у прийнятті управлінських рішень в умовах поліетнічної країни як на державному, так і на місцевому рівнях.

Окремо необхідно вказати на особливе місце в системі функціонально-аналітичного забезпечення державної етнополітики спеціально утвореної служби чи наділеної відповідними повноваженнями іншої виконавчої ланки держави з проведення етнологічного моніторингу, що розглядається нами як комплекс заходів зі збирання та обробки інформаційних матеріалів, які стосуються поточного стану і тенденцій розвитку тієї чи іншої національної меншини та особливостей міжетнічних відносин, відстеження негативних явищ і тенденцій у цій суспільній сфері, упередження й запобігання етноконфліктних ситуацій.

Загальновизнано, що ефективно діючий етнологічний моніторинг у мережі державного управління етнополітичною сферою на кілька порядків посилює надійність структурно-

функціонального аналізу всіх ключових з точки зору державної безпеки явищ і процесів, позаяк для прийняття якісних та виважених рішень у такій делікатній і складній гуманітарній царині, котрими є міжнаціональні стосунки, а також відносини між державним апаратом і етнічними спільнотами, мають бути враховані усі визначальні чинники. За чіткої роботи усіх учасників процесу результати моніторингів (у вигляді статистичної чи аналітичної інформації) можуть матеріалізуватися в такий інноваційний продукт, який позитивно впливатиме на ефективність державного управління.

Саме в означеній царині зв'язків і функціональних дій відбувається і реальне поєднання наукової теорії та практики. Адже для того, щоби здійснити якісь практичні заходи в етнополітичній сфері, необхідна досить значна підготовча робота, яка просто неможлива без належного науково-теоретичного та науково-експертного її супроводу. Сьогодні соціологи оперують певним набором емпіричних індикаторів стану етнічних спільнот у багатонаціональному середовищі, що базується на доступній статистиці загального характеру, результатах періодичних соціологічних опитувань громадської думки. Безумовно, має рацію П. Надолшній, який вважає, що для забезпечення комплексного етнологічного моніторингу корисними можуть бути такі індикатори:

- динаміка зміни чисельності конкретної етнічної спільноти;
- характеристики типів розселення та тенденцій міграцій етнічних спільнот;
- рівень урбанізованості національних меншин;
- розподіл у галузевій та соціально-професійній структурі населення за національною ознакою;
- динаміка демографічних характеристик етнічних спільнот;
- мовні характеристики етнічних спільнот;
- ступінь їхньої етнокультурної та етнополітичної мобілізованості;
- дані стосовно морально-психологічного стану етнічної спільноти [5, с. 236].

Практика засвідчує, що успішне застосування принципів системного та структурно-функціонального аналізу процесів у сфері етнонаціональних відносин, його належні ефективність та результативність значною мірою визначаються ре-

гіональними особливостями. Водночас, з позицій системного підходу саме область (а також Автономна Республіка Крим, міста Київ і Севастополь з їх спеціальним статутом) має всі ознаки локально орієнтованої територіальної (регіональної) системи з притаманними їй етнічним складом населення та інфраструктурою, до функціональної (основної цільової) підсистеми якої слід віднести відповідну частину географічного середовища (крім природних ресурсів, що використовуються у підсистемі, яка її забезпечує, зокрема у регіональній логістичній і соціально-комунальній інфраструктурі), більшість суб'єктів господарювання, в першу чергу малих і середніх, а також ту частину соціального середовища, що забезпечує розвиток як держави загалом, так і окремого регіону зокрема [9, с. 47–48].

Широкого поширення набула тут, серед іншого, практика реалізації державних і регіональних програм, створення регіонами власних комплексних заходів щодо відтворення, збереження та розвитку їхньої культурної специфіки, оптимізації міжетнічних відносин, запобігання та розв'язання конфліктних ситуацій, що, у свою чергу, актуалізує застосування, крім системного підходу, також програмно-цільового методу управління цими процесами в умовах регіоналізації і на локальному рівні.

Серед вчених набула поширення думка, що поняття «регіоналізація», «федералізація», «сепаратизм» є ключовими для тематики дослідження етнополітичних процесів. Вони складають один смисловий ряд, відбивають явища, пов'язані з поділом, диференціацією цілого на частини. Ці поняття відображають процеси, що відбуваються у сфері громадського та державного життя. Водночас кожне з них має свою специфіку, відтворює особливу якість. Їх евристична роль суттєво зростає на перехідному етапі розвитку суспільства і держави. Саме у цей період виразно проявляються відмінності у значенні та наслідках для суспільного життя, власне, процесів регіоналізації, як і федералізації та сепаратизму.

Практичне їх розгортання відбувається через реальних носіїв, суб'єктів соціальної дії – окремих осіб, політичні організації, громадські рухи, органи державної влади. Нерідко кожен із соціальних суб'єктів прагне надати їм вигідної для кожного з них спрямованості, яка суттєво відрізняється від намірів інших соціальних суб'єктів. Не є винятком щодо цього і українське суспільство. Проблеми щодо дер-

жавно-територіального устрою, регіоналізації, статусу територій виникли з перших же кроків демократизації, здійснення політики гласності в останні роки існування СРСР. Наслідком цього стало проведення на початку 1991 року референдуму в Криму про відновлення Кримської АРСР, а згодом і проголошення Верховною Радою України автономії Криму. Цей початковий період характерний тим, що на цьому етапі ще формувалися політичні партії, бракувало змістовного політико-теоретичного опрацювання питань федералізації та регіоналізації, не досить відчутно виявлялися і відмінності у підходах різних політичних сил до державно-територіального устрою країни. Проте ця тема дуже швидко актуалізувалась і політизувалась. Сьогодні в Україні заявили про себе й немало відвертих прихильників федералізації у взаємозв'язку з підвищенням ролі регіонів в економічному, соціальному, духовно-культурному і навіть політичному житті суспільства та держави. Є чимало й активних супротивників таких ідей.

При цьому не слід забувати, що особливістю класичної федеративної країни є те, що вона утворюється через об'єднання, союз земель, князівств, графств, кантонів, навіть держав. Природно, що до об'єднування в одну країну його учасники були цілісними суспільними організаціями й мали власну ідентичність, якісну своєрідність територій. Тому, утворивши федерацію, країни, які до неї входять, продовжують зберігати свої відмінні особливості. Проте, в останні десятиріччя федерації утворюються не лише шляхом об'єднання кількох унітарних держав. Внаслідок реалізації ідей децентралізації, що набули поширення в багатьох країнах світу, намітилася тенденція до утворення федерацій не тільки через об'єднання унітарних держав, але й внаслідок автономізації їх окремих територій. При цьому провідні мотиви автономізації в різних унітарних державах можуть істотно відрізнятись. Коли у Канаді – це мова (франко-канадці), то у Великій Британії – віровизнання (католики), в Іспанії і Франції – етнічність (баски, корсиканці). І якщо в цих країнах прагнення населення та правлячого класу до автономізації, федеративного устрою виявляються як тенденції, то в Бельгії вони вже знайшли своє відображення і в політико-правових нормах, що закріплені у її конституції.

Тому й в Україні є гостра потреба у широкій державній програмі проведення наукових досліджень стану та особли-

востей етнополітичних процесів у різних регіонах держави, ретельних прогнозах подальшого розвитку їхнього потенціалу. При цьому диференційний підхід до управління етнонаціональним розвитком регіонів означає, що застосування методу структурно-функціонального аналізу до таких специфічних об'єктів етнополітичного менеджменту мав би базуватися на найбільш характерних для тієї чи іншої території проявах етнополітичної активності. Адже, приміром, етнонаціональні тенденції за своїм змістом і спрямуванням у західних регіонах України помітно різняться від характеру таких процесів в Криму чи на Донбасі.

Підсумовуючи поданий огляд потенційних і практичних можливостей застосування системного підходу до регіонального контексту етнополітики та її структурно-функціонального аналізу, варто зазначити, що суперечливі тенденції динамічного розвитку етнополітичного простору держави, яким характерні як процеси консолідації етнічних спільнот, так і їхнє структурування і політизація, потребують постійних наукових досліджень, ґрунтовного осмислення та цілеспрямованого регулювання, розробки найбільш ефективних механізмів знаходження порозуміння між різними групами і категоріями етнічних та регіональних спільнот. При цьому вивчення різних аспектів і складових етнонаціональних процесів, базуючись на системному підході та структурно-функціональному аналізі, вимагає врахування усіх існуючих суперечностей (протиріч) сучасного розвитку етноспільнот, їхніх стосунків з іншими суб'єктами етнополітичних процесів. Важливо при цьому нагадати, що притаманні їм суперечності і протиріччя тісно взаємопов'язані з суперечностями та протиріччями інших суспільно-політичних явищ і процесів.

Є відчутною потреба у модернізації правового, організаційного та матеріально-технічного забезпечення державної етнонаціональної політики, вдосконаленні добору і підготовки висококваліфікованих менеджерів у цій галузі. Принципової ваги набуває впровадження у діяльність органів державного управління усіх рівнів моніторингу етнонаціональних процесів, оцінки загроз етнополітичних та міжетнічних конфліктів у контексті побудови на єдиній методологічній основі державної інформаційно-аналітичної системи. Ефективність такої роботи напряму залежить від компетенції кадрів, залучених до цієї державної справи.

Громадськість України протягом майже усіх років незалежності була свідком кадрової чехарди у головному органі виконавчої влади, який опікувався справами національних меншин. Передусім некомпетентність управлінських кадрів не лише у центрі, а й на місцях значною мірою стала причиною ухвалення непрофесійних рішень, що призвело до масових акцій протесту такої етнічної спільноти, як кримські татари, у 2000–2001 роках, що завдало відчутної шкоди у досягненні непорушності міжетнічної злагоди і міжнаціонального порозуміння в Україні.

Очевидно, є нагальна потреба в діяльності потужних регіональних (насамперед в місцях компактного поселення етнонаціональних спільнот) науково-дослідних центрів з актуальних питань міжнаціональних відносин та державної етнонаціональної політики. Ці підрозділи забезпечували б розробку відповідних програм етнорегіонів, допомагали виявленню етнонаціональних компонентів у їхніх соціально-економічних, духовно-культурних, демографічних і міграційних проблемах. Такий підхід до справи дозволив би досягти бажаного рівня структурно-функціонального аналізу міжнаціональних та етнополітичних процесів, за обов'язкового урахування особливостей того чи іншого об'єкта етнополітики. Кожен із них є фактично неповторним, тому це об'єктивно обумовлює і специфічність державного регулювання етнонаціональних процесів.

В Україні, безсумнівно, є державне розуміння того, що етносоціальні та етнополітичні об'єкти та процеси потребують регулярного вивчення і оцінювання у режимі постійного моніторингу. Тому на часі вирішення питання щодо створення загальнонаціональної, розгалуженої по всій державі інформаційно-аналітичної системи етносоціального та етнополітичного моніторингу і прогнозування ймовірних ризиків етнополітичних та міжетнічних конфліктних ситуацій. Усе це, у свою чергу, потребує належного нормативно-правового забезпечення цієї важливої ділянки суспільного життя, що особливо стосується його регіональних аспектів.

---

1. Надолішній П. І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (теоретико-методологічний аналіз): Монографія / Петро Іванович Надолішній – К., Одеса: Вид-во УАДУ; Астропринт, 1999. – 304 с.

2. Пригожин И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени / Илья Пригожин; пер. с англ. Ю. А. Данилова; ред. В. И. Аршинов. – М.: Изд. группа «Прогресс», 1999. – 265 с.
3. Накасонэ Я. После «холодной войны» / Ясухиро Накасонэ.– М.: Мысль, 1993. – 314 с.
4. Светличный А. А. Географические информационные системы: технология и приложения / А. А. Светличный, В. Н. Андерсон, С.В. Плотницкий – Одесса: Астропринт, 1997. – 196 с.
5. Надолішній П. І. Етнопольський фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Монографія / Петро Іванович Надолішній. – К., Вид-воУАДУ, 1998. – 264 с.
6. Курас І. Ф. Етнопольтологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
7. III Международная научно-практическая конференция «Информация, анализ, прогноз – стратегические рычаги эффективного государственного управления» / Укр. ин-т научно-техн. и эконом. информ. – К.: УкрИНТЭИ, 2002. – 216 с.
8. Дегтяр А. О. Організаційне забезпечення інформаційно-аналітичного обслуговування органів державної влади в процесі прийняття і реалізації державно-управлінських рішень / А. О. Дегтяр //Статистика України. – 2003. – №2 (21). – С. 36–39.
9. Зварич І. Т. Державне регулювання економічного зростання: Інститути, механізми, інфраструктура (регіональний зріз): Навч. посіб. / Ігор Теодорович Зварич. – К.: Вид-во «АртЕк», 2009. – 416 с.

ПРОБЛЕМАТИКА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ТА СУБ'ЄКТНОСТІ
В НАУКОВІЙ ТА ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНІЙ
ДУМЦІ ФІНО-УГОРСЬКИХ НАРОДІВ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті розглянуті процеси формування ідентифікації в царській, Радянській та пострадянській Росії. Міфотворчість та формування національної свідомості у територіальних автономіях – суб'єктах Російської Федерації, розглянуто у теоретико-методологічному контексті колоніальних досліджень.

Ключові слова: ідентичності, міфотворчість, постколоніальний дискурс, етнічні цінності, культурна еліта, фіно-угорські народи, суб'єктність.

Nadiya Yefimishch. Problems of Identities and Subjectness in Scholarly and Socio-Political Thought of Finn-Ugric Peoples in the 20th through 21st centuries. The Article deals with Processes of Identity Shaping in Ethnopolitical Context of Tsarist, Soviet and Post-Soviet Russia. Mythmaking and Shaping of National Self-Consciousness in Territorial Units of Russia Federation are Consired within Conceptual al Framework of Colonial Studies.

Key words: Identifies, Mythmaking, (Post) colonial Discourse, Ethnic values, Cultural Elite, Finn-Ugric Community, Territorial Subjectness.

Для адекватного розуміння сучасних ідентифікаційних процесів у спільнотах фіно-угорських народів необхідно не тільки звільнитися від надмірної ідеологізації, але і подивитися на проблему їхнього формування на широкому історичному тлі.

Фіно-угри, не встигнувши створити власної державності, ще на зорі своєї історії, на стадії виходу з первісного стану і завершення етногенезу, виявилися в орбіті геополітичних інтересів значно сильніших і чисельніших, краще озброєних і більш у військовому відношенні організованих сусідів: германців, слов'ян, тюрків. Тобто їхній іманентний, внутрішній соціально-політичний розвиток був перекритий зовнішнім чинником, пов'язаним зі включенням цих народів у дер-

жавні утворення інших народів, які перебували на вищому рівні розвитку, в той час як вони самі усе ще перебували в стані стагнації.

Вепси, карели, комі, іжора, водь, частково ести, саами, мордва, удмурти, «черемиси» (марі), «югра» (ханті і мансі) ще з часу Київської і Новгородської Русі виявилися в епіцентрі слов'янської воєнно-торговельної та колонізаційної експансії. Згодом західні фіно-угорські племена (фіни, ести, ліви, частково карели, саами) випробували на собі загарбницькі устремління німецьких, шведських і данських завойовників. На південно-східній окраїні фіно-угорського ареалу знаходився і наступав войовничий тюркський світ – хазари, волзько-камські булгари, татаро-монголи, тому східні угро-фіни (більша частина мордви, черемис, удмуртів, хантів і мансі) потрапили в зону державотворення тюркських завойовників і опинилися у сфері впливу тюркського Сходу.

Після включення до складу Російської держави насильство в сполученні з більш тонкими формами пригноблення супроводжувало фіно-угрів у встановленні нового адміністративного управління і в політиці християнізації, тобто в насадженні чужої державної релігії. На початку XVIII століття за Ніштадтським миром до Росії від Швеції були приєднані естонці, ліви, іжора, водь, інгерманландські фіни, частина карел, а ще через століття Росія відібрала у Швеції Фінляндію.

У Російській імперії, попри багатонаціональний склад її населення, адміністративне улаштування зовсім не враховувало розселення народів, етнічний склад населення регіонів. Райони їх компактного проживання були штучно розірвані між різними адміністративними одиницями, і тільки фіни серед всіх підданих імперії мали автономну державність.

Суспільні процеси у фіно-угорських народностей в Російській імперії розвивалися повільно, оскільки вони не мали можливості жити в містах. Таким чином ці народи виявилися етносами з неповною соціальною структурою – суто селянськими народностями, що негативно впливало на етнополітичний розвиток, бо у таких народів немає соціальної сили, здатної порушити суспільно-політичні проблеми, тим більше питання національного самовизначення, автономії, державності.

Початок розвалу патріархальних засад, зародження товарно-ринкових відносин, які ведуть до формування буржуазної громадської структури, у фіно-угрів Росії належить до

кінця ХІХ – початку ХХ століття. В той час почалося і зародження нової соціальної сили – нечисленної національної інтелігенції, яка висунула завдання самовизначення і досягнення автономії.

Лютнева революція та падіння імперської влади в Росії викликали у активної, освіченої частини фіно-угорських народів великі надії на демократичне оновлення життя і національне відродження. Просвітницька інтелігенція почала вести активну суспільну роботу, окреслила широку програму національного розвитку рідного народу, стала каталізатором народного самоусвідомлення.

Після Жовтневого перевороту, в ході якого більшовики проголосили право на самовизначення всіх народів Росії, національні рухи і організації фіно-угрів Росії висловилися на підтримку радянської влади, але при цьому питання автономії не відразу виявилися в фокусі уваги. Вперше ця проблема для марійців, удмуртів, мордві виявилася значимою у зв'язку з проголошенням Татаро-Башкирської Радянської республіки весною 1918 року, але події громадянської війни відсунули її вирішення. Тільки на завершальному етапі громадянської війни питання знову стало актуальним.

Здійснення права на автономію окремих фіно-угорських народів мало свої особливості. Частина карельського національного руху, наприклад, виступала за незалежність, вважаючи, що «Карелія сама повинна вирішувати свої справи і відокремитися від Росії», в кінцевому рахунку, маючи на увазі створення спільної з фінами незалежної держави. Щоб запобігти цьому, 8 червня 1920 року був прийнятий декрет ВЦК про створення Карельської Трудової Комуни, невдовзі були створені «Всекарельський з'їзд представників трудящих карел» і Карельський ревком.

Інший порядок заходів був проведений стосовно марійської і удмуртської автономії. 4 листопада 1920 року було проголошено про створення автономії, пізніше визначені території і лише згодом створені ревкоми. У комі був третій варіант: спочатку, у січні 1921 року, створений ревком, а сама автономна область проголошена 22 серпня.

Декретами згори були створені автономії в обмеженій формі автономних областей карельського, марійського, удмуртського, комі народів. Ці народи були слабо організовані, демократичні національні організації на хвилі демократичного етапу революції у більшості із них не були ство-

рені. Органи, які були в період створення автономії (національні відділи при Наркомнаці, національні секції при комуністичних партійних комітетах і виконкомах Рад) були повністю під більшовицьким партійним контролем.

Статус автономних республік в утвореному більшовиками СРСР був вищим наявного в фіно-угорських народів статусу автономних областей. Якщо стосовно Карельської Трудової Комуни в 1923 році така можливість була реалізована, то стосовно інших територій – ні.

Наприкінці 1928 року в СРСР була перекроєна територіально-адміністративна система управління та функціонування органів влади, оскільки губернії були скасовані, створені області і краї. Автономна Марійська область і Удмуртська автономна область, разом з Чуваською АРСР, включалися до складу Нижегородського краю. Комі АО входила до складу Північного. Мордовський округ (з 1930 року – автономна область) – до складу Середньо-Волзького краю, що зумовлювало значне скорочення і без того обмежених прав і повноважень автономних областей, особливо у питаннях фінансування.

Особливістю 20-х – першої половини 30-х років було поєднання територіальної автономії з екстериторіальною культурно-національною автономією, що було ліквідовано в 1937 році. Позитивним було і адміністративне самовизначення народів, які не мали автономії (Вінницький вепський район в Ленінградській області), а також створення для відірваних від основної етнічної маси груп утворень у формі національних районів і сільрад (карели у Тверській області, марійці в Башкирії, мордва в Оренбурзькій області, естонці в Псковській області і в Сибіру, фіни в Ленінградській області і т. д.). Така форма самовизначення відіграла позитивну роль і в розвитку іжори, інгерманландських фінів, кольських саамі, але і вона після 1937 року була ліквідована.

У середині 30-х років автономні області як форми самовизначення фіно-угорських народів були перетворені в автономні республіки (в 1934 році Мордовська і Удмуртська, в 1936 році – Комі і Марійська, а Карельська – ще в 1923 році). Фактично в 20-х роках автономні області мали певну самостійність у вирішенні деяких питань (зокрема, у сфері культури і освіти), яку втратили, перетворившись в республіки (бо це був час кінцевого утвердження командно-адміністративної системи з жорсткою централізацією).

Нововведення обмежилося лише зовнішніми декораціями. Такими нововведеннями були прийняття формальних Конституцій, які дослівно повторювали Основні закони СРСР і РРФСР.

У післявоєнні роки радянська індустріальна, міграційна, демографічна політика призвела до скорочення питомої ваги фіно-угрів Росії в «своїх» національно-державних утвореннях. Вони там виявилися національною меншістю. За матеріалами перепису 1989 року було: марі – 43,3%, мордва – 32,5%, удмурти – 30,9%, комі – 23,3%, карели – 9,9%, ханти і мансі разом – 1,4%. Тільки комі-перм'яки становили виняток, займаючи в населенні округу 60,2%. При цьому для більшості фіно-угорських народів характерний високий рівень діаспоризації: 72,8% мордви, 51,7% марійців, 47,2% хантів, 39,7% карелів, 37,3% комі-перм'яків, 33,5% удмуртів, 22,4% мансі, 15,4% комі – проживають за межами «своїх» республік і округів.

Рух солідарності фіно-угорських народів став важливою віхою в історії громадських, політичних та інших рухів на пострадянському просторі як позитивний приклад міжетнічного співробітництва. У зв'язку з цим великий інтерес становить ретроспективний погляд на історичний досвід фіно-угорських народів Росії, узагальнення їх історичного досвіду – як позитивного, так і негативного, як в узагальнюючому вигляді, так і щодо конкретних народів і територій.

Історіографія проблеми національної державності фіно-угорських народів Росії, історичного досвіду їх автономного національно-державного будівництва та формування ідентичності у рамках територіальних утворень досить багата. Першими публікаціями на цю тему були статті активних учасників тих подій, оприлюднені в 1920–1930-х роках в ювілейних збірниках, присвячених 5-й, 10-й, 15-й роковинам автономій, в різноманітних краєзнавчих журналах і збірниках.

У цих матеріалах міститься досить багатий фактичний матеріал, розповідається про конкретні справи національних організацій і значних суспільно-політичних діячів. Події в них описувалися загалом близько до історичної правди, хоча вже з початку 30-х років в такі публікації проникли партійно-політичні оцінки в дусі свого часу. Більше того, представників передової демократичної інтелігенції фіно-угорських народів було звинувачено в тому, що вони хотіли створити «буржуазно-демократичні держави» своїх народів, відділити

їх від СРСР і приєднати до Фінляндії або – як мінімум – створити Федерацію фіно-угорських республік під протекторатом Фінляндії [1].

Після XX з'їзду КПРС, з реабілітацією багатьох активних національних діячів, стало можливим писати більш правдиву історію, з поверненням в історичну канву багатьох імен, але і до теперішнього часу у висвітленні цієї проблематики залишилося немало «білих плям» і присутнє велике нашарування ідеологізації й ідеалізації більшовицької політики.

Утім, як показав історичний досвід, часткова десталінізація не повернула фіно-угорським автономіям тих повноважень, які вони мали у 1925–1930 роках і не привели до розширення фіно-угорського етнокультурного простору, зокрема у таких аспектах, як створення національної вищої школи, численної міської еліти, потужної та авторитетної преси. Як свідчить перебіг подій останніх двох десятиріч, попри важливу роль територіальних автономій для збереження етнічних ідентичностей фіно-угрів асиміляційні процеси не лише не припинено, але можна говорити і про ревіталізацію локальних ідентичностей у межах автономій: комі-іжемців у Республіці Комі, бесермян в Удмуртії, гірських марійців у Марій Ел. Найбільш очевидним цей процес є у Мордовії, де ерзянсько-мокшанський дуалізм набув, до певної міри, форм конфронтації. Значно посилилося також мовно-культурна фрагментація серед карел (північні карели, людіки та лівіки). Процеси фрагментації, на думку Ю. Шабаява, пов'язані з дивідендами, як і політичні антрепренери нових спільнот можуть отримати від статусу корінних нечисленних народів у контексті розвитку євро регіонів, співпраці Росії – ЄС тощо.

Аналогічно розвиваються нові регіональні ідентичності серед росіян, що переплітаються з формуванням локальних ідентичностей у фіно-угорських регіонах Росії. Ці ідентичності на Північному Заході Росії пов'язують з міфологемою історичної спадщини Великого Новгороду як альтернативи Москви. Центрами формування нових російськомовних ідентичностей є Архангельськ та Санкт-Петербург. Притому формами вияву можуть бути як новітні етнічні ідентичності під час перепису («помори»), так і міфи про вільне європейське місто Санкт-Петербург, поліетнічну Інгерманландію, наближений до Скандинавії регіон Мурману. Нові ідентичності, крім родоводу від Новгороду, обов'язково

акцентують на особливих зв'язках з Заходом (Швецією, Норвегією, Фінляндією), місцевими фіно-уграми, духовній культурі, пов'язаній зі старообрядцями, та свободою від кріпацтва, і навіть на мові («поморська говоря»). Ці особливості нових ідентичностей на Північному Заході Росії надають їм рис подібності до «русинського руху». Характерно, що у Санкт-Петербурзі у 1999 р. був проведений круглий стіл, де обговорювалася книга українського науковця Р. Кіся «Фінал Третього Риму». Серед речників нових ідентичностей у Санкт-Петербурзі можна виділити відомих журналістів Д. Коцюбинського, Л. Гавриліну та О. Вертячих. В Архангельську «поморська» ідея набула поширення серед кіл місцевої культурної та політичної еліти.

Як правило, представники національних організацій фіно-угрів Росії відкидають регіоналістський, тим більше сепаратистський російськомовний дискурс.

Для історії ідей у Північно-Західному регіоні Росії ендемічним є антикарельський та антикомі нарративи архангельських еліт. Подібно до 1920-х років ці еліти виступають (нині як речники «поморської ідеї») з твердженням про «штучність» Карелії та Комі як самодостатніх територіальних одиниць.

Живучість цього та інших нарративів, що залишаються актуальними упродовж останніх десятиріч, викликає потребу в інших поясненнях слабкості фіно-угорського національного дискурсу, ніж ті, що було запропоновано раніше у рамках постмарксистських підходів.

Значну роль у переосмисленні ідейно-теоретичної спадщини фіно-угорських народів відіграло впровадження теоретико-методологічних підходів постколоніальних студій як інноваційного засобу дослідження формування модерних ідентичностей фіно-угрів Росії.

У працях Е. Саїда, Б. Андерсона, Р. Сеймура, Р. Суні, Р. Шреда, Т. Мартина та інших західних науковців загальні питання кризи колоніальних імперій пов'язано з колоніальним та антиколоніальним дискурсом у Російській імперії, Радянському Союзі та на постколоніальному просторі. Оскільки наукова школа С. Лаллукки (Фінляндія) об'єднує у парадигмі досліджень формування національних рухів фіно-угрів Росії, тюркських народів Поволжя, а також українців та білорусів, то дослідження генези білоруського націоналізму В. Булгакова, здійснене в Інституті філософії НАН

України, містить чимало положень, що актуальні і для вивчення національної ідеології фіно-угрів Росії [2].

На думку науковців, генеза колоніального дискурсу серед фіно-угорських народів Росії, що у своїй еволюції привів до появи міфологем національного відродження, була пов'язана з потребою посилення цілісності імперії у другій половині XIX сторіччя. Амбіційний проект розбудови нової загальноросійської ідентичності був пов'язаний з асиміляцією менших і політично слабких етнічних спільнот, особливо тих, серед яких формально домінувало православ'я – українців, білорусів, фіно-угрів – у внутрішніх регіонах Росії. Щоб їх асимілювати, треба було спочатку розпізнати їх як особливі національності. Починаючи від 1880-х років, православне селянство (у тому числі фіно-угорське) сприймається як опора трону, резерв російського націоналізму. За цих умов фіно-угорські народи Поволжя розглядаються як об'єкт у боротьбі з ісламом, а карели – у боротьбі з лютееранством та фінським націоналізмом, що активно розвивався [3].

Імперсько-колоніальне моделювання фіно-угорських регіонів відбувалося з використанням позитивістської науки і воно поєднувало дві суперечливі тенденції. З одного боку, імперія продовжувала конструювання і опис Поволжя, Карелії та «Зирянського краю» за допомогою вже апробованих нарративних моделей, образів і тропів, пов'язуючи їх з усім застарілим, сільським, примітивним, диким та язичницьким. Культурі метрополії вона приписувала контрастну позицію інтелектуальної переваги, пов'язаної зі силою, авторитетом, просвітою та сучасністю. Разом з тим, позитивістська наука почала виробляти знання щодо фіно-угорських регіонів, яке кардинально розширювало уявлення про них і ставило імперію перед викликом, що це знання буде використане для побудови альтернативних політичних ідеологій. Поява нових парадигм, наприклад, у мовознавстві, етнографії, культурній антропології та географії не лише примушувала місцеве суспільство усвідомлювати існування «Зирянського краю», «Біломорської Карелії» тощо, але також стимулювала владу до використання у своїй риториці наукової термінології, введення щодо цих регіонів щораз нових уявлень у масовій свідомості. Часом, як у випадку орієнталіста Г. Литкіна, автора відомої праці «Зирянський край за єпископів пермських», словників та численних наукових

розвідок, нові презентації виходили за рамки колоніального поля і мали явно націоналістичне спрямування. Характерно, що вірноповіданий Г. Литкін сприймався за радянської доби калмицькими науковцями як представник пригнобленого братнього народу (тобто комі), що відкрив російській науці пам'ятки буддистської (калмицької) думки. Аналогічно І. Куратов, перший професійний поет та публіцист комі, став відомим у радянський період своїми презентаціями культури народів Центральної Азії, з якими він стикався як військовий юрист і представник офіційних бюрократичних структур імперії.

Знання про фіно-угрів, для формування яких почала функціонувати спеціальна інфраструктура (університети – зокрема Казанський, установи Академії наук, наукові товариства, аналітичні служби силових міністерств), використовувалися для виправдання діяльності, спрямованої на захист російської держави, російської експансії, імперської цивілізації, цінностей, інтересів та цілей. Однак саме завдяки продукуванню знання, яке можна верифікувати у позитивістський спосіб, ми зобов'язані об'єктивними відкриттями, пов'язаними з публікацією карт і джерел, кодифікацією історичних пам'яток і написанням словників.

Конструювання нових імперських регіонів та виділення фіно-угрів з маси «іногородців» як етнічної категорії виявилося достатньо амбівалентним, тому що конструювання національної традиції навіть з явно утилітарними цілями може бути використано націоналістами для своїх власних цілей. Російський колоніалізм не лише створив конструктивний кістяк уявлень і виробив достатню кількість наукового знання про фіно-угорські регіони, але постійним потоком інформації пробуджував уяву і сприяв відповідній рефлексії. Слід зауважити, що вже в 1920-і роки дискусії з приводу етнографічних кордонів у регіоні розселення фіно-угрів обов'язково супроводжувалися апеляціями до карт Ріттіха, а політична у своїй основі дискусія про об'єднання комі-зірян та комі-перм'яків не могла оминати доробок дореволюційних етнографів, які ґрунтовно досліджували спільні та особливі риси обох етносів.

Для колоніального дискурсу була характерною презентація фіно-угрів як неповноцінних, нездатних виступати від власного імені.

Подібним концептам слугували як географія – місця проживання фіно-угрів змальовувалися як дикі та малоДОС-тупні, так і культурна антропология. Фіно-угри змальовувалися як розумово неповноцінні, непривабливі, фізично ущербні, приречені на асиміляцію. Їхні мови у рамках колоніального нарративу оголошувалися недорозвиненими, вірування архаїчними, звичаї та побут – дикими та вульгарними. Як відомо, протистояння на цьому фронті і формування контрнарративу почалося з епохою експедицій, що їх організувало Фінське товариство, а також Угорська академія наук [4]. Наратив М. Кастрена та Б. Мункачі мав очевидну антиколоніальну спрямованість. Російська громадськість таким чином отримала живу «західну» альтернативу імперському дискурсу, що у подальшому мало свої наслідки для перебігу Мултанської справи 1892 – 1896 років, діяльності семінарії Ільмінського або мордовських зацікавлень М. Горького.

Ми можемо констатувати, що поборовання колоніальних стереотипів у громадсько-політичній думці комі почалося від П. Сорокіна та К. Жакова і триває до сьогодні. Як свідчать матеріали преси найбільшого фіно-угорського етносу – ерзі і найменшого – воді, цей процес у ХХІ сторіччі охопив усі фіно-угорські етноси Росії.

Якщо білоруський національний рух відставав від Українського, згідно з оцінкою В. Булгакова, на 60–80 років, то ми можемо припустити, що національний рух фіно-угрів Росії відставав від білоруського ще на 10–12 років.

Першим твором марійської літератури, який постулював ідеї національного відродження, став вірш С. Чавайна «Гай» («Ото»), написаний у 1505 р. Першою газетою удмуртською та марійською мовами стали «Вісті з війни» (1915–1917). До цього ж періоду, безпосередньо перед Першою світовою війною і в її ході, належать і твори удмуртської літератури, що, на думку К. Герда, мали антиколоніальне спрямування. Що стосується культури комі, то численні міфологізаторські трактовки її ідеологічного гла радянської доби заважало реально оцінити справжні позиції її представників.

Було міфологізовано позицію К. Жакова, П. Сорокіна та І. Мосшега. На наш погляд, ми можемо говорити про свого роду лінгво- та літературоцентризм у національній ідеології удмуртів та марійців і про менше значення мови у національній ідеології комі, де можна скоріше говорити про міфоцентризм.

Як слушно стверджував К. Герд у статті «Вотяцька література», опублікованій у часописі «Комі му», удмуртська література була однією з найбільш потужних серед фіно-угорських народів. Те саме можна сказати і про марійську, до того як усіх членів спілки письменників Марійської АРСР було фізично знищено у 1937 роки часто разом з родинами [5]. Утім роль національної мови і літератури серед удмуртів та марійців і сьогодні вища, ніж серед комі, мордві чи карел. Цю тенденцію було започатковано ще на початку ХХ сторіччя, коли саме марійці та удмурти займали провідні позиції серед фіно-угрів Росії щодо розвитку художньої літератури та преси національними мовами. І саме для С. Чавайна чи К. Герда літературна творчість сприймалася як звільнення. Створення літератури національною мовою стало своєрідною формою боротьби за самоповагу і символізувало розрив із засвоєним комплексом неповноцінності, що був наслідком культурної колонізації. Створена поетами та письменниками література повинна дати імпульс, щоб розбудити народ, спростувати нав'язані колоніальною ідеологією уявлення, колоніальні міфи, які його принижують. На думку К. Санукова та К. Кулікова, саме удмуртські та марійські літератори започаткували дискусії щодо нації та взаємин між колонією та імперією у їхньому національному контексті і висунули вимогу створення альтернативного канону і витіснення цим панівного канону. К. Герд усвідомлював, що національна свідомість є конструкцією, яка складається з набору цінностей. Щоб наповнювати його специфічним (історичним, етнографічним і т.д.) змістом і надати тим самим національній культурі цілісності, національна еліта повинна створити їх у процесі культурної, політичної та інтелектуальної комунікації.

Для сучасного марійського дискурсу характерне твердження про те, що національна свідомість має потребу у постійному контакті, підтримці, зовнішній соціальній легалізації. Ще засновник марійської літератури С. Чавайн вважав, що національна свідомість згасає, коли замість розвитку національної культури відбувається її симуляція та імітація. Як показали події 2005 року у Марій Ел, погляди С. Чавайна поділяють і модерні марійські націоналісти. Представники марійської інтелігенції звернули увагу міжнародних організацій, зокрема Парламентської асамблеї Ради Європи, на фактичне згасання національної культури в Марій

Ел. В. Козлов (Лайд Шем'єр), К. Сануков та інші представники марійського національного руху виступили з твердженням, що для зведення національної культури нанівець нині вже не треба фізично знищувати її речників. Знищення національної мови, яка є найважливішим інструментом національної культури, може бути здійснено через імітацію та симуляцію її повноправного існування, що і відбувалося у Марій Ел.

На відміну від марійців та удмуртів, національна ідеологія комі розвивалася навколо історичного міфу. Цьому сприяли певні історичні обставини, зокрема відсутність у комі до революції преси національною мовою, а також сильних літературних традицій національною мовою. Твори І. Куратова було введено в обіг і повернуто із забуття завдяки зусиллям П. Сорокіна та К. Жакова, які самі, так само як і І. Мосшег, мовою комі не писали. Утім, саме Сорокін виступив з аргументованим контрколоніальним нарративом, а К. Жаков та І. Мосшег виступили з політичним баченням історії комі. Колоніальний нарратив демагогічно стверджував, що комі, які представлені лише селянством, не мають політичної свідомості та національної долі. Жаков та Мосшег відкинули цей імперський монолог та притаманні йому асиміляторські претензії. Вони протиставили йому метаісторію комі, універсальну схему історичного розвитку, що можна трактувати як підрив імперської історіографії.

Історичні погляди Жакова, його історіософія не були пов'язані з позитивістськими обмеженнями. Його завдання полягало в тому щоб розчаклувати історію комі і примусити її грати глибинну унікальну роль – відродити, вилікувати та звільнити народ, який має стати справжнім творцем свого духовного відродження. «Зирянський край», від самого початку колоніальна територія, націоналізується Жаковим, а згодом і Мосшегом за допомогою історії як скарбниці колективної пам'яті, що відкривається у специфічно міфологічному ракурсі. К. Жаков та І. Мосшег перебували у складному становищі, оскільки відсутність політичних утворень на території комі примушувала їх шукати приклади ранньої політичної свідомості комі у глибокій історії. При цьому доленосні події мали відбуватися у XIII–XIV сторіччях. Єдино можливим рішенням у такій ситуації було зміщення історичних акцентів та міфологізація історичних подій – щоб надати їм певного внутрішнього сенсу, який дає глибоке від-

чуття історичної долі і колективної думки. Національний ідеолог повинен реставрувати «розібране» в часі національне тіло, тобто стати політичним археологом, заново відкрити національну історію та творчо підтвердити історичний зв'язок нації з її героїчним минулим.

Вихоплені І. Мосшегом з минулого події, що нібито підтверджували існування квітучої Біармії, насправді сигналізували про відродження народу комі у майбутньому [6]. Така історія дозволяє кваліфікувати як національні різні феномени – військові подвиги Пама та інших напівлегендарних язичницьких ватажків, алфавіт винайдений Стефаном Пермським, селянські обряди, етнографічні ритуали, пермську дерев'яну скульптуру, а також надавати трансцендентного значення звичайним історичним подіям.

Месіанізм, притаманний ідеї Біармії, несхожий на месіанізм сильних народів. Місія комі полягає у збереженні балансу між людиною і природою, що, на думку К. Жакова, стане головною проблемою модерної доби.

Однак для національних ідеологій фіно-угрів у 1920-х роках в СРСР був притаманний також пролетарський месіанізм щодо фіно-угорських народів Заходу. У Карелії керівництво республіки очолили Е. Гюлінг та інші «червоні фіни», що прибули з метою створення бази для відвоювання великої пролетарської Фінляндії. Завдяки їхнім зусиллям, на думку Я. Ругоева, висловлену ним у 1991 р., у Карелії у 1920-х та початку 1930-х років були створені оптимальні умови для демографічного, культурного та економічного розвитку корінного населення [7]. Розквіт Карелії надихав також чільних діячів культури автономій Поволжя – Приуралля, зокрема К. Герда, В. Литкіна, В. Налімова, О. Грена, які у численних публікаціях наголошували на розквіті культур фіно-угрів у СРСР і на потребі зближення з народами Фінляндії, Естонії та Угорщини для того, щоб у майбутньому комуністичному суспільстві передати їм досвід СРСР у поборюванні не лише соціальної експлуатації, але також великодержавного колоніального імперського дискурсу, притаманного старій Росії. Створення нової лексики, кодифікації мов, запровадження латинського алфавіту розглядалося ними саме у цьому контексті. Репресії щодо фіно-угорської інтелігенції в СРСР у 1930-х роках, що зруйнували потенціал відродження, нині сприймаються як одна з віх реального, а не міфічного історичного шляху фіно-угрів Росії.

1. Терюков А.И. Дело «СОФИН» и советско-финляндские отношения в конце 1920-х – начала 1930-х годов/Розсип и Финляндия в XX веке. К 80-летию независимости Финляндской Республики. – СПб., 1997 – 223–231 с.
2. Див.: Булгаков В. История белорусского национализма. – Вильнюс: Институт белорусистики, 2006.
3. Див.: «Финнизаторы» и «обрусители». Документы по истории борьбы за влияние в Карелии (конец XIX–начало XX вв.) Составление и вступительная статья В.И Мусаева/Финно-угорские народы России. Проблемы истории и культуры. Журнал истории и культуры России и Восточной Европы–№ 10.– Санкт-Петербург, 2007– 47–72 с.
4. Лаллукка С. Наследие академика Шагрена и некоторые задачи изучения финно-угорских народов/Финно-угроведение, 1995.– №1–55–61 с.
5. Див.:Кузнецов Н.С. Из мрака.–Ижевск.1994.
6. Див.: Мосшег И. Коми народ как участник в мировой торговле в прошлом //Коми му 1926.–№4.
Там само. Свидетельства о древнем величии и культуре народа коми//Коми му, 1927.–№4–5.6–7.
7. Див.: Такала И.Р. Финны в Карелии и в России: Возникновение и гибель диаспоры.–СПб., 2002.

ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Стаття присвячена аналізу особливостей політики Центральної Ради щодо єврейських національних громад у період з кінця 1917 – початку 1918 р.

S. Kalyan. Policy of the Tsentral'na Rada on the Jewish national community. It must be pointed out that extremely difficult political, social and economic circumstances the revived Ukrainian state was searching and found the way to optimally settle rather challenging ethnic problem inherited from the Russian Empire. Ukrainian People's Republic (UPR) government already in emigration, approved of legal acts on the rights of national minorities. It proves that the Directory continued tolerant ethnic policy which met the interests of Jewish Community. Jewish national secretariat was created which opposed the revival of the Ministry of Jewish affairs. The Directory tried to reach a compromise in an international struggle of Jewish political parties. Thus the conclusion to make is: during UPR's existence the basis for free national development of Jewish minority in Ukraine was laid and political steps to implement them were taken.

Об'єктом дослідження є політичне становище єврейської національної меншини в умовах української державності, а безпосередньо предметом закономірності формування зміни та розвитку їх політичного становища у 1917–1920 рр.

Метою дослідження є комплексний науковий аналіз особливостей політичного становища єврейської спільноти на різних етапах розвитку України.

Актуальність цієї статті зумовлена тим, що дослідження має сприяти накопиченню та аналізу політичних знань не тільки у галузі єврейської політичної думки у межах обраного періоду, але й української, російської і, зрештою, ізраїльської.

Проблеми єврейської національної меншини у Росії і в Україні знайшли своє відображення у наукових розробках вітчизняних та зарубіжних дослідників. Ще дореволюційні автори С. Дубнов, Ю. Гессен вказували на цілеспрямовану

політику Росії стосовно єврейського населення. Вона втілювалася у складну систему правових обмежень і вражає не стільки своєю несправедливістю і жорстокістю, скільки обмеженою бездарністю.

Потрібно враховувати поліетнічний фактор тогочасної України, де значний відсоток населення становили національні меншини у тому числі і єврейська національна меншина. Їх правове становище після революції було неоднозначним.

За етностановою структурою єврейська громада України мала такий вигляд: більша частина була зайнята в торгівлі – 48 %, в обробці продуктів (в т. ч. фабрично-заводський пролетаріат) – 32 %, на державній службі було зайнято 17,5 %, решта 2,5 % – в сільському господарстві [5, с. 215].

На Всеукраїнському національному конгресі 6–8 квітня 1917 року у Києві була обрана Центральна Рада. До її складу увійшли делегати всіх єврейських громадських, культурних, благодійних, кооперативних та інших організацій, синагог. У прийнятій на цьому конгресі резолюції було урочисто заявлено, що одним із головних принципів української автономії визнається повна гарантія прав національних меншин, які проживають в Україні.

Однак практичних кроків для здійснення цієї декларації у найближчі два місяці не було зроблено. І лише коли Українська Центральна Рада структурувалась як крайова влада і виявила реальну силу, став проявлятися двоякий інтерес до неї з боку організованої єврейської громадськості.

Керівники Української Центральної Ради, розуміючи складність політико-правової ситуації і потребу налагодження нормальних стосунків з національними меншинами для майбутньої державотворчої діяльності, висловили своє ставлення до цієї проблеми. М. Грушевський у березні – квітні 1917 року у статті "Народностям України" звернув особливу увагу на прагнення українського народу створити незалежну державу, а також можливість неоднозначного ставлення до цього національних меншин. Він зазначав: "Ми хочемо вірити, що й представники національних меншин України відповідно зрозуміють своє становище, права їм буде забезпечено" [1, с.54].

Керівництво Центральної Ради дуже добре розуміло, що в багатонаціональній Україні залучити, окрім українців, представників інших національностей до державотворчих

процесів можна було лише послідовно демократичною етнонаціональною політикою, основу якої становила б відповідна правова база, що свідчила б про наміри Центральної Ради не на словах, а на ділі вирішувати проблеми іноетнічного населення України.

Інтереси українських євреїв в уряді Центральної Ради представляло генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР, яке функціонувало із середини червня 1917 року як складова частина генерального секретарства з міжнаціональних справ.

Загалом генеральне секретарство з єврейських справ УНР діяло активно і наприкінці листопада 1917 року підготувало законопроект про механізм створення єврейських органів місцевого самоврядування. Згідно з цим законом у місцевостях зі значною кількістю єврейської людності обирались єврейські громадські ради. У спеціальному розділі закону були сформульовані тимчасові правила про проведення виборів членів єврейських громадських рад.

Отже, кроки, які здійснювала Центральна Рада щодо залучення єврейської національної меншини до державотворчих процесів в Україні, свідчили фактично про початок персональної автономії єврейського народу в Україні.

Антиукраїнські настрої в єврейських низах не могли не впливати і на політичну лінію відповідних партій. Оскільки радянсько-український конфлікт не підвів соціалістичних лідерів Центральної Ради до необхідності проголошення незалежності, між українськими партіями і партіями, що репрезентували в Центральній Раді національні меншини, відбувся розкол.

На відкритому засіданні Малої Ради, яке проходило в ніч з 24 на 25 січня, під час обговорення тексту ІV Універсалу проти проголошення незалежності України та відокремлення від Росії виступив представник Бунду М. Лібер. Українська більшість Малої Ради розраховувала на позитивну оцінку ІV Універсалу представниками партій національних меншин, насамперед єврейських соціалістів, але виступ їхнього лідера справив гнітюче враження на присутніх.

Міста і містечка України, де євреї становили значну частину, часом ставали головною опорою більшовиків.

Рада Міністрів Української Держави 8 липня 1918 р. скасувала чинність Закону «Про національно-персональну автономію», а 9 липня це затвердив гетьман. Існуючі вели-

коруське, польське і єврейське міністерства ліквідовано. Їхні повноваження в культурно-освітній сфері передано міністерствам народної освіти, мистецтва та іншим. Працівників ліквідованих міністерств, а ними були громадяни відповідних національностей, переведено до кадрового резерву, їм виплачено допомогу в розмірі місячного заробітку. Відміну одного з найсерйозніших здобутків української революції газета «Нова Рада» характеризувала як повернення національної справи до початкового періоду революції [4, с. 115–120].

Керівники УЦР, розуміючи складність політико-правової ситуації публічно висловили своє ставлення до цієї проблеми. М. Грушевський у статті "Народностям України" зазначав: "Ми добуваємо державне право для української землі ... Право національних меншостей буде забезпечено!" [1, с 106].

Уряд УНР, вже перебуваючи в еміграції, ухвалив правові акти, у яких йшлося про права національних меншин. Це свідчить про те, що Директорія продовжувала толерантну етнонаціональну політику, яка відповідала також інтересам єврейської національної громади. Був створений Єврейський національний секретаріат, який не погоджувався з відновленням Міністерства єврейських справ. Директорія намагалася досягти компромісу у міжнародній боротьбі єврейських політичних партій. Таким чином можна зробити такий висновок: за часи існування УНР було закладено основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні, вжито низку практичних заходів щодо їхньої реалізації.

На той час євреї посідали помітне місце у суспільному житті на українських землях, що було зумовлено державною політикою Російської імперії, але на початок 1918 р. єврейське міністерство втратило віру у допомогу з боку військових сил Української Республіки і круто змінило своє ставлення до формування єврейських загонів. Але така позиція була надто запізнюю, загальнополітичні події, що розгорнулися, відсунули надії на отримання офіційної санкції на єврейську самооборону, а без неї було неможливо розпочати планомірну організацію загонів. Однак ті загони, що були створені в окремих пунктах, відіграли безсумнівну роль у захисті місцевого населення. Але вони були безсилі попередити чи зупинити погромні процеси, що проходили в країні, тому що існували без організаційного центру, як додаток до політичних партій.

Характерно, що через декілька днів після прийняття Закону "Про національно-персональну автономію" саме існування Ради опинилось у небезпеці. Український уряд, не знайшовши підтримки і опори у своїй регулярній армії, вимушений був доручити захист республіки і всю повноту влади "вільному козацтву" на чолі з М. Ковенком. Він був козацьким комендантом м. Києва. За законом "вільне козацтво" мало було бути народною міліцією, відкритою для всіх національностей, але фактично воно перетворилось на ізольовану касту з виразним антисемітським присмаком. У деяких місцевостях євреїв зовсім не приймали до загонів "козацтва", а в деяких допускали за процентною нормою.

Безперервна хвиля погромів, проти яких уряд не вживав ніяких активних заходів, сприяла зародженню в єврейських масах нестримно зростаючого почуття сумніву, тривоги, розчарування і недовіри, що межували з ворожістю до цієї влади. І. Черіковер у своїй праці "Антисемітизм і погроми на Україні" вказував на те, що єврейський обиватель боявся українства, воно було йому чуже, в той час як у російській уряд і російську культуру він, всупереч останнім потрясінням, вірив [6, с. 125].

У боротьбі Ради з більшовицьким засиллям єврейські політичні партії виразно стали на проукраїнську позицію.

Прийняття Радою Закону «Про національно-персональну автономію», з одного боку, мало б означати зближення в українсько-єврейських стосунках, а з іншого, закон був прийнятий тоді, коли українські діячі розійшлися з представниками національних меншин. Це значною мірою позбавило закон його значення.

Деякі єврейські партії вітали Перший і Другий Універсали, в яких українські діячі залишалися на позиціях федерації з Росією. Але з жовтня 1917 року в українському русі відбувся різкий злам убік розриву з Росією, і Третій Універсал, прийнятий Центральною Радою 9 листопада, проголосив створення Української Народної Республіки. Для єврейських партій це було цілковитою несподіванкою. Всі єврейські члени Ради, притиснуті до стінки, голосували за Третій Універсал. У текст Третього Універсалу був уведений пункт про національно-персональну автономію, який проголошував, що великоросійському, єврейському, польському та іншим народам надається національно-персональна автономія.

Усі єврейські представники в Раді були глибоко обурені новим національно-політичним курсом. Представник Бунду А. Золотарьов заявив, що їхня партія бере на себе частину відповідальності за цей акт і від усього серця підписується під Універсалом.

Об'єднання, навпаки, відкидали ідеологію сіонізму, намагаючись створити єдиний національний схід, що був би екстериторіальним автономним національним тілом зі своїм верховним органом. Єврейська народна партія була неосоціалістичною і несіоністською і мала на меті досягти національно-культурної автономії. Сіоністи виходили з позицій сіонізму як єврейського націоналізму, де націоналізм – ліберальна ідея.

Бунд 1917 року виступив за вирішення питання автономії України в рамках єдності «загальноросійського демократичного фронту» і в своїй програмі спочатку був залежним навіть від федерації.

При віце-секретареві на основі рівного представництва існуючих п'яти єврейських політичних партій була створена 50-членна Єврейська національна рада. Перше засідання ради відбулося 1 жовтня 1917 року. Сіоністи, яким було надано 10 місць, відмовилися брати участь у його роботі, вони зазвичай делегували свого представника із суто інформаційною метою. Між ними і соціалістичними партіями, яких вони розглядали як узурпаторів, не могло бути співробітництва у підготовці законодавства про національно-персональну автономію.

На момент внесення законопроекту на розгляд 9-ої сесії Центральної Ради (початок січня 1918 року) ставлення українських партій до єврейської меншини значно погіршилося. Та атмосфера прихильності, яка переважала в перші післяреволюційні місяці, змінилася на відверту або погано приховану недовіру і недоброзичливість. Рада викреслила 10-у статтю, яка передбачала вільне входження до складу Генерального секретаріату секретарів, що представляли «нації, організовані в союзи».

Представники великоросійської, єврейської і польської меншин не розглядалися як повноправні члени кабінету. З цими змінами законопроект був прийнятий одностайно.

Організована єврейська громадськість зустріла рішення Ради із задоволенням.

Лідери єврейських політичних партій неодноразово висловлювали в УЦР протести з приводу шовіністичних

публікацій газети "Киевская мысль", які, на їхній погляд, загострювали етнонаціональні відносини.

Питання про національно-персональну автономію в добу існування УЦР востаннє розглядали в контексті ухвалення Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У її розділі VIII – "Національні союзи" фактично було імплементовано положення Закону "Про національну персональну автономію".

Хоч лідери УЦР вважали Закон "Про національну персональну автономію" серйозним досягненням, Д. Дорошенко зробив висновок, що він не викликав жодного визнання з боку тих, кого мав ущасливити, – з боку національних меншостей [2, с 270].

Таким чином, із вищесказаного можна зробити висновок про те, що ставлення євреїв до українського національного руху було складним і неоднозначним. Характер цього ставлення визначався такими факторами:

- політикою Центральної Ради щодо національних меншин;
- тягарем царського минулого, історичних традицій і політичною позицією єврейських партій.

Стратегічні інтереси підштовхували національні меншини до зближення з українським визвольним рухом. Саме це зближення, врешті-решт, повинно було привести всі етнічні групи республіки до визначення України спочатку як автономної частини Росії, а потім як незалежної держави.

Серед основних причин варто вказати на нездоланий тягар пережитків царизму, що роз'єднав народ, надавши привілеї одним і позбавивши їх інших.

Певну негативну роль відіграла і нечітка нормотворча діяльність Центральної Ради.

---

1. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992.

2. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. Т.1 Доба. – К., 2003.

3. Єврейське населення на Україні. – Харків – Запоріжжя, 1988.

4. Історія української Конституції / Упор.А.Слюсаренко та ін. – К: Право, 1997.

5. Сковростанский В. Революция на Украине. – Саратов, 1919.

6. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине. – 1917–1918. – М., 1989.

Сергій Полтавець

ЕФЕКТИВНІСТЬ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті розглядається еволюція владних повноважень Б. Хмельницького та її вплив на ефективність його державотворчої діяльності.

Ключові слова: ефективність влади, легітимність, охлократія, монархічна тенденція.

S.Poltavets. Efficiency of the hetman power of B.Hmelnitsky. The evolution of imperious powers of B.Hmelnitsky and its influence on its efficiency in state creative activity is considered in this article.

Keywords: efficiency of the power, legitimacy, okhlokratiya, a articlemonarchic tendency.

Перелік робіт, присвячених Українській національній революції середини XVII століття загалом та персонально гетьману Б. Хмельницькому, зайняв би не один десяток сторінок. З огляду на винесену в назву тематику статті вважаємо за потрібне назвати тих науковців, які у своїх дослідженнях намагалися розкрити політичну складову державотворчих пошуків Б. Хмельницького та його найближчого оточення, зокрема проблему ефективності влади «Великого Богдана». При цьому слід зробити застереження, що цей список не буде повним з огляду на обсяг статті та враховуючи, що науковець завжди у своїх пошуках, досліджуючи ту чи іншу проблему, торкається, нехай і дотично, досить широкого кола питань. Це перш за все праці С. Величенка, Л. Винара, В. Голобуцького, В. Горобця, М. Грушевського, Я. Качмарчика, І. Крип'якевича, Л. Кубалі, В. Липинського, Ю. Мицика, О. Оглоблина, Л. Окиншевича, О. Салтовського, П. Саса, Ф. Сисина, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Таїрової-Яковлевої, Я. Федорука, Ф. Шевченка, А. Яковліва.

Важливих аспектів зазначеної проблематики у своїх роботах торкалися В. Борисенко, О. Гуржій, Д. Дорошенко, М. Костомаров, В. Кривошея, Б. Крупницький, М. Петровський, В. Сергійчук, О. Струкевич, О. Субтельний, Т. Чухліб, Д. Яворницький.

На ефективність гетьманської влади першочерговий вплив мало те, що ця посада від свого початку була вибор-

ною. І хоча влада запорозьких ватажків, особливо під час військових походів, нагадувала тиранічну: «цей старший їхньою мовою називається гетьманом [hettman], його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився» [1], все ж, за згадками француза Боплана, «за сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано» [1] більшість козацьких провідників загинули насильницькою смертю від рук своїх підлеглих. Переважання серед рядового козацтва охлократичних настроїв не раз ставало причиною не тільки втрати влади для гетьмана, але й втрати життя. В цьому сенсі варто лише згадати поведінку рядового козацтва «черні» під час повстань, які передували Хмельниччині. У цій поведінці ми спостерігаємо начебто один «сценарій»: за перших ознак можливої поразки «чернь», бажаючи зберегти життя, пропонує супротивникам відкупитись головою гетьмана та іншої старшини. Поразку попередніх виступів не варто вбачати лише в неправильній «стратегії» та «тактиці» ведення військових дій. З нашого погляду, цих причин значно більше і деякі з них лежать у дещо іншій площині. Наявна у науковій літературі тенденція до обґрунтування «виборності» та інших проявів «прямої демократії» і т. інш. у запорозькому війську як свідчення прогресивності розвитку суспільних та державних інституцій на вітчизняних теренах наприкінці XVI та на початку XVII ст. не дає прямої відповіді на питання про те, де проходить межа між «демократією» та «охлократією» у козацькому середовищі. «Охлократія – влада суспільно-політичних груп, які апелюють до популістських настроїв у їх найбільш примітивних та, разом з тим, масових варіантах» [2, с. 235]. Дефініція, запропонована російськими вченими, добре ілюструє ті настрої всередині козацтва, які не раз ставали на заваді розгортанню попередніх повстань та й в ході революції мали деструктивний характер. Запорозьке козацтво у більшості своїй дбало лише про власні вузькостанові інтереси, тому то «популістам» не складно було знайти прихильність у загалу. Зіграти на сьогочасних, одномоментних настроях натовпу міг будь-який галасливий козак, що бачив у цьому свою вигоду. Варто зауважити, що такі спроби були неодноразовими й за гетьманування Б. Хмельницького. Так, наприклад, після укладення Зборівського договору 1649 р. на Запоріжжі з'явився претендент на гетьманську булаву Худолій, заколот

якого було придушено Б. Хмельницьким. М. Грушевський вважає, що головною причиною невдоволення Б. Хмельницьким було надання дозволу татарам брати «ясир» на Українських землях. Але він одразу застерігає, що «призвів на се дав не Хмельницький, іно король (хоч в текс умови з ханом сеї ганебної статті не завели, але призвів на вільне грабування був даний), але на Україні вину за се (і остільки справедливо, що в його волі було спинити сі спустошення) зложили на Хмельницького;...» [3, с. 475 – 476]. Вчений закидає Хмельницькому, що він та «козаччина тратять свою ролю проводирів народу, народної війни; хоч і дальше значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависті до поляків, то під тиском обставин, ба навіть часом і примусу» [4, с. 475]. Така різкість в оцінках Б. Хмельницького у відомого українського вченого пізніше на сторінках «Історії України-Руси» зникає, хоча представник «народницького» напрямку в історіографії ніколи не оцінював діяльність «Великого Богдана» так, як В. Липинський. Вдаючись до таких оцінок, М. Грушевський певною мірою ставить під сумнів легітимність влади Б. Хмельницького, оскільки говорить про незначну підтримку його діяльності серед народних мас. «Народні маси зовсім не мали охоти до воєнного промислу; коли піднята з напруженням всіх народних сил війна 1648 – 1649 рр. не привела до здійснення надій, почуття розчарування, утоми мусило обняти люд» [5, с. 475]. З іншого боку, таким чином Грушевський непрямо визнає, що після одного року визвольної боротьби низове козацтво, селянство (тобто переважна більшість населення) схилилася до закінчення військових дій. Виходячи з цього, ми вважаємо, що у ескалації військового конфлікту з Річчю Посполитою не були зацікавлені саме ці верстви населення, а отже, найбільш послідовними противниками примирення були саме гетьман та його найближче оточення. Попри те, що пункти Білоцерківської угоди (1651 р.) за своїм змістом значно поступалися Зборівському договору, все ж варто пам'ятати, що була ще й перемога козацького війська під Батогом (1652 р.), за результатами якої Військо Запорозьке повернуло собі втрачені території, та й, врешті-решт Переяславська угода (1654 р.).

«Ефективність влади – найважливіший показник плодотворності, результативності діяльності влади, її корисного впливу на співгромадян, на керованість цього суспільства,

його економічний, соціальний та культурний прогрес. Ефективність влади – орієнтир, ціль, а іноді й ідеал як для влади, так і для населення» [6, с. 427 – 428]. Якщо брати за один з критеріїв ефективності «керованість суспільства», то за цим показником владу Б. Хмельницького можна трактувати як ефективне урядування. Навіть за такими критеріями, як: «економічний, соціальний та культурний прогрес», влада «Великого Богдана» була ефективною. Підтвердженням цього можуть служити слова Павла Халебського: «Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшина їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та піснеспіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти»... «Число освічених особливо зросло, відколи появився Хміль»... [7, с. 25 – 26]. Звісно, стосовно економічної складової ефективності влади Б. Хмельницького можуть бути цілком протилежні думки, але ми підтримуємо висновки В. Смолія та В. Степанкова. Відповідно до них новій моделі соціально-економічних відносин у козацькій державі «були властиві такі риси: відсутність (за окремими винятками) великого й середнього феодалного землеволодіння...; перехід у власність державного скарбу більшості земельного фонду вигнаних панів, королівщин і католицької церкви; утвердження козацької власності на землю; зростання землеволодіння православної церкви; започаткування гетьманського та старшинського землеволодіння; утвердження селянського землеволодіння, що являло собою окремішню від державної власність на землю» [8, с. 72]. Якщо торкатися змін у соціальній структурі тогочасного суспільства, то тут теж ми не знайдемо однастайності у оцінках здобутків та втрат. Для М. Грушевського соціальні зміни за часів Хмельниччини якщо й існували, то були малопомітними і не були рельєфними на фоні змін у сфері політичній. «Народним рухом Хмельниччину можна назвати тільки з певними застереженнями. Народні маси... були лише знаряддям в руках провідників, що зовсім не одушевлялися народними змаганнями – економічного і суспільного визволення, знищення привілеїв станів та запровадження рівності в громадських відносинах, права праці в економічних» [3, с. 488]. Український історик М. Ткаченко, натомість, вважав, що «козацька революція повністю скасу-

вала ті закони та права, що їх мали панівні верстви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало» [7, с. 414].

Сучасним дослідникам легко закидати Б. Хмельницькому наявність у його діях безлічі недоліків та прорахунків. Наприклад, часто трапляються і перетворюються на шаблон вислови на зразок: захист вузькостанових інтересів; недалекоглядна соціальна політика гетьмана; втрата контролю над етнічними українськими землями і т. інш. При цьому, як правило, завжди забувають про часову «прірву» між днем сьогоднішнім та далеким уже XVII століттям. Про колосальну різницю у способах мислення, у соціальному, економічному, політичному, врешті-решт, життєвому досвіді Українців нинішніх та наших козацьких предків. Інший вітчизняний вчений – Л. Окіншевич був переконаний, що «перемога 1648 р. принесла багато змін в устрою і суспільних відносинах Придніпрянської України. Але цілком визнаючи ці зміни, не можемо все ж сказати, що Україна цим самим рішуче, рішуче і повністю ліквідувала період суспільних відносин та вступила до іншого цілком нового. Не творячи унікама серед європейських країн, держав і народів, маючи загальний з ними шлях історичного розвитку, Гетьманська Україна творила свій, окремих, своєрідний і яскраво самостійний вид станового суспільства» [8, с. 29 – 30].

Показовим у цьому сенсі буде такий приклад: середньовічна людина (дозволимо собі прирівняти її з нашими предками середини XVII століття) віком 35 – 40 років у ті буремні часи вважалася довгожителем і в біологічному, і в соціальному сенсі. З цього приводу Н. Яковенко пише: «Коли ми обмежуємо минуле тільки до ракурсів, зрозумілих нашому часові (приміром, класових, релігійних чи етнічних суперечностей), то мимоволі вихолощуємо в ньому осердя – сприйняття подій серцем і розумом людини XVII століття. Це не означає, що в конкретній ситуації не спрацьовували класові, релігійні та етнічні чинники. Їх присутність годі заперечувати, але діяли вони не в режимі абстрактної оголеності, як виглядало б за кабінетними схемами істориків XX століття, а в щільному клубку внутрішніх законів своєї доби» [9, с. 283].

Ефективність влади визначається ще й тим, наскільки повно їй вдається досягнути поставлених цілей. Звісно, за такої постановки питання проблема засобів, які застосовуються для її досягнення, залишається на другому, а то й тре-

тьому плані. Перше десятиліття революції середини XVII ст. за всієї неоднозначності процесів, які відбувалися на українських землях, видається нам найбільш плідним у державо-творчому плані. За перші десять років збройної боротьби Б. Хмельницькому вдалося не тільки поширити свою владу на переважну більшість українських етнічних територій та запровадити там козацький спосіб урядування, але й утвердити чітку владну вертикаль за якої «його авторитет такий (великий), що лише він скаже, мусять зробити» [10]. На переконання В. Липинського, лише «Великому Богдану» вдалося твердою владною рукою з'єднати в єдине ціле та утримувати під контролем таку велику масу найрізноманітніших за своїми настроями, сподіваннями та інтересами людей.

У справі поборовання анархії та охлократії Б. Хмельницький спирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології. Без «авторитетної релігії і церкви не вдалося ні Сагайдачному, ні, навіть, Великому Богданові зорганізувати ті, напіврозбійничі, анархічні, з найрізноманітніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, ублагородились, здисциплінувались, ...і в одним духом споєне, одне тіло державно-національне об'єднались» [14, с. 34].

Зважаючи на великий особистий політичний та життєвий досвід, Б. Хмельницький бачив необхідність зміни психологічних, психічних, якщо хочете, настанов, зміни всієї системи цінностей, в тому числі й моральних, притаманних тогочасному суспільству, тобто «перетворення свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків – сторонників «рівності та свобод» шляхетсько-республіканської Речі Посполитої і заступників запорозького народовластя «черні низової» – в слуг і оборонців твердого державного ладу...» [12, с. 120].

Деякі дослідники схильні давати пояснення «ефективності влади» як додатковому компоненту, який доповнює, а почасти й замінює собою легітимність влади. Саме «ефективність влади» може допомогти в стабілізації політичної системи навіть за умов її недостатньої легітимності. Приймаючи такі обґрунтування «ефективності влади», ми в нашому конкретному випадку повинні враховувати декілька моментів: про яку легітимність влади йдеться у нас; що ми розуміємо під «економічною ефективністю влади». Стосовно «легітимності влади», то з нашого погляду влада Б. Хмельницького відповідає запропонованому М. Вебером «традиційному типу

легітимності». При цьому важливим, якщо не визначальним, з нашого погляду є те, що Б. Хмельницький володів тим переліком якостей які М. Вебер назвав «харизмою» [13, с. 21]. «Харизмою треба називати таку якість особистості, яка визнається як «незвичайна», завдяки якій вона (особистість – С.П.) оцінюється як наділена надзвичайними, надлюдськими або специфічно особливими силами та властивостями, недосяжними для інших людей. Вона (особистість – С. П.) розглядається як послана Богом або як вірець» [16]. Запропоноване М. Вебером визначення повною мірою підтверджується тим, як розуміли владу Хмельницького у тогочасному суспільстві. В. Смолій та В. Степанков наводять слова члена українського посольства чигиринського хорунжого Василя, сказані М. Потоцькому: «Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак, цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине». [6, с. 63].

Щодо «економічної ефективності влади», то тут найкращим показником буде те, що держава Б. Хмельницького майже ніколи не відчувала нестачі коштів, при тому що країна перебувала в стані перманентних військових дій, загальній зовнішньо-політичній нестабільності та складній внутрішній соціальній напрузі. Інша справа, що ця стабільність забезпечувалася за рахунок посилення податкового тиску на переважну більшість населення, багаті трофеї під час вдалих військових компаній та підпорядкування козацькій юрисдикції нових територій.

Підводячи підсумок усьому вищевикладеному, зокрема зауважимо. По-перше, влада Б. Хмельницького, маючи з самого початку своїм джерелом волю козацького загалу, поступово починає набувати рис авторитарної влади. По-друге, починаючи приблизно з 1649 р., у Б. Хмельницького чітко простежується намагання утвердити свою владу як монаршу, з правом передачі у спадок нащадкам. По-третє, ефективність авторитарної (в перспективі монаршої) влади Хмельницького ні в кого, ані в сучасників, ані в потомків, не викликала сумнівів. Свідчення тому його здатність задавлювати у самому зародку всілякі прояви анархії та охлократії та ефективно боротися з олігархічними тенденціями серед старшини.

Навіть зважаючи на полярність в оцінках особи Б. Хмельницького, наприклад, П. Кулішем та В. Липинським, діяльність колишнього чигиринського сотника стала наріжним ка-

менем української державності на багато століть вперед, аж до сьогодні. У свою чергу, М. Грушевський у своїй статті «Мазепинство» і «Богданівство» попри всю критичність до дій Б. Хмельницького все ж зазначав: «Як відомо всякому ознайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї» [14, с. 202].

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/borlan/opys.htm> Г. Л. де Боплан. Опис України; [Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк]. – Київ, 1990.
2. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. 1993. – 431 с.
3. Грушевський М. С. Твори у 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002 – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895 – 1900)». – 2004. – 696 с.
4. Власть в жизни и наука о власти. Словарь-справочник. /Под общ. ред. В. Ф. Халипова – М., Витязь, 2004 г. – 440 с.
5. Халебський Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упорядн. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. – К.: Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с.
6. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.
7. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII – XVIII вв. //Зап. іст. – філол. відділу УАН. – Київ, 1931. – Кн. 26. – /Цитовано за: Історія української культури у 5-ти т. / Головна редкол. Б. Патон, Г. Вервес, І. Курас та ін. – Київ : Наукова думка, 2003 – Т. 3 «Українська культура другої половини XVII–XVIII століть». – 2003. – 1246 с.
8. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права: Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен: Б.В., 1947. – 171 с.
9. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с., іл.
10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 225/II. – Арк. 326.
11. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк: Булава, 1956. – 111 с.
12. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К.: Дніпро, 1997. – 320 с.
13. СОЦИС / Социологические исследования. – 1988 г. – № 5
14. Грушевський М. С. Твори у 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002 – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)» – 2005. – 704 с.

БАЛАНС РОЗПОДІЛУ ВІЙСЬКОВОГО ТА
ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ КОЛИШНЬОГО
СРСР У РЕГІОНІ ЗАКАВКАЗЗЯ ТА СЕРЕДНЬОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ТА ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ЧИННИКИ ЙОГО
ВПЛИВУ НА БЕЗПЕКУ

У даній статті розглянуто фактори безпеки та геополітичні наслідки використання наявності усього військово-технічного потенціалу колишнього СРСР у даних частинах пострадянського простору. Зроблено кількісний та якісний аналіз видів та типів військової техніки, якою володіють країни регіону.

Ключові слова: *пострадянський простір, безпека, Закавказзя, озброєння, фактор.*

In this article the main idea is military and security potential in post-soviet region with their geopolitical reasons. Describe the number and resultative military equipment in the region countries.

Key words: *post-soviet region, security, Middle Caucasus region, weapon, factor.*

8 серпня 2008 року. Район міста Цхінвал, столиці на той час ще не визнаної жодним членом дуже умовного світового співтовариства (але тим не менш реально діючого у політичних світових процесах завдяки своїм окремим суверенним і спроможним на власну точку зору суб'єктам) Республіки Південна Осетія (РПО). Збройні сили ворожої до республіки Грузії ведуть обстріл міста з реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) калібру* 122-мм БМ-21 «Град» радянського виробництва та подібних до них ще чехословацьких систем RM-70 [1], гармат ствольної артилерії типу Д-30 калібру 130-мм та схожих з ними за своїми основними характеристиками та призначенням чехословацьких гармат. Використовувалися навіть як мінімум одна, а як максимум батарея (це мінімум 4 одиниці) гармат артилерії особливої потужності (ОП) 203-мм самохідних артилерійських установок (САУ) «Піон», у свій час створеної для ведення вогню відповідними ядерними боєприпасами, які складали радянські засоби ведення бойових дій із можливим застосуванням тактичної ядерної зброї [2].

З іншої сторони фронту подібному артилерійському озброєнню атакуючої сторони протистояли різноманітні вітчизняні міномети калібру від 50 до 120 мм, 23-мм автоматичні гармати протиповітряної оборони ЗУ-23, 73-мм гармати «Гром» бойових машин піхоти (БМП) БМП-1, автоматичні гармати 2А42 калібру 30-мм БМП-2, різноманітні ручні протитанкові гранатомети (РПГ) радянського та російського виробництва. Чітких відомостей про наявність і використання інших артилерійських систем озброєння того чи іншого призначення з боку збройних сил та інших подібних військових формувань (наприклад підрозділів місцевої міліції та ополченців) немає [3].

Дана стаття (а сподіваюся, що цікавість у потенційних майбутніх читачів вже виникла, особливо серед тих, які цікавляться сучасною військовою технікою та історією нинішніх збройних конфліктів та воєн тощо) є однією з не багатьох політично незаангажованих у нинішній Україні спроб розібратися у радянському військовому спадку-потенціалі, який дістався десяти формально і фактично незалежним сучасним країнам Закавказзя та Середньої (Центральної) [4] Азії. Це такі держави: Абхазія, Азербайджан, Грузія, Казахстан, Киргизія, Південна Осетія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. З фактичної точки зору існує ще одне державне утворення – Республіка Нагірний Карабах, але на сьогоднішній день мова йде з вірменського боку про автономний статус Нагірного Карабаху в складі Вірменії. Політичні питання, економічні розбіжності інтересів і спричинені ними конфлікти за останні більш ніж двадцять три роки, починаючи з 1988 року виходять за межі даної статі, проте беззаперечним є той факт, що усі питання геополітичного та геостратегічного позиціонування вище згаданих утворень на базі республік колишнього Радянського Союзу – все це є чітко ув'язаним з тим військовим та військово-технічним потенціалом, який було успадковано й різними шляхами набуто у Закавказзі та у Середній Азії.

Далі наведені основні факти з історії даного питання, розглянуті причини, подані кількісні та якісні характеристики військового потенціалу у цих двох регіонах, а також у таблиці наведені основні цифрові характеристики складових чинників даної теми.

Тепер більш докладно зупинимося й розглянемо той реальний військово-технічний та матеріальний потенціал, який на момент дезінтеграції та розпаду Радянського Союзу

було зосереджено на територіях колишніх республік. Розпочнемо з району Каспійського моря та Закавказзя.

Чому?

Саме там на сьогоднішній день існує ціла низка неврегульованих конфліктів, є чітко виражений етнічний, релігійний, геополітичний, міждержавний потенціал для подальшого протистояння. Це і розпад колишньої Грузинської РСР у своїх радянських адміністративних кордонах, протистояння у трикутнику «Вірменія-Азербайджан-Нагірний Карабах» [5], присутність і вплив таких регіональних держав, як Ісламська Республіка Іран (ІРІ), Туреччина, постійне втручання США у всі стратегічні аспекти життя регіону – сенат Сполучених Штатів вже давно назвав Каспійський Регіон «зоною своїх національних інтересів» [6]. Не можна не згадати і наявність визнаного рішенням ООН нейтрального за своїм офіційним статусом Туркменістану (Туркменії) [7]. Туркменія має теж частину Каспійського узбережжя.

У зв'язку з усім вищенаведеним нижче робимо огляд радянського спадку у країнах Закавказзя та Каспійського регіону.

У районі Каспію СРСР утримував потужні сухопутні сили, здатні навіть без мобілізації та залучення резервів з інших районів Радянського Союзу нанести повну поразку у разі війни арміям Туреччини та Ірану разом узятих. Особливо зазначимо, що мова йде про застосування звичайних озброєнь, а не зброї масового ураження (ядерної, хімічної, бактеріологічної).

На 1990-й рік в Закавказзі розміщувалась потужне угруповання радянських військ об'єднаних у Закавказький військовий округ. До складу військ окружного підпорядкування входив 171-й гвардійський окружний навчальний центр (Тбілісі). Навчальний центр мав на 19 листопада 1990 року 228 танків (32 Т-72, 80 Т-55, 116 Т-54), 148 Бойових машин піхоти (БМП) (138 БМП-1, 10 БРМ-1К), 30 Бронетранспортери (БТР) (4 БТР-80, 24 БТР-70, 2 БТР-60), 24 гармати Д-30, 24 міномети ПМ-38 і 17 Реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) БМ-21 «Град».

4-та загальновійськова армія, що базувалася у Азербайджані включала в себе 3 мотострілкові дивізії (23-ту гвардійську, 60-ту і 295-ту). На 19 листопада 1990 року 4-та армія мала 384 танки (в тому числі 309 типу Т-72), 733 БМП і БТР, 385 гармат, мінометів і РСЗВ, 13 бойові і 10 транспортних вертольотів.

**Чисельний вимір військового потенціалу регіонів
Закавказзя та Середньої Азії на 1990-2010 рр.**

	Танки	БМП і БТР	Гармати, міномети, РСЗВ	Авіація	Особистий склад, тис. кадрова чисельність, також з урахуванням резервів у окремих випадах	Віськ. бюджет, млрд. долл.
Закавказзя (на 1990 рік)	228	178	65	2500	980	прибл. 10 млрд. рад. карб.
Абхазія	60	116	85	16	25	0,2-0,5
Азербайджан	384	733	385	23	150	5
Вірменія	258	641	357	92	30	1
Грузія	415	696	231	80	30	2
Південна Осетія	50	90	125	4	10	0,05
Закавказзя (на 2010 рік)	4636	8771	2039	499	245	8,55
Узбекистан, до 91р.	2000	1200	75000 (з урахуван- ням страте- гічних зап- сів РА на те- риторії Узбекистану)	350	450	-
Узбекистан, після 91р.	179	383	2200	100	270	7
Туркменія	530	1132	2160	100- 150	250	8
Таджикистан	250	1200	1700	100	100	0,35
Казахстан	500	1200	300	150	210	15
Киргизстан	150- 200	700	2500	80-90	100	0,3
Середньоазій- ські республі- ки (на 2010 рік)	2260	3780	25-35 тис. (після усіх ско- рочень та роз- поділу озброєнь колишньої Ра- дянської армії)	580	930	30,65

У Вірменії була розквартирована 7-ма гвардійська загальновійськова армія. До неї входили три мотострілкові дивізії (15-та, 127-ма і 164-та). На 19 листопада 1990 року 7-ма армія мала 258 танків (з них 246 типу Т-72), 641 БМП і БТР, 357 гармат, мінометів і РСЗВ, а також 55 бойових та 37 транспортних вертольотів.

У Грузії до 1990 року знаходилася 9-та загальновійськова армія, але потім вона була переформована у 31-й армійський корпус. На другу половину 1991 року у підпорядкуванні управління 31-го корпусу знаходились 3 мотострілкові дивізії (10-та гвардійська, 145-та і 147-ма). На 19 листопада 1990 року корпус мав на озброєнні 415 танків (з яких 187 типу Т-72), 696 БМП і БТР, 231 гармату, міномети і РСЗВ, а також 80 транспортних вертольотів.

На початок 1991 року в Закавказзі функціонували управління чотирьох укріплених районів.

У Грузії у підпорядкуванні 31-го армійського корпусу знаходилися:

- 6-й укріпрайон (управління об'єднувало 48-й і 54-й окремі кулеметно-артилерійські батальйони);

- 8-й укріпрайон (був передбачений штабом);

У Вірменії у підпорядкуванні 7-ї гвардійської загальновійськової армії знаходилися:

- 7-й укріпрайон (управління об'єднувало 69-й і 78-й кулеметно-артилерійські батальйони);

- 9-й укріпрайон (управління об'єднувало 1555-й і 1581-й окремі кулеметно-артилерійські батальйони).

Що трапилося взагалі з частинами колишньої Радянської Армії у союзних республіках чудово досліджено і публіцистично гостро викладено у книзі В.Н. Баранця «Генштаб без тайн» [8] і низці праць О.Б. Широкограда «Каспий: русское озеро, великий волжский путь, большая нефть и большая политика» [9], «Война и мир Закавказья за последние три тысячи лет» [10].

Полковник Баранець з 1983 року служив у Генеральному штабі, був експертом-радником начальника Генштабу, начальником інформаційно-аналітичного відділу, начальником прес-служби і прес-секретарем Міністерства оборони Росії. «Судьба единых Вооружённых сил была предрешена, – пише Баранець. – Их стали растаскивать по национальным квартирам с такой быстротой и силой, что Москва ели успевала вертеть головой и панически отдавать приказы коман-

дирам соединений и частей не допускать мародёрства и насильственной приватизации «вплоть до применения оружия».

Но это уже не помогало. Процесс зашёл так далеко, что некоторые командиры во избежание вооружённых столкновений своих подчинённых с местными захватчиками специально выводили личный состав на «учения», подальше от военных городков, зная о том, что готовится очередной налёт на часть. Такая политика приводила к колоссальным потерям вооружений, но позволяла уберечь солдат и семьи военнослужащих от террора.

В некоторых республиках разворовывали не то что роты, батальоны или полки, а целые армии, как, например, это было с 19-ой отдельной армией ПВО (Противовітряної оборони – заув.авт.), дислоцировавшейся в Грузии или 4-ой общевойсковой армией в Азербайджане» [11].

У 1990 році стратегічні запаси боеприпасів зберігалися в Азербайджані. Так, на стратегічному складі у м. Кілязі було понад 7200 вагонів, на окружних складах в м. Агдамі і м. Насосному – приблизно по 1100 вагонів на кожному із дивізійних складів (Гюздек, Гянджа, Ленкорань, Нахичевань) – по 150-200 вагонів боеприпасів. Загалом більше, ніж 11 000 вагонів. [12].

«Чтобы только представить себе, что стоит за этими цифрами, достаточно сказать, что азербайджанской армии хватило бы и 1 тысячи вагонов, чтобы в течение года вести ежедневные боевые действия высокой интенсивности. Если взять теперь всё количество боеприпасов и прикинуть на сколько лет их хватит азербайджанцам, то получится, что их армия не будет испытывать голода в боеприпасах ещё по крайней мере лет десять.» [13].

В Середній Азії (яка зараз часто називається Центральною Азією, географічно коректними є обидві назви) ще у 1920-ті був створений Середньоазіатський військовий округ. Певний час у 1945-46 роках він був розділений на два округи – Туркестанський і Степний. Потім ці округи знову об'єднали в один Туркестанський військовий округ (ТВО). У 1969 році у зв'язку із загостренням ситуації на радянсько-китайському кордоні із ТВО було виокремлено Середньоазіатський військовий округ (СВО). З цього часу до складу ТВО входила територія Туркменської і Узбекської РСР, а до складу СВО – Казахська, Киргизька та Таджикиська РСР.

На 1989 на території ТВО розташовувались формування оперативно-тактичних ракет підвищеної дальності: в Катакургані (під Самаркандом) – полк фронтових оперативно-тактичних ракет «Темп-С» (5 пускових установок) і в Байрам-Алі (біля м. Мари) – бригада армійських оперативних ракет «Ока» (12 пускових установок). Там знаходився величезний аеродром сил протиповітряної оборони (ППО) [14]. Ці ракети були ліквідовані у відповідності до договору про ракети середньої та малої дальності.

На початок 90-х років основне угруповання Радянських військ в ТВО дислокувалося на території Туркменської РСР: дві мотострілкові дивізії, окружний навчальний центр (навчальна мотострілкова дивізія), артилерійська бригада (72 артсистеми 2А65), реактивний артилерійський полк (51 РСЗВ 9П149 «Ураган») [15], протитанковий артилерійський полк інженерно-саперна бригада та інші частини.

На озброєнні військ, розташованих у Туркменській РСР, знаходилися 530 танків Т-72, 589 БМП (з них 288 БМП-2, 250 БМП-1, 51 БРМ), 543 БТР (з них 199 БТР-70, 344 БТР-60), 16 самохідних артилерійських установок (САУ) 2С3 «Акація» (крім того в числі гармат були 76 Д-1 і 197 Д-30), 60 РСЗВ «Град», 48 протитанкових гармат МТ12 «Рапіра», 22 зенітні гармати С-60, 28 зенітних самохідних установок ЗСУ-23-4 «Шилка», 42 міномети ПМ38 і інше озброєння.

На території Узбекської РСР розміщувалися: мотострілкова дивізія, окремий парашутно-десантний полк, бригада спеціального призначення ГРУ (головне розвідувальне управління Генштабу – радянська військова розвідка, у просторіччі подібні підрозділи, починаючи якраз із кінця 80-х років, отримали назву «Спецназ»), артилерійська бригада і два окремих артилерійських полка.

На кінець 1991 року на території тепер вже колишньої Узбекської РСР було розміщено біля 2000 танків, 1,2 тис. різних бойових броньованих машин і 7,5 тис. артилерійських систем виведених з необхідної встановленої зони скорочення озброєнь за Договором Організації з Безпеки та Співробітництва у Європі (ОБСЄ) у 1989-1990 рр.

За Ташкентською угодою від 15 травня 1992 року середньо-азійські республіки отримали з спадку колишнього СРСР право на 2260 танків, 3780 бойових броньованих машин і 185 бойових вертольотів. Це з арсеналів обох розташованих географічно на території Центральної Азії колишніх

Радянських військових округів – Туркестанського і Середньоазійського.

На сьогоднішній день найпотужнішими у військово-технічному відношенні країнами Каспійського регіону є Росія та Іран. Чому мова йде про Каспійське море? Найперше тому, що у сухопутному плані є ще при наймі три держави регіону, які мають вихід до узбережжя Каспію та активно здійснюють розвиток власних сухопутних та повітряних сил. Це Азербайджан, Казахстан та Узбекистан. По-друге, морська складова цих разом з Туркменією, чотирьох нових прикаспійських держав є не такою вагомою, як у РФ (Російська Федерація) та Ісламській Республіки Іран. За межі даного дослідження виходить розкриття й вивчення сучасних військових потенціалів цих держав. Зазначимо лише, що зацікавлені можуть подивитися дані про сучасний рівень озброєння, наявності тієї чи іншої військової техніки, потенціалу загалом у відповідних таблицях у додатках до дисертації.

Зауважимо наступні положення необхідні для розуміння сучасного військово-політичного стану у цьому регіоні. Чотири країни – РФ, Республіка Казахстан, Узбекистан та Киргизія – об'єднані у ОДКБ (сучасна Росія є головним фундатором та цементуючою ланкою цього інтеграційного проекту на пострадянському просторі). Туркменістан є нейтральною країною, як вже було зазначено. Азербайджан будує власну військову національну безпеку на засадах двостороннього партнерства, як з країнами-членами ОДКБ, так і з близькою до нього Туреччиною (членом НАТО), ІРІ (сучасний Іран сам є полюсом тяжіння, як регіонального значення, так і, враховуючи стратегічне значення двох геополітичних центрів Каспію і Перської затоки, до яких він має прямий вихід, Тегеран є, з урахуванням власної самодостатньої лінії в усіх питаннях, самостійним суб'єктом, а не об'єктом у всіх відносинах, як всередині регіону, так і поза його межами [16] та з нейтральною Туркменією.

Неможливість участі Азербайджану як у НАТО, так і у ОДКБ чи у більш тісних союзних, а не партнерських стосунках з Іраном пояснюється, з одного боку бажанням правлячої (керуючої) еліти Баку зберегти і завжди мати право на свій голос у міжнародних відносинах, забезпечити необхідні зовнішні умови для сталого економічного розвитку Республіки, а з іншого боку, зовнішньополітична неурегульованість наслідків війни з Нагірним Карабахом та Вірменією (не

дивлячись на різні тлумачення кола учасників тієї війни, можна впевнено вести мову, що це був трьохсторонній збройний конфлікт) [17] не дозволяє Азербайджану входити до однієї структури з Єреваном. У даному випадку це ОДКБ.

Що є наступним за значенням визначальним фактором для країн Каспійсько-Середньоазійського регіону? (у сучасній науковій термінології часто можна зустріти визначення «Центральна Азія», «Центрально-Азійський регіон» і т.д., але суто географічно коректними є назви «Середня Азія», «Середній Схід». Ці країни разом з Іраном та частиною Афганістану у дельті річки Геріруд є саме середньо розташованим регіоном світу по відношенню до країн близького Сходу та території Росії.) Якщо одним словом, то це Нафта!

Саме так, з великої літери, тому що стратегічний вплив наявності нафтових покладів є універсальним за змістом тієї ролі, яку він відіграє у всіх сферах сучасного життя.

1. Були на пряму поставлені у період з 2003 р. по 2008 р. у рамках фінансованої урядом США програми військово-технічного співробітництва «Навчи і оснасти».

2. Сам факт продажу зброї взагалі одній з ворогуючих сторін даного конфлікту, а постачання гармат особливої потужності, до класу яких відносяться установки калібру 203-мм «Піон», є прямим і грубим порушенням тодішнім офіційним керівництвом України взятих нашою країною раніше зобов'язань по непродажу систем озброєнь до зони грузино-абхазсько-осетинського протистояння у рамках СНД та ООН, тим більше, що у тому ж 2008-му р. Рада Безпеки ООН в черговий раз подовжила мандат міжнародних миротворчих сил з підтримки миру. Відповідний військовий потенціал грузинської сторони було використано і проти миротворчих сил у серпні 2008 р. Зрозуміло, що це є відвертим військовим злочином з боку Збройних Сил Грузії, прямим порушенням норм міжнародного права, відповідних рішень міжнародних організацій з проблем даного конфлікту.

3. Цей факт зайвий раз доводить усю твердість і водночас зовнішньополітичну й міжнародно-правову обережність РФ у ситуації, яка склалася на той час у регіоні.

4. З наукової географічної точки зору обидві назви країн даної частини світу – Центральна або Середня Азія – є коректними. Інша річ, що визначення «Центральна Азія», звичайно, більше тішить слух керівникам цих республік.

Список використаних джерел

5. Ирина Ковальчук. Нагорный Карабах – «Черный сад» раздора // газета Сегодня, Вторник, 28 сентября 2010, с.12-13
6. Гаджиев Г.С. Геополитика Каспия // М.:Межд.отношения, 2002, 317С.

7. Паршев В. Почему Америка наступает. // М.:Вече, 2003, 484С.
8. Баранец В.Н. Генштаб без тайн. // М.:Политбюро, 1999, 510С.
9. Широкоград А.Б. Каспий: русское озеро, великий волжский путь, большая нефть и большая политика // М.:АСТ, 2007, 445С.
10. Широкоград А.Б. Война и мир Закавказья за последние три тысячи лет // М.:АСТ, 2009, 479С.
11. Баранец В.Н. Генштаб без тайн. М.:Политбюро, 1999, 510С.
12. Широкоград А.Б. Каспий: русское озеро, великий волжский путь, большая нефть и большая политика // М.:АСТ, 2007, 445С.
13. Баранец В.Н. Генштаб без тайн. М.:Политбюро, 1999, 510С.
14. Акименков А.В. На пороге иного мира // М.:Авиико Пресс – 2002 – 232С.
15. Широкоград А.Б. Отечественные реактивные системы залпового огня // Минск:Харвест, 2003, 410С.
16. Гаджиев Г.С. Геополитика Каспия // М.:Межд.отношения, 2002, 317С.
17. Мяло К.Г. Россия и войны конца XX века // М.:Вече, 2001, 537С.

III. РЕЦЕНЗІЇ

Марія Кармазіна

Рецензія на книгу: Лендъел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: Монографія [Текст] / Мирослава Олександрівна Лендъел. – Ужгород: Мистецька лінія, 2011. – 688 с.)

Проаналізовано актуальність, рівень новизни монографічного дослідження М. О. Лендъел, зміст теоретико-методологічних підходів, використаних авторкою, зокрема неонституціоналістський та порівняльний підходи, інструментарій локальних політичних студій, доцільність вибору національних випадків. Зроблено висновок, що дослідниця з'ясувала політичні передумови та зміст децентралізаційних реформ у країнах Центральної і Східної Європи, систематизувала джерела та механізми місцевого елітотворення, кількісні характеристики та форми участі громадян у формуванні локальної політики.

Mariia Karmazina. Review of the Monograph «Local Democracy in the Countries of Central and Eastern Europe» by Lendel Myroslava (M.O. Lendel Local Democracy in the Countries of Central and Eastern Europe : Monograph [Text] / Myroslava Olexandrivna Lendel. – Uzhgorod: Mystets'ka liniya, 2011. – 688 p.)

The level of the actuality and the research newness of the monograph of M. Lendel, the content of the theoretical and methodological approaches used by the author, including neo-institutional and comparative methods, instruments of the local political studies, the substantiation of the national cases choice is analyzed. The conclusion is made that the researcher defined the political preconditions and the sense of the decentralization reforms in the countries of Central and Eastern Europe, systematized the sources and mechanisms of the local elite-making, the quantitative characteristics and the forms of the citizens participation in the local politics.

Політичні процеси на рівні місцевих територіальних громад, зокрема, у соціумах сусідніх держав, зовсім недавно почали потрапляти в центр дослідницького зацікавлення віт-

чизняних вчених. Утім, сформувані більш-менш повну палітру уявлень щодо соціально-політичних перетворень, які були здійснені у постсоціалістичних суспільствах, можна лише з врахуванням змін (у функціонуючих інститутах, політичних практиках та культурних орієнтаціях), які мали місце на рівні муніципалітетів. Відтак, опублікована нещодавно монографія доцента кафедри політології Ужгородського національного університету Мирослави Лендзел є, безумовно, на часі, оскільки стосується проблематики місцевих режимів, що почали складатися у країнах Центральної і Східної Європи у 1990 – 2000 роках.

Можна погодитися з дослідницьким підходом авторки, яка пропонує проаналізувати політичне життя у муніципалітетах регіону, використовуючи концепцію локальних політичних режимів, які у західній політології прийнято сприймати як інтегральну складову загальнонаціональних практик володарювання та критерій оцінки стану розпорядження владою у політикумі в цілому. Вищесказане дозволяє твердити, що представлена монографія є новим кроком у бік розширення дослідницької проблематики представників української політичної науки. Вона органічно вписується у концептуальне річище досліджень місцевих політичних інститутів та процесів. І хоча, як зазначає авторка, монографія не претендує на вичерпне розв'язання проблеми визначення симбіотичних характеристик у політичному розвитку локальних громад регіону Центральної та Східної Європи, проте, без сумніву, виявляє ключові аспекти присутності демократії на рівні муніципалітетів.

Структура книги зумовлена дослідницькою логікою М. Лендзел, а саме – переліком основних елементів аналізу місцевих політичних режимів. Перший розділ присвячено теоретико-методологічним засадам дослідження локальних політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах Центральної і Східної Європи, наступні – інституційному виміру місцевої демократії у регіоні, способам відтворення локальних політичних еліт та формам участі громадян у творенні місцевої політики у регіоні. Монографія супроводжується додатками, в яких запропоновано авторське узагальнення статистичних та соціологічних даних, що демонструють характеристики інституту місцевого самоврядування та політичної практики у постсоціалістичних суспільствах.

Звертає на себе увагу використання М. Лендъел цілого ряду дослідницьких стратегій: визначення схожих та особливих характеристик політичних інститутів та процесів на місцевому рівні у країнах Центральної та Східної Європи і факторів, які їх зумовлюють. Думається, цілком правомірним є звернення авторки до неінституціоналізму як засадничого теоретичного підходу до дослідження функціонування формальних інститутів місцевого самоврядування і демократії та неформальних політичних практик. Неінституційний підхід, попри його критику деякими науковцями, на наш погляд, є досить евристичним для аналізу дійсних, а не уявних механізмів політичної діяльності та участі у локальних територіальних спільнотах у постсоціалістичних суспільствах.

Для проведення досліджень у регіоні Центральної та Східної Європи, де функціонує 24 державні організми і, водночас, – значна кількість муніципалітетів на їх території, М. Лендъел використовує порівняльний метод, як такий, що дає можливість визначити рівень присутності демократичних елементів у політичному житті муніципалітетів країн регіону, виявити спільні та особливі характеристики місцевої політики у крос-національному та крос-локальному вимірах, відстежити історичні та сучасні причин, що їх зумовили. Відзначимо, що для виконання такого дослідницького завдання залучено широке коло статистичної та соціологічної інформації, як-то: дані про результати виборчих кампаній у місцеві органи влади, зокрема – у розрізі аналізу представництва партійних та незалежних політиків; відомості про кількісний рівень і форми політичної участі громадян щодо локальних проблем; фактографічний матеріал, який допомагає аналізувати вплив політичних орієнтацій на форми політичної участі.

М. Лендъел обрала як національні випадки для дослідження Республіку Польща, Чеську та Словацьку Республіки, Російську Федерацію, ставлячи перед собою завдання сформувати на основі аналізу емпірики узагальнюючі висновки для всього регіону. Водночас, користуючись методикою регіонального аналізу, авторка залучила дані про хронологію становлення системи місцевого самоврядування, кількісні характеристики проведення виборів у місцеві органи влади з усіх країн Центральної і Східної Європи.

М. Лендъел, детально аналізуючи основні методологічні підходи до проблеми місцевої демократії у суспільствах, що

переживають етап системних перетворень, спирається на теоретичні підходи, у свій час обґрунтовані такими науковцями, як Дж. Марч, Й. Олсена, Д. Норт, Ю. Габермас, Р. Даль, Ф. Тьоніс, Дж. Стокер. Семантичний простір першого розділу насичується аналізом понять «локальний», «спільнота», «громада», «місцеві режими», «врядування» та іншої специфічної термінології, при тім, зазначаються смислові відтінки у інтерпретації окремих термінів. Особливий науковий інтерес становить авторське визначення поняття «місцевої демократії» як базового в рамках представленої теми. Подібні наукові пошуки Мирослави Лендъел збагачують концептуальну основу, яка може використовуватися для дослідження місцевої політики, і містять важливе значення для розвитку теорії та методології вітчизняної політичної науки загалом.

Чималу увагу у першому розділі приділено з'ясуванню ступеня наукової розробки проблеми представниками зарубіжної науки, зокрема – безпосередньо дослідниками з країн Центральної та Східної Європи. Крім того – вітчизняними політологами.

Наступні розділи монографії свідчать про методичне використання авторкою доступної для аналізу емпірії. Зокрема, М. Лендъел з'ясувала особливості соціально-політичного контексту, в якому постсоціалістичні країни здійснювали децентралізацію влади (включно з ендогенними та екзогенними факторами, що вплинули на темпи та змістовне спрямування реформ публічного управління). Вона проаналізувала правові рамки функціонування місцевого самоврядування, насамперед ті норми, що визначають рівень автономії від держави, функціонування інститутів представницької та безпосередньої демократії.

Авторка ретельно систематизувала джерела та механізми відтворення місцевих еліт та лідерів у країнах колишньої соціалістичної співдружності, охарактеризувала загальні ознаки елітотворення у суспільствах і громадах, а також визначила чинники крос-національних та крос-локальних варіацій у цьому процесі. Вперше у вітчизняній політології було з'ясовано типові для постсоціалістичних суспільств форми взаємодії між місцевими елітами та партіями, а також особливі для окремих країн механізми впливу загальнонаціональних сил на діяльність локальних політичних лідерів.

У монографії виокремлено та проаналізовано фактори, які зумовлюють успіх незалежних кандидатів на посади у місцевому самоврядуванні, що з врахуванням останніх виборчих кампаній до органів місцевого самоврядування у Республіці Польща, Чеській та Словацькій Республіках, Угорщині та Україні, є актуальним результатом.

В останній структурній частині роботи М. Лендзел визначені тенденції, притаманні безпосередній участі громадян у прийнятті політичних рішень на рівні територіальних спільнот (зокрема у формі виборів та місцевих референдумів), виявлені спільні характеристики, а також специфічні варіанти політичної поведінки щодо локальних справ жителів муніципалітетів країн Центральної та Східної Європи.

Авторка здійснила спробу порівняльного аналізу політико-культурних орієнтацій громадян у регіоні щодо загальнонаціональних та місцевих феноменів, а також визначила передумови формування різних політичних позицій у локальних спільнотах. У монографії виокремлено найбільш типові і, навпаки, специфічні для окремих національних контекстів форми взаємодії між організаціями громадянського суспільства та структурами влади як елементу місцевих режимів володарювання.

Думається, що М. Лендзел, використовуючи інструментарій компаративного аналізу, зуміла відтворити багату картину політичного життя на місцевому рівні у країнах Центральної та Східної Європи у період 1990-2010 років. Під час детального вивчення стає очевидним, що проблема утвердження ідеалів місцевої демократії у суспільствах, які проходять етап системних перетворень та є обтяжені соціально-політичною, історико-культурною спадщиною минулого, є багатопланою, що змусило авторку зробити чималу кількість акцентів на дослідженні непопулярних раніше практик місцевого політичного життя. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що внесення нових тем не тільки не знижує інтерес до цього академічного дослідження, але робить усю роботу модернішою, цікавішою, змістовнішою, корисною не лише для фахівців у сфері теоретичної і порівняльної політології, але і для всіх тих, хто цікавиться політичним розвитком країн Центральної і Східної Європи. Завершують дослідницьку частину монографії детальні висновки, в яких Мирослава Лендзел, окрім всього іншого, стверджує, що процес становлення місцевої демократії у країнах регіону поєднує

характеристики гомогенності та гетерогенності у національному вимірі, а також відзначає, що для регіону, який стоїть у центрі її дослідження, притаманні локальні варіації у межах одного й того самого суспільства. Обґрунтованим є висновок й щодо того, що набуття *місцевими режимами володарювання* характерних ознак демократії відбувалося неодноразово, що, у свою чергу, пояснюється особливостями історичної спадщини, розміром громад, іншими соціально-політичними характеристиками.

Узагальнюючи вищесказане, врешті-решт, можна стверджувати, що монографія М. Лендъел є цілісним науковим дослідженням, яке відзначається інтегративною спрямованістю на пояснення фундаментальних аспектів функціонування політичних інститутів та перебігу процесів на місцевому рівні у країнах Центральної та Східної Європи. Рецензоване видання є першим у вітчизняній політології комплексним дослідженням місцевої демократії в перехідних країнах, яке, на наше переконання, віднайде своє місце серед праць з проблематики транзитології. Монографія може стати серйозним стимулом для подальшого вивчення багатогранної теми функціонування місцевої демократії.

ПРО АВТОРІВ

Бевз Тетяна Анатоліївна – головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук

Василевська Тетяна Едуардівна – професор кафедри Національної академії державного управління при Президентові України, доктор наук з державного управління

Висоцький Олександр Юрійович – доцент Національної металургійної академії України, кандидат історичних наук, доктор політичних наук

Гай-Нижник П. П. – старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук

Дмитришин Юлія Артурівна – магістр політології

Єфимищ Надія Михайлівна – здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, голова Товариства культури народів фіно-пермської групи

Жиган Дмитро Федорович – аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зварич Ігор Теодорович – народний депутат України, доктор політичних наук, заслужений економіст України

Зеленько Галина Іванівна – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук

Зуйковська Аліна Альбертівна – магістр політології

Кальян Сергій Євгенович – професор кафедри філософії, психології та педагогіки Полтавської державної аграрної академії, доктор політичних наук

Кармазіна Марія Степанівна – завідувача відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор

Курас Артем Іванович – молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Левенець Євгенія Юріївна – магістр політології

Любовець Олена Миколаївна – завідувача відділом Українського інституту національної пам'яті, доктор історичних наук

Матушенко Олександр – аспірантка відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Мороко Владислав – доцент кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету, кандидат історичних наук

Нагорняк Михайло Миколайович – професор кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, доктор політичних наук, доцент

Полтавець Сергій Васильович – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук

Рибій Олена Володимирівна – молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Санченко Анна Юріївна – аспірантка ННДІ Українознавства

Ситник Олександр – магістр політології

Сіданіч Максим Олександрович – магістр політології

Трачук Оксана Василівна – здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Туник Марина – пошукач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Яковлев Максим Володимирович – старший викладач Школи охорони здоров'я Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат політичних наук

Яремчук В'ячеслав Дмитрович – старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Для нотаток

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
2011 / 3(53) (травень-червень)

Верстка, макет – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку __.09.11 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Calibri. Ум. др. арк. 20,46. Обл.- вид. арк. 22,0
Тираж 300 прим. Зам. № _____

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.